

Управління культури, з питань релігії
та національностей Волинської обласної державної адміністрації
Камінь-Каширська районна рада
Камінь-Каширська райдержадміністрація
Маневицький краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Волинська обласна організація ветеранів України
Центр дослідів Волині при Волинському національному університеті імені Лесі
Українки
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Волинський краєзнавчий музей
Державний архів Волинської області
Кафедра музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки

«Минуле і сучасне Волині та Полісся. Маневиччина, Чарторийськ і Кукли в історії та культурі рідного краю»

Науковий збірник

Випуск 71

**LXXI Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча
конференція 17-18 грудня 2021 року**

Луцьк – Маневичі – 2021

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
М 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Маневиччина, Чарторийськ і Кукли в історії та культурі рідного краю. Науковий збірник. Випуск 71. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, Луцьк-Маневичі. Упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич, С. Чибирак. Луцьк, 2021. – 164 с.

У збірнику вміщено статті та повідомлення про Маневиччину, природу краю, історію, культуру, етнографію, населені пункти, історичні постаті тощо.

Розраховано на широке коло краєзнавців, дослідників, науковців, музейних, архівних і бібліотечних працівників.

Оргкомітет конференції

Сус Віктор – голова Камінь-Каширської районної ради, голова оргкомітету

Хитрик Валерій – керуючий справами Камінь-Каширської районної ради

Бондаренко Геннадій – голова ВООНСКУ, кандидат історичних наук, професор

Важатко Оксана – директор Волинського краєзнавчого музею

Гулько Геннадій – заступник голови Волинської обласної ради ветеранів, Заслужений працівник культури

Дем'янюк Олександр – заступник голови ВООНСКУ, проректор ВІППО, доктор історичних наук, професор

Карасюк Сергій – директор Державного архіву Волинської області

Олешко Петро – ректор ВІППО, кандидат історичних наук, доцент

Силюк Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, Заслужений працівник культури

Суцук Оксана – голова Волинської організації УТОПІК, кандидат історичних наук

Хомич Петро – директор Маневицького краєзнавчого музею.

Чибирак Світлана – відповідальний секретар ВООНСКУ, кандидат історичних наук, доцент

Чубара Ольга – начальник управління культури, з питань релігії та національностей Волинської облдержадміністрації

Шваб Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, доктор історичних наук, професор

Матеріали надруковані в авторській редакції

Технічний редактор: Карабін Юлія

© Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

© Волинський національний університет імені Лесі Українки

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

**Шановні учасники
Всеукраїнської науково історико-краєзнавчої конференції
«Минуле і сучасне Волині та Полісся:
Маневиччина, Чарторийськ і Кукли в історії та культурі рідного краю»**

Окрасою землі Волинської є Маневиччина, край лісів, річок і озер. Сивої давнини сягають витoki історії нашого краю.

Маневиччина не вперше приймає гостей – іменитих фахівців краєзнавчо-дослідницької діяльності. Тому, від імені жителів Маневицької ОТГ вітаю шанованих гостей на Маневицькій землі. Вважаю, що проведення в нас конференції дасть новий поштовх подальшому розвитку вивчення історичного минулого нашого краю, сприятиме залученню до цієї важливої роботи якомога більшої кількості людей а, в першу чергу молоді.

У новоствореній ТГ нині розвиваються такі важливі сфери як освіта, медицина, культура. Активізована робота щодо поліпшення умов навчально – виховного процесу. Зросли видатки на соціально-культурні програми.

На території Маневицької ТГ закріплюються хороші традиції, які зумовлюють подальший рух вперед. Промислові підприємства забезпечують позитивну динаміку виробництва продукції, освоюється випуск нових видів товарів, впроваджуються сучасні технології. Розвивається малий і середній бізнес.

Я висловлюю щирі вдячність авторам цієї збірки унікальних добірок з історії Маневиччини, бо ще свого часу відомий історик В.О Ключевський зазначив, що «історія це ліхтар у майбутнє, який світить нам з минулого» і ваші праці роблять все, щоб цей ліхтар відкритої історії був з гідністю переданий наступним поколінням. В свою чергу ми, робитимемо все задля глибокого пізнання минулого, яке без належної повсякденної уваги може зникнути назавжди.

Хочу побажати всім учасникам конференції, а у Вашій особі всім подвижникам – літописцям рідної землі плідної роботи і, обов'язково, позитивних результатів.

**З повагою
Маневицький селищний голова**

Олександр ГАВРИЛЮК

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Коць Любов, (м. Луцьк)

ТОРГИ І ЯРМАРКИ МІСТЕЧКА ЧАРТОРИЙСЬК У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У міжвоєнний період містечко Чарторійськ Луцького повіту це сільськогосподарське містечко, мешканці якого, у переважній більшості, займалися землеробством. Питання збуту вирощеної сільськогосподарської продукції, купівлі сільськогосподарського реманенту було одним з важливих питань для його жителів. Тому, зрозумілим є прагнення мешканців з організації безпосередньо в містечку Чарторійську ярмарків і торгів у період з 1921 по 1939 роки, враховуючи той факт, що до Першої світової війни такі торги та ярмарки проходили.

В документах Державного архіву Волинської області є відомості про неодноразові звернення жителів містечка до Волинського воєводського управління з проханням надати дозвіл на організацію торгів, проведення ярмарок.

Так, 30 липня 1924 року мешканці Чарторійська звернулися до Волинського воєводського управління з проханням установити в містечку проведення ярмарків і торгів. Питання всесторонньо вивчалось. Чи доцільно? Чи є потреба? Якщо так, тоді де?

Вивчалось також питання можливого використання для цих потреб будинку семикласної школи. Але оскільки будинок семикласної школи перебував у власності «Ministerstwa Wyznań Religijnych I Oświecenia Publicznego» і під наглядом і опікою Постерунку Поліції отримали відмову. [1, 1, 5,11]

Озвучувалась пропозиція, яка знайшла своє втілення в реальне життя – організувати торги на залізничній станції Чарторійськ.

Вже 04 лютого 1927 року в м. Луцьку був укладений договір між представником Жигмунта Рбултовського Ігнацієм Паневіч та секретарем гміни Медвеже Луцького повіту Феліксом Ухронські щодо землі на якій будуть торги. Так, Ігнацій Панкевіч з маєтку Велика Медвежка гміни Медвежа Луцького повіту, відав уряду гміни Медвеже для організації ярмарків частину землі з маєтку Медвеже, який знаходився на відстані пів кілометра від станції Чарторійськ в сторону Ковеля по лівій стороні два гектара землі в межах з однієї сторони – дорога в село Мала Медвежка, з другої сторони – дорога до села Подгаття, з інших сторін – землі Рбултовського. Необхідні будівлі мали бути побудовані на земельній ділянці площею 1га в період до трьох років з часу затвердження ярмарків. В іншому випадку власник маєтку Жигмунт Рбултовський залишав за собою право не давати дозволу на таке будівництво. Земельна ділянка передавалася в термін на 12 років з дня затвердження дати проведення ярмарків. За винаймання цієї нерухомості державний орган мав сплачувати по одному злотому від кожного гектара річних за кожний рік згори. В разі потреби уряд гміни мав право поновити цей договір на подальші дванадцять років на таких же умовах. У випадку, коли ярмарки могли бути скасовані земельна ділянка площею 2га поверталася власнику маєтку. [1, 43,51]

28 березня 1927 року до пана Воєводи Волинського звернулися парафіяни римсько-католицької церкви м. Луцька. Які зауважили, що при костьолі в містечку Чарторійськ в 1920 році відродилася римсько-католицька парафія. Стан парафії більш ніж плачевний. Не відбудовано тамтешнього костьолу, нема землі, нема пресвітера. Парафіяни не можуть утримувати свого пресвітера. Тому парафіяни звертаються з проханням дозволити організацію ярмарків саме у Чарторійську. Наявні ярмарки на станції Чарторійськ перенести в містечко, що дасть поштовх у розвитку рамісників містечка. Запропоновано було і місце торгів - на площі біля руїн давнього замку. [1, 60]

26 вересня 1928 року відбулося засідання Ради гміни Медвеже Луцького повіту (протокол № 3/8). На цьому засіданні ухвалили рішення винести до пана повітового старости прохання про встановлення в містечку Чарторійську сталих торгів продуктами сільського господарства і предметами побутового ужитку, які мали відбуватися другого та четвертого понеділка кожного місяця на площі в центрі містечка з уваги на те, що такі торги зуміли би підняти торгівлю в містечку Чарторійськ і позитивно впливали б на добробут людей. Витяг з протоколу підписав Війт гміни Медвеже Якуб Малець. [1, 95]

Цікавим є документ датований 22 березня 1930 року. Це звернення жителів містечка Чарторийська до пана Воєводи Волинського. В якому жителі наголошували на те, що містечко Чарторийськ належить до історичних давніх міст Польщі, було у власності князів Чарторийських. Тут є старожитності, такі як кластор (монастир), зруйнований у роки світової війни, від якого залишилися мури, хоча і дуже розриті. Це зв'язок з предками кожного з уроджених тут. Але все відбувається навпаки.

Тут до війни були ярмарки, по річці Стир сплавляли дерева. Хоч не всі народжені тут, але жили і не нарікали на свою долю. Сьогодні ж жителі приречені на загибель, тому що замість покращення все змінилося на гірше і завдячують цим деяким впливовим особам.

Сплаву дерев уже немає, ярмарки, для зручності пана спадкоємця та для підвищення вартості його землі були передані до залізничної станції Чарторийська. І результат не заставив себе довго чекати. Аби догодити жителям при станції, яких нараховується близько до 250, коли в містечку Чарторийськ є 3 600, не перебільшуючи - містечко гине!!!

З урахуванням сучасної демократичної та справедливої системи, також принцип, що більшість - це все, жителі містечка Чарторийська волали до пана Воєводи Волинського, а це потужний голос трьох тисяч шістьсот людей, «рятуйте нас!». Адже населення самого містечка становить більше трьох тисяч людей, а ще враховуючи люд з навколишніх сіл в радіусі 3-ох кілометрів до містечка, то кількість буде становити до 9 тисяч осіб. [1, 87]

25 вересня 1930 року сеймик в Луцьку надіслав листа до Луцького повітового старости, а саме витяг з протоколу засідання відділу Луцького повітового сеймика від 23 вересня 1930 року № 9. В якому зазначив:

- 1) не варто переносити торги зі станції Чарторийськ до містечка Чарторийськ;
- 2) в разі утворення нових ярмарків в містечку Чарторийськ – проводити ярмарки в інші дні, у які на станції Чарторийськ не проводяться торги.

Луцький повітовий староста Сераковскі 15 жовтня 1930 року підтримав таке рішення Луцького сеймика і направив відповідний лист до воєводської канцелярії, зауваживши щодо недоцільності перенесення торгів зі станції у містечко Чарторийськ. У випадку надання дозволу на проведення торгів у містечку проводити їх в інші дні. [1, 88, 91]

5 лютого 1931 року за № 432 зареєстровано дозвіл Волинського воєводства та затверджено нормативний акт на проведення торгів в містечку Чарторийськ гміна Медвеже повіт Луцький. В акті зазначено, що:

1. Власником торгів в містечку Чарторийськ буде уряд гміни, який ухвалює плату за постій ввозів і піших перекупників на площі торгів в містечку. Чарторийськ.

2. Величина плати за «постой» на площі торгівій така:

- а) за одне паркування паракінного воза - 0,25 злотих,
- б) за одне паркування однокінного воза – 0,15 злотих,
- с) за одного перекупника пішого - 0,25 злотих,
- д) за худобу: віл, корова – 0,25 злотих,
- е) за тварину до 6 місяців – 0,15 злотих,
- ф) за барана, козу та інших старше 3 місяців – 0,15 злотих,
- г) за великих кнурів і свиней – 0,25 злотих,
- г) за малих поросят до 3 місяців – 0,15 злотих.

Від місця для продаж та торгівлі:

- а) кожухами, одягом і взуттям від кожного воза - 1,50 злотих,
- б) рільничими речами, возами, реманетом - 1,0 злотих,
- с) капелюхів, товарів, локційних і виробів гончарних – 0,50 злотих,
- д) для дрібної торгівлі - 0, 25 злотих.

На товари тваринного походження має бути ветеринарна довідка.

І основне – торги дозволено проводити у другий та четвертий понеділок кожного місяця календарного року від 10 години ранку до 14 години зимою і від 9 години ранку до 16 години літом [1, Арк. 96, 97].

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області, Ф-46, Волинське воєводське управління, оп. 1, спр. 6128.

ЧЕРНЧГОРОДСЬКА ВОЛОСТЬ У 70-их рр. XVI СТ.: СКЛАД ТА ВОЛОДІЛЬЦІ

У статті йде мова про територіальну структуру та власницьку приналежність Чернчгородської волості у 70-их роках XVI ст. Основну увагу зосереджено на детальному описі складу цієї королівщини, локальних особливостей господарювання у її територіальних осередках та адміністративні зміни в них, пов'язані з тогочасними привілеями можновладців Великого князівства Литовського. Окремо висвітлено особи володільців волинського маєтку протягом зазначеного періоду та охарактеризовано їх вплив на розвиток волості як безміської округи під владою монарха.

Здавна можновладці прагнули закарбувати свій слід в історії. Одним з найбільш часто вживаних методів була соціальна та економічна розбудова тих урбаністичних осередків, якими вони володіли.

Станом на середину XVI ст. Чернчгородська волость однією з небагатьох зберігала статут безміської округи, в яку, окрім самого волосного центру (Чернчгородка) входили ще населені пункти Колки, Брюховичі, Козлиничі, Маневичі та дві Руди (Рудники). Усі вказані села належали до категорії т. зв. «господарських», тобто місцеве населення було зобов'язане виконувати різні повинності на користь Луцького замку [2, с. 175-177].

Саме в такому вигляді цей ключ було передано королем у «доживотне тримання» колишньому ковельському старості шляхтичу Францу Фальчевському у 1560 р. Про життя цієї персоналії в історії ранньомодерної Волині варто розповісти детальніше.

Своєрідним переломним моментом у королівській кар'єрі молодшого брата луцького католицького єпископа Єжи Фальчевського стало його призначення у 1554 р. новим управителем ковельського маєтку королеви Бони. До цього пан Франц займався опікою маєтків родича у Каліському воєводстві, у 1540 р. згадується як один з ініціаторів закладання містечка Торчин у володіннях Луцької католицької кафедри, в якому він згодом урядовав. На момент отримання старостинського уряду Фальчевському було 38 років, він був одружений з Анною Собоцькою та мав двох синів – Петра і Томаша. Згодом Петро Фальчевський став польним писарем у надвірному війську князя Романа Сангушка [14, с. 479]. Як побачимо згодом, останній факт був не єдиним проявом пов'язаності долі нащадків Фальчевського з родом видатних волинських князів.

Влітку 1560-ого року, потребуючи додаткових коштів, правитель Корони Польської віддав свій волинський маєток під заставу у 30 000 кіп литовських грошів одному з магнатів. 16-го серпня 1560 р. королівський посланець Станіслав Коневський доставив пану Францу розпорядження «ув'язати» у володіння Ковельським староством нового державцю – радомського каштеляна і холмського старосту Габріеля Тарло. Причому Фальчевський мав підготувати опис («інвентар») усіх статків місцевого замку; один його примірник він мав передати новому державці, а другий надіслати до Кракова. Тим часом король листовно вимагав послуху новому дідичу від міщан, бояр та вїттів Ковельського староства [3, с. 390-391].

В якості компенсації за Ковельщину Франц Фальчевський 26 жовтня того ж 1560 р. отримав монарший дозвіл на оренду в сумі 2 000 кіп литовських грошів (згодом ця цифра виросла вдвічі!) ряду королівських сіл у Луцькому ключі, а саме Чернчгородок з присілком Маневичі, Колки, два Радуні, Козлиничі та Брюховичі, з яких новий володільник мав сплачувати «серебцизну» [1, с. 676]. Якщо зауважити, що попереднім власником цих земель був київський воєвода князь Фридрих Пронський, то стає зрозуміло, що волинський шляхтич мав неабиякі статки і міг виступити кредитором навіть для перших осіб держави. Крім того, король зобов'язувався повернути пану Францу уряд старости в майбутньому, коли Ковельщину буде викуплено у Габріеля Тарла [1, с. 417].

Що ж являли собою нові володіння королівського шляхтича станом на початок 70-их рр. XVI ст.?

Село Чернчгородок (інші назви – Городок, Череч-городок) швидше за все саме через те, що було найбільшим з-поміж інших навколишніх населених пунктів, і змогло отримати статус центру волості у складі волинських королівщин. Станом на XVI ст. також належить до «господарських» сіл луцького замку. І про Чернчгородок дослідник О. Цинкаловський зазначає, що він на 1570 р. належав роду Фальчевських, а пізніше – перейшов під владу князя Романа Сангушка [11, с. 307]. Під час проведення у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) ревізії українних замків у 1545 р. було документально зафіксовано, що Чернчгородок з присілком Маневичі нараховує 21 дворище, населення яких відбуває лише «замкову» повинність: косить сіно на королівських луках і заготовляє

деревину (по возу з двох дворич) для будівництва та ремонту «господарських» будівель у Луцьку [2, с. 175]. Також, за реляціями місцевих селян поблизу Чернчгородка здавна були облаштовані боброві «зеремена» (своєрідне місце розведення бобрів), переважна більшість з яких на середину XVI ст. перебувала у власності (самочинно захоплена) землян Сиропятовичів. Ще одним «зеремом» володів шляхтич Михайло Свинуський, і лише 2 «зеремени» залишалися королівськими: «давали бобрів на замок». Також ліси поблизу Чернчгородка славилися лосиними ловами: за спогадами місцевих жителів там можна було зустріти зграї цих тварин чисельністю по 30-50 особин [2, с. 177]. Як влучно зазначив дослідник Віктор Атаманенко, зафіксована у поборовому реєстрі 1569 р. Чернчгородська волость «була на той час єдиним безміським господарсько-адміністративним комплексом серед усіх волинських володінь Р. Сангушка» [8, с. 126].

Село Колки (інша назва - Романів) теж здавна «належало до луцького замку». На 1545 р. там зафіксовано 8 селянських дворич і 1 огорожник. Згідно із податковим реєстром середини XVI ст. кожне двориче мало щорічно давати «на замок» 74 відра «медової дані» (тобто меду) та сплачувати 1,5 копи і 6 литовських грошів. Як і у Чернчгородку тут теж здавна розводили бобрів для «господарських» потреб: королівські поборці зафіксували згадки про наявність не менше 12 бобрових «зеремени» поблизу села [2, с. 177]. Вже згадуваний науковець В. Атаманенко вважає, що Романовим населений пункт назвав саме князь Роман Сангушко або ж його син Федір-Роман Сангушко [8, с. 126], однак ми схилиємося до думки, яку свого часу висловив О. Цинкаловський, що «за переписом місцевих міщан містечко ... називалося колись Романовим», а вже у Ранньомодерну добу цей урбаністичний осередок став знаний як Колки [11, с. 520]. Вірогідно, що це могло статися через пожежу у давніші часи, внаслідок якої село зосталося повністю випалене і «залишилися ... самі колки (тобто кілки)».

Село Бруховичі (інші назви – Бриховичі, Брехів) з часів пізнього Середньовіччя належало слугі князя Свидригайла – боярину Зубу, нащадки якого «тримали» це поселення аж до XVI ст., поки останній нащадок боярського роду Яцько Зуб не помер бездітним і воно знову стало «господарським» (тобто повернулося у власність короля) [11, с. 141-142]. У такому статусі Бруховичі перебували до 1544 р., коли дружина короля Сигизмунда Бона Сфорца отримала право на володіння шерегом сіл у Мельницькій волості, серед яких були і Бруховичі, взамін віддавши «доходи з луцького вїтївства» місцевому старості [10, с. 485-486]. Водночас королева Бона була не єдиною власницею Бруховичів, позаяк, як згадується у ревізії українських замків на теренах Великого князівства Литовського за 1545 р., частиною села володіли (у якості спадку) бояри Семен, Гаврило та Михно, а згодом ще одну частину села, а саме двориче з 12 підданими, король надав у тримання місцевому боярину Тихону Гринковичу Козинському [6, с. 181]. Можемо обережно припустити, що станом на середину XVI ст. Бруховичі були вельми привабливим в економічному плані землеволодінням, якщо в нього, окрім королеви, було ще аж 4 «співвласника».

По смерті Тихона Козинського (до квітня 1561 р.) його частка села перейшла у спадок сину останнього Михайлу, Володимирському городничому [10, с. 486], який майже відразу ж встряв у довготривалу судову суперечку щодо розподілу прав користування природними ресурсами з новим дідичем королівської «частини» Бруховичів Францом Фальчевським, про що ми згадаємо далі.

Село Козлиничі також належало до королівщини і станом на середину XVI ст. перебувало у категорії «господарських» сіл [11, с. 518]. Його жителі, як і їх земляки з Бруховичів, відбували різні повинності на користь луцького замку, а саме забезпечували частину замкової артилерії (10 гармат) вісями, колесами та кам'яними ядрами; заготовляли і доставляли деревину для побудови мосту до фортеці [2, с. 133]. Станом на 1545 р. у самих Козлиничих було звільнених від податків 5 «служебних дворич» (де проживали замкові слуги, зобов'язані «кінною службою») та 1 «конюшне двориче» (там проживали селяни, які наглядали за замковою стайнею) та ще 10 оподаткованих дворич, жителі яких від свята святого Миколая до свята святого Дмитрія мали виконувати «службу з возом, сокирою та косою», тобто заготовляти деревину та ремонтувати королівську нерухомість [2, с. 176]. Окремо жителі обох сіл мали вигодовувати «господарську» худобу від свята святого Дмитрія і до часу проведення міського торгу, який, зазвичай, відбувався за тиждень до Великодня [6, с. 72, 98, 163, 180].

Так само, як і Бруховичі, Козлиничі свого часу «тримала» королева Бона (1544-1556 рр.) До неї у переліку володільців села за першу половину XVI ст. знаходимо імена князів Великого гетьмана Литовського Костянтина Острожського та маршалка Волинської землі Федора Сангушка [10, с. 458]. Як можемо спостерегти, цей населений пункт також становив поважну цінність у шерезі волинських королівщин, якщо його прагнули «тримати» як впливові магнати, так і вінценосні особи.

Села Рудники (як вказано у привілеї Францу Фальчевському, він у 1560 р. отримав два села з однаковою назвою, тому надалі ми будемо їх розрізняти як «Рудники-1» та «Рудники-2») також належали до категорії королівських сіл. Станом на середину XVI ст. населення у Рудниках-1 становило 6 дворич і 2 огородники. Як і їх «колеги» з Бруховичів та Козлиничів, рудківчани мали доставляти деревину і будувати будинки у Луцьку від свята святого Юрія до свята святого Іллі, а також допомагати міським теслям ремонтувати житлові приміщення у місцевому замку. У період від свята святого Дмитрія і аж до свята святого Юрія селяни не мали виконувати жодних повинностей, але в інший час мали заготовляти і щонеділі возити у місто 4 або 6 возів деревини [2, с. 175-176]. У Рудниках-2 ж селяни проживали у 14 дворичах і не сплачували жодних податків до королівської скарбниці, окрім того що «робили і давали залізо на замок» [2, с. 176]. Пізніше котрийсь з цих населених пунктів досить вагомо підупав, бо вже за часів володарювання тут нащадків Романа Сангушка податки було сплачено лише з 7 півдворич і 4 огородників у 1577 р., а через 6 років – у 1583 р. – кількість заселених домогосподарств ще трохи зменшилася: лише 6 димів та 4 огородники (7, с. 65, 85). Водночас відомий дослідник Волині О. Цинкаловський вказував, що у 1577 р. оподаткованими у Рудниках було 20 димів і 3 огородника [цинкаловський 2, с. 329]. На нашу думку, тут науковець, як і королівські поборці у 1577-1583 рр., об'єднує фіскальні данні з обох сіл в одне внаслідок руйнації Рудників-1 або Рудників-2, де катастрофічне зменшення кількості населення могло напряду залежати від зовнішніх несприятливих факторів, як-то напади татар на терени Волині в останній чверті XVI ст.

Село Маневичі згадується на сторінках Литовської метрики як «присілок» до села Чернчгородка і на 1545 р. об'єднане з центром волості в одну урбаністичну агломерацію [2, с. 175]. Як стверджує вже неодноразово згадуваний вчений О. Цинкаловський, цей населений пункт до першої половини XVI ст. також перебував у складі замкових сіл у луцькій юрисдикції. Цей же вчений зазначає, що станом на 1570 р. володільцем Маневичів виступала сама вдома Фальчевського Анна [12, с. 70], що у свою чергу підтверджено даними з податкових документів того часу. Згодом присілок зміг трансформуватися у повноцінне село, оскільки у фіскальних переліках останньої чверті XVI ст. Маневичі вже фігурують як окремих населений пункт, де селяни проживали у 14 півдворичах та ще існувало 5 огородників (у 1577 р.). Після спустошливого татарського нападу на Волинь кількість осілих домогосподарств не зменшилася, що сприяло подальшому розвитку села: 14 димів та 5 огородників станом на 1583 р. [7, с. 65, 85]

Посівши нові маєтності у Луцькому ключі, Фальчевський майже відразу змушений був обороняти їх від зазіхань навколишніх можновладців, які часом навіть апелювали до рішення короля про дозвіл їм вчиняти ті чи інші дії у межах нових володінь колишнього ковельського старости. Вже у квітні 1561 р. у Луцькому гродському суді слуга володимирського городничого Михайла Козинського Васько Сума скаржився, що Фальчевський відмовився впустити людей його патрона до лісових угідь поблизу Чернчгородка, Колок, Козлиничів та Бруховичів для «роблення лісових товарів» і погрожував фізично розправитися з ними [4, с. 279-280]. Вочевидь, йшлося про виготовлення поташу, а оскільки Фальчевський сам тривалий час контролював цей промисел на Ковельщині і знав ціну питання, то й не бажав допускати до своїх ресурсів конкурента, навіть якщо той мав королівський дозвіл на руках.

Вже у травні 1561 р. до Луцького гроду звернулися зем'яни Іван та Андрій Кошки, які повідомили про те, що загін слуг Фальчевського з Колок та Рудника попсував границю між їхніми володіннями. Висланий з уряду в якості свідка («вижа») красносільський боярин Юрко засвідчив, що нападниками було попсовано 50 «копців» та близько 40 «дерев гранних», які слугували своєрідним кордоном між маєтками скаржників та оскарженого [4, с. 311].

Часом слуги пана Франца (цілком ймовірно, не без відома свого патрона) зважувалися і на відверті сутички з навколишніми зем'янами, якщо ті намагалися перешкодити його планам щодо розширення власних маєтностей. Так, 30 червня 1561 р. до Луцького гроду звернувся шляхтич Степан Сербин, який заявив, що його особисто і його слугу Стася «мало не до смерті побили» бруховецькі піддані Фальчевського, коли скаржник намагався примусити їх покинути його маєтність [4, с. 342-343].

Часом і сам Фальчевський змушений був позиватися до своїх сусідів щодо загарбання його власних володінь. Так сталося у листопаді 1564 р., коли він подав скаргу до Луцького гроду щодо того, що Жидичинський архімандрит Іона (Красенський-Борзобогатий) привласнив частину Бруховичів [10, с. 486].

Окрім численних локальних суперечок за землеволодіння з навколишніми шляхтичами, пан Франц використовував й інші шляхи отримання прибутку. Так, він разом з князем Томашем Хоєнським надав в оренду луцькому лентвійту Василю Григоровичу будинок у місті, за який той щороку мав сплачувати особисто Фальчевському по 2 «червонних» злотих і віддавати по 12 грошів на костел святого Якуба «на вино» [4, с. 446].

Безконфліктно повівся колишній ковельський староста і в ситуації щодо розмежування його садівського маєтку з торчинськими «добрами» шляхтичів Окорських у листопаді 1561 р. Тоді Фальчевський у присутності князя Дмитра Козеки та шляхтичів Витвинського, Ледницького, Бзовського і Дутого свідчив перед Луцьким гродом про дотримання меж між його та сусідніми маєтками [4, с. 481-482].

1566-ого року пан Франц відійшов у засвіти [14, с. 479]. Можливо, він і жалкував на смертному одрі, що не всі обіцянки можновладців збуваються.

Надалі – протягом 1566-1570 рр. – Чернчгородська волость залишалася у руках вдови пана Франца шляхтянки Анни (по чоловіку) Фальчевської. Відразу ж варто зауважити, що спадок вона отримала вельми непевний, бо майже відразу по смерті чоловіка їй довелося відстоювати право на володіння королівськими селами у судовій боротьбі з багатьма місцевими дрібними та значними шляхтичами, які прагнули «відкусити» від спадку пана Франца ласі шматки волинської землі. Так, у червні 1566 р. пані Фальчевська позивала до Луцького гроду Володимирського підкоморія Олександра Семашка у справі про вирубку лісів та «потраві» полів поблизу належних їй Бруховичів. Як свідчить дослідник Микола Теодорович, королівська влада спробувала доволі швидко залагодити цю справу шляхом передачі Бруховичів шляхтичу Семашку. Натомість вдова колишнього ковельського старости отримала два нові села – Вишнів і Вернятин, про що у Луцькому замку свідчили місцевий каштелян (вже згадуваний) Михайло Козинський та Мельницький староста Григорій Волович. Однак пані Анна не бажала втрачати чоловікову спадщину, не визнала цього рішення і надалі неодноразово скаржилася до гроду про загарбницькі наїзди слуг Володимирського підкоморія на Бруховичі. Конфлікт з Олександром Семашком став першим, але не єдиним для вдови пана Франца. Так, вже у серпні 1568 р. Анна Фальчевська позивалася до господарського маршалка Петра Загоровського щодо викошення сіна селянами останнього поблизу Бруховичів. А буквально за декілька днів про себе «нагадав» і вже згадуваний володимирський підкоморій: його озброєні слуги вчинили пограбування та нищення осель місцевих жителів. Вірогідно, що протягом 1566-1570 рр. де факто саме шляхтянка Фальчевська залишалася власницею села, попри те, що право на тримання Бруховичів отримували й інші королівські слуги. Нещасливо закінчилася для нового володільника села зем'янина Казимира Ледницького спроба отримати владу над ним: у лютому 1570 р. він скаржився до гроду про відняття у нього Бруховичів нащадком Франца та Анни Петром Фальчевським [10, с. 487].

Однак саме 1570 р. і став останнім часом панування Фальчевських у Чернчгородській волості. Король Сигизмунд надав цю королівщину у «тримання» значному землевласнику на Волині – Володимирському старості та великому гетьману Литовському – князю Роману Сангушці. Як вказує польський науковець Маріуш Мачиня, останній мусив викупити зазначену волость у відомій нам Анни Фальчевської за 4 000 коп литовських грошів. [13, с. 500-505] Саме за таку сумму десять років перед тим Чернчгородська волость перейшла у власність Фальчевських.

Цікавим може здатися той факт, що у тогочасних джерелах зафіксовані скарги селян не лише з Бруховичів, але й з Колків та Руд (Рудників), на шляхтича Ледницького. Подібні позови були адресовані до королівського секретаря Василя Древинського, коли він приїхав на Волинь «увести» князя Романа Сангушка у його нові володіння [10, с. 487]. Це опосередковано може свідчити про те, що пан Казимир (безпідставно або ж на законних підставах – наразі не відомо) прагнув встановити свою владу над усією Чернчгородською волостою, а, отже, теоретично мав мати на це королівський дозвіл.

Про економічну привабливість вказаного ключа луцького замку свідчать фіскальні показники маєтку станом на 1570 р., коли пані Анна ще володіла успадкованим маєтком і сплатила до королівської скарбниці податки за 285 димів та 21 огорожника [7, с. 32]. Проте цього разу королівська воля була непохитна і шляхетський рід Фальчевських все ж таки втратив право на Чернчгородську волость, яка була того ж року включена до складу т. зв. «Сангушківщини» (землеволодінь різних гілок одного князівського роду Сангушків), до складу якої «первісно входили волості Ратнівська, Ковельська, Несухойська, Каширська, Камінь-Каширська, Турійська, які за площею (разом з Локачами) становили 52% Володимирського повіту чи біля 8,7% всього Волинського воєводства. Згодом до їх володінь ввійшла Чернчгородська волость» [8, с. 125].

Згодом і дрібні шляхтичі, і могутні князі пішли у забуття, яким неблаганно охоплює все навкруги історія. Але по собі кожен з них залишив якийсь слід. Колишньому ковельському старості Францу Фальчевському судилося «тримати» Чернчгородок з прилеглою округою до скінчення свого віку. Брацлавський воєвода князь Роман Сангушко майже не встиг приділити увагу своєму новому володінню на Волині: це зробили його нащадки. Мінлива доля і надалі чекала на цей куточок королівського домену. В історії якого залишили свій слід і шляхетський рід Фальчевських, і князівський рід Сангушків.

Список використаних джерел та літератури

1. Литовская Метрика. Отделы первый-второй. – Юрьевъ, 1914. – Т. 1. – 896 с.
2. Литовська Метрика. Книга 561 (Ревізії українських замків 1545 року) / Підготував В. Кравченко. – К., 2005. – 598 с.
3. Литовська Метрика. – Книга 37 (1552-1561). – Вільнюс, 2011. – 632 с.
4. Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / Підготували В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. — Луцьк, 2013. — 733 с.
5. Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1852. – 440 с.
6. Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. – Т. 4. – К., 1859. – 1015 с.
7. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1889. – Т. 19 [Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole] / Wyd. A. Jabłonowski. – 307 s.
8. Атаманенко В. Описи поліських маєтностей кн. Сангушків кінця XVI ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Камінь-Каширський район в історії України та Волині. – Вип. 64. – Луцьк, 2017. – С. 124-130.
9. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – 205 с.
10. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание Волынской епархии. – Т. 5: Ковельский уезд. – Почаев, 1903. – 583 с.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року) – Т. 1. – Вінніпег, 1984. – 601 с.
12. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року) – Т. 2. – Вінніпег, 1986. – 578 с.
13. Machynia M. Sanguszko (Sanguszkowicz) Roman, książ z linii niesuchojesko-łokackiej (ok. 1537–1571) / Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1993.— Tom XXXIV/4. — Zeszyt 143.— S. 500–505.
14. Pocięcha W. Chwalczewski Franciszek // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979. – Т. 3. – S. 479.

УДК: 27-247"1611"

Юхимчук Анна, (м. Луцьк),

Юхимчук Микола, (м. Луцьк)

РУКОПИСНЕ ЄВАНГЕЛІЄ ІЗ СЕЛА КУКЛИ 1611 РОКУ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА АТРИБУЦІЯ

Анотація. У дослідженні проаналізовано хто із історичних постатей пов'язаний з написанням книги. Окремо розглянуто історію створення Євангелія. Проведено атрибуцію та книгознавчий аналіз рукопису. Вивчено стан збереженості книги у кінці XIX століття, та порівняно його із сучасними реаліями. Зроблено висновки та визначено перспективи подальшого дослідження рукописної пам'ятки.

Ключові слова: Євангеліє, Кукли, Костюхівка, Маневичина, Марко Жоравницький, Михайло Гулевич, Волинь.

У сучасному світі все більшу вага належить інформації. Існують різні форми розповсюдження інформації та способи її сприйняття. Книга – одне з найдавніших її джерел вивчення не втрачає актуальності у сучасну епоху новітніх технологій. Навпаки, ці технології дарують нам нові

можливості для вивчення та популяризації культури давньої книги, яка була елементом інтелектуальної культури часу, коли вона писалась і поєднувала у собі історію, мистецтво та технології попередніх епох. Те, ким книга замовлена, хто її переписував або друкував, які особливості її тексту, як вона оздоблена та як часто використовувалась, становить важливе дослідницьке завдання.

Книга як предмет вивчення викликала інтерес у дослідників різних часів, однак нині спостерігається особливий сплеск зацікавленості книгознавством та різними його напрямками серед науковців. В Україні найбільшими центрами дослідження книг є Київ та Львів, що пов'язано з наявністю там великих колекцій стародруків та рукописів. Серед дослідників книги слід згадати Наталію Бондар, Ірину Ціборовську-Римарович, Станіслава Волощенко, Галину Чубу, Людмилу Гнатенко, Віру Фрис, Якима Запаса, Олександра Охріменка, Марію Кольбух, та інших. Окремо слід відмітити волинських книгознавців Олену Огневу, Сергія Крейніна, Олексія Златогорського. Книгознавча наука добре розвинена в Острозі і представлена доробком Світлани та Олександра Позіховських.

У полі нашої уваги рукописне Євангеліє з Михайлівської церкви Костюхнівки написане в селі Кукли Камінь-Каширського (раніше Маневицького району), яке нині зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею за інвентарним номером «Книги, документи, фото» (далі – КДФ) – 2; КВ – 15437. Євангеліє – це комплекс церковних творів, у яких оповідається про життя Ісуса Христа, становить основну частину Нового Заповіту. До канонічних Євангеліє належить від Матвія, Марка, Луки та Іоана, які й представлені у рукописі 1611 року. [6].

Про книгу є деякі опубліковані матеріали. Перша праця вийшла ще у кінці ХІХ століття. Історик Г. Богуславський видав роботу присвячену рукописним Євангеліям і Апостолам Волині, серед яких було й написане у Куклах [3, 16]. Також у статті Олексія Златогорського є огляд даної рукописної книги [9, 148 – 150]. Доволі інформативним є опис облікового характеру, здійснений у першому томі інвентарної книги фонду КДФ (книги, документи, фото) Волинського краєзнавчого музею, здійснений О. Огневою у 1976 році [5, арк. 1–2]. Необхідно зазначити, що опис фізичних характеристик книги є дуже детальним. Він свідчить, що впродовж періоду 1976–2021 років стан збереженості рукопису майже не змінився [5, арк. 1–2].

Про місце написання книги – село Кукли нам відомо небагато. Згідно з «Польським географічним словником» першим власником населеного пункту був Михайло з роду Чарторийських [13]. Точний час заснування не відомий, проте перша писемна згадка про нього датована 1559 роком. Достеменно не відомо яким чином, але на початку ХVІІ століття село Кукли разом з Волею Кукольською перейшли до власності політичного діяча Речі Посполитої луцького війта Марка Жоравницького [2, 13].

Марк Жоравницький відомий політичний діяч часів Речі Посполитої. Він славився чисельними скандалами, а також тим, що часто здавав своє війтівство в оренду за певну суму. Його орендарі також здавали війтівство третім особам. Марко Жоравницький відомий і рядом скандалів, пов'язаних із перевищеннями ним своїх повноважень та незаконним збором податків із місцевого населення. Окрім того, були й інші прецеденти, що плямували репутацію луцького війта та замовника рукописного Євангелія [2, 14].

Книга не потребує додаткового датування. Колофон, що вміщений у ній, дозволяє точно визначити дату написання та переписувача. Зазначається, що замовником був «пан Марко Жоравницький», а переписувачем Андрій Якович із Старого Самбора, місце написання село Кукли, а час написання 7109 рік від створення світу, або 1611 рік від Різдва Христового [3, арк. 345].

Відомо, що це не єдині давні книги у власності родини Жоравницьких. Дід згаданого вище Марка Жоравницького був владикою луцьким та острозьким і відомий недотриманням світських та церковних законів. Він не прийняв чернечого сану, чого вимагало канонічне право, і не був належним чином висвячений на владика. Крім того, присвоював церковні речі, передаючи їх у спадок своїм нащадкам, як сталось з іншим на престольним Євангелієм у власності луцького війта [2, 14].

Замовник Євангелія, яке ми досліджуємо, Марко Жоравницький луцький війт, склав заповіт від 16.11.1611 року і незабаром помер, не залишивши по собі спадкоємців синів та дочок. Майно Жоравницького перейшло його брату Михайлу Гулевичу, який разом з тим був езекутором (виконавцем) тестаменту (заповіту) та племіннику Марку Гулевичу. Серед успадкованих Гулевичами речей були й два на престольні Євангеліє та інші книги [1, 199]. Можемо припустити, що серед них було й наше Євангеліє 1611 року.

З колофону відомо ім'я переписувача книги – Андрій Якович зі Старого Самбору, працював він у селі Кукли – володінні Марка Жоравницького [6, арк. 345]. Практика запрошення переписувачів та попит на рукописну книгу у другій половині XVI – XVII столітті був великий, оскільки друкована книга була значно дорожчою. Переписуванням книг займалися як світські, так і духовні особи. Це перетворилось на справжнє ремесло, професію, яка приносила немалий дохід. Крім того, виготовлення книг релігійного змісту мало великий попит [4]. З огляду на колофон, можна зробити висновок про те, що Андрій Якович був світською особою та професійно займався переписуванням книг [6, арк. 345]. Більш детальних свідчень про Андрія Яковича ми не віднайшли.

Перш ніж перейти до атрибуції Євангеліє, варто згадати про попередні спроби опису книги. Г. Богуславський, про якого ми уже згадували, видав у 1897 році книгу «Вольнские Евангелие и Апостолы из Трудов Девятого археологического съезда в Вильне» [3, 16–18]. Практика археологічних з'їздів у Російській імперії розпочалась з 1869 року у Москві. На них виголошували доповіді, повідомлення та звіти проведених археологічних, етнографічних та інших науково-пошукових експедицій, створювали комітети з відомих вчених, які вивчали старожитності. За результатами діяльності з'їздів виходили «Труды» всього 37 томів [7]. Загалом до тому № 9 Г. Богуславського увійшло дванадцять рукописів, серед яких й книга написана у селі Кукли. У роботі Г. Богуславського Євангеліє описане як таке, що належало Михайлівській церкві у селі Костюхнівка Луцького повіту, Волинської губернії [3, 16].

Складною дослідницькою проблемою є те, як Євангеліє потрапило до фондів Волинського краєзнавчого музею. Г. Богуславський не згадує де знаходилась книга у момент опису. У інвентарній книзі фонду КДФ том 2 Волинського краєзнавчого музею є запис простим олівцем «Володимирське православне братство», автор якого не відомий [5, арк. 1]. Припускаємо, що Євангеліє було у давньосховищі Святоволодимирського православного братства [10].

Згідно із статутом братства у його давньосховищі зберігались церковні старожитності: літургійні речі, церковне облачення, рукописні та друковані книги, твори мистецтва, фотографії, описи стародавніх архітектурних споруд. У 1911 році після смерті Омеляна Дверницького – засновника давньосховища, колекцію передано Волинському єпархіальному давньосховищі у Житомирі [13]. Швидше за все Євангеліє із села Кукли не було серед цих експонатів, оскільки після ліквідації Волинського єпархіального давньосховища, усі артефакти перейшли Житомирському та Харківському музеям [12]. У фонди Волинського краєзнавчого музею книга швидше за все потрапила після Другої світової війни. Запис до інвентарної книги здійснено О. Огневою 28 жовтня 1976 року за результатами фондово-закупівельної комісії, що відбулась 20 жовтня 1976 року [5, арк. 1]. Нажаль, сам протокол фондово-закупівельної комісії втрачено, тому деталей придбання рукописної книги ми відтворити не можемо.

Наша книга складається із 345 аркушів (690 сторінок), що погруповані у 44 зошити. Аркуші у рукописі пронумеровані арабськими цифрами олівцем у правому верхньому куті аркуша. Час нумерації визначити складно, можемо припустити, що пагінація проведена або ще у Володимир-Володимирському братстві або уже у Волинському краєзнавчому музеї. Другий варіант виглядає ймовірніше, оскільки Г. Богуславський писав, що аркуші пагінації не мали, вона була лише у зошитів [3, 17]. Книга написана на папері із філігранню гоздава або лілія, яка нагадує кириличну букву «Ж». Подібні філіграні мають дуже багато варіацій, що ми бачимо у атласі литовського дослідника давнього паперу Е. Лауцявичюса [15]. Книжковий розмір рукопису in 14° (20×30,5×6,5 см.).

Наше завдання дуже спрощене, бо Євангеліє не потребує датування, оскільки у кінці вміщено колофон з конкретною датою написання книги. Напевне не можна сказати чи Євангеліє писалось у місцевому храмі чи маєтку Марка Жоравницького. Колофон написано невеликими літерами уставним письмом темнішим чорнилом ніж основний текст книги.

Книгу написано великим уставним почерком. Переписувач книги був один – Андрій Якович, що помітно з почерку. У тексті Євангеліє є помилки, свідченням яких є виправлення та доповнення зроблені іншою людиною. На останньому аркуші на лівому березі є вертикальний запис світлішим чорнилом, де зазначено, що усі виправлення зробив ієромонах Філарет Городельський 20 лютого 1633 р. [6, арк. 27, 47, 48, 60, 67, 73, 95, 127, 134, 160, 163, 164, 190, 214, 219, 250, 254, 258, 269, 284, 290, 297, 298, 309, 315, 320]. Запис частково заклеєний [6, 345]. Сам же Філарет Городельський вочевидь був бібліотекаром Луцького братства і впродовж 1633–640 років приймав книги до бібліотеки, перевіряв їх зміст на предмет помилок та ересі, робив для викладачів вкладні записи та вів необхідну документацію [11, 34].

До книги включено чотири Євангеліє: перше від Матвія, до нього викладено зміст, далі слідує передмова архієпископа Болгарського Феофана, після якої текст самого Євангеліє. За тим же принципом укладені й частини інших євангелістів. Поділ на вірші відсутній, лише поділ на глави. За останнім Євангелієм слідує місяцеслов або святці – церковний календар днів пам'яті святих та церковних свят [6, арк. 316]. У місяцеслові назви місяців починаючи з вересня (септеврій) із позначенням свят. Далі перелічено які частини призначені для читання у неділю, на різні свята та на «всякий случай». Г. Богуславський зазначає, що у збірнику слов'янські святі не згадані [3, 17].

Оправа книги виготовлена з дерева і обтягнена оксамитовою тканиною, яка дуже вигоріла, тому колір здається жовтувато-сірим. Однак, якщо уважніше роздивитись задню кришку, на місці її тріщини, де відклеївся задній форзацний аркуш, помітно, що спочатку оксамит був багряного кольору.

На верхній кришці п'ять металевих пластин із вигравіюваними зображеннями. У кутках пластини розміром 6×6 см. Із зображеннями євангелістів. У центрі верхньої кришки металева пластина 10×13,5 см., де вигравіювано розп'яття Ісуса Христа, перед ним Богоматір та апостол Іоанн. Г. Богуславський зазначає, що гравіювання виконане на верхній кришці «не искусно» [3, 17].

Текст Євангелія має оздоблення: заголовки, зміст прикрашені квітковими та геометричними орнаментами [6, арк. 1, 3, 91, 93, 146, 149, 242, 243, 316, 327]. Заставки є основними елементами в оздобленні книги серед яких рослинні геометричні і плетінчасті орнаменти. Найчастіше трапляються заставки прямокутної форми. Така практика оформлення характерна й для інших рукописних книг у фондах Волинського краєзнавчого музею.

Окрім заставок у тексті Євангеліє трапляються майже на кожній сторінці ініціальні літери, прикрашені переважно орнаментом рослинними мотивами [6, арк. 1, 9, 10, 11, 12, 82, 186, 258]. У кінці кожного з чотирьох Євангеліє – кінцівки, які різняться між собою, мають рослинні, геометричні та плетінчасті орнаменти [6, арк. 90, 92, 145, 148, 241].

В оздобленні домінує червоний колір, також є охристі та сірі декоративні елементи, які вочевидь раніше мали інший колір, але вигоріли від часу. На одному із аркушів знаходимо ініціал із рослинним орнаментом зеленого кольору [6, арк. 314].

Корінець зшитий нитками, підклеєний папером. У праці Г. Богуславського віднаходимо відомості, що на папері, яким підклеєно корінець, була філігрань у вигляді овалу у середині якого одноголобий орел із зображенням драбини, зверху овалу корона в стороні від знаку латинські літери I.R. [3, 17]. Нажаль, зараз цього знаку розгледіти уже не можна.

З огляду на стан рукопису, він активно використовувався. Свідченням користування Євангелієм є наявність воскових плям на багатьох аркушах [6, арк. 22, 23, 24, 25, 27, 60, 213, 241, 313, 337, 339]. Книга зазнавала реставрації про що свідчить багато підклеєних папером сторінок [6, арк. 150, 151, 178, 179, 185, 186, 187, 248, 280, 320, 339, 340]. Папір, за допомогою якого реставрували Євангеліє з іншого рукописного документу, залишки тексту якого помітно на смужках, якими підклеювали рукопис.

Маргіналії представлені виправленнями та помітками ієромонаха Філарета Городельського із Волі Костюхнівської. Одна з маргіналій особлива, оскільки на примітку вказує намальована рука [6, арк. 297].

Стан збереження книги незадовільний, вона потребує реставрації. Обкладинка дуже вигоріла, від першопочаткового кольору не лишилось й сліду. Задня кришка тріснула навпіл. Корінець обдертий. Обріз книги дуже витертий, помітно лише залишки колишнього орнаменту у червоно-золотистих тонах. Сторінки книги пожовклі, затерті від часу мають сліди воску та інші забруднення. Орнаменти в тексті також вигоріли. При описі книги Г. Богуславським в ініціалів ще був фіолетовий колір, нині він уже сірий.

Таким чином, вивчена нами писемна пам'ятка без сумніву заслуговує уваги. Євангеліє 1611 року, що написане у селі Кукли є однією з небагатьох збережених рукописних книг такого давнього періоду.

Особливістю нашого рукопису є наявність колофону, що дозволяє нам з упевненістю датувати книгу, визначити її замовника та переписувача. Для подібних пам'яток це рідкість.

Якщо на основі матеріалів Г. Богуславського прослідкувати стан збереженості книги, то зрозуміло, що більш ніж за сто років він погіршився. Хоч книга й перебуває у незадовільному стані, реставраційні роботи можуть її відновити. Значний відрізок часу від 1911 до 1976 років – біла пляму у історії рукопису і не відомо у яких умовах він зберігався. У 1976 році, коли він потрапив до рук О. Огневої, задня кришка уже була тріснута.

Дана рукописна пам'ятка є перспективним предметом для подальших наукових досліджень. Зокрема, варто здійснити кодикологічний та текстологічний аналіз письма, чим повинні займатись спеціалісти.

Джерела і література

1. Білоус Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть. Київ: Інститут історії НАНУ, видавничий дім «Простір», 2021. 536 с.
2. Білоус Н. Луцьке вйтівство в XV – XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників. *Український історичний журнал*. 2015. № 4 (523). С. 422.
3. Богуславский Г. Волинские рукописные Евангелия и Апостолы. Из Трудов Девятого археологического съезда в Вильне. Москва, 1897. С. 16–18.
4. Боянівська М. Книгописання. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult240.htm> Останній перегляд: 01.09.2021
5. Волинський краєзнавчий музей. Інвентарна книга КДФ. Т.1. від 28 жовтня 1976 р.
6. Огнева О. Опис Євангелія з села Кукли. № 1 – 199. Арк. 1–2.
7. Волинський краєзнавчий музей. КДФ – 2. 345 арк.
8. Заремба С. Археологічні з'їзди. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В Київ.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Arkheolohichni_zizdy Останній перегляд: 01.09.2021
9. Заяць А. Луцькі вйти у XV – першій половині XVII ст. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2015. Випуск 51. С. 194–242.
10. Златогорський О. Євангеліє с. Кукли 1611 р. із фондів Волинського краєзнавчого музею. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. Матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк, 2004. С.148–150.
11. Кушпетюк О. Діяльність Давньосховища Володимир-Волинського Свято-Володимирського Православного церковного братства та його старожитності у публікаціях дослідників другої половини XIX ст. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/107-diyalnist-davnoskhovyshcha-volodymyr-volynskoho-svyato-volodymyrskoho-pravoslavnoho-tserkovnoho-bratstva-ta-yoho-starozhytnosti-u-publikatsiyakh-doslidnykiv-druhoyi-polovyny-khikh-st> Останній перегляд: 07.09.2021
12. Огнева О. Філарет Горodelський – бібліотекар Луцького Хрестовоздвиженського братства. *Минуле і сучасне Волині. Літописні міст:а і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 33–34.
13. Піскова Е. Волинське єпархіяльне давньосховище. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Volynske_eparkhialne Останній перегляд: 07.09.2021.
14. Піскова Е. Давньосховище Свято-Володимирського православного братства. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Davnoskhovyshche_bratstva Дата перегляду: 07.09.2021.
15. Kukły. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Tom XV cz. 2 URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/191 Останній перегляд: 07.09.2021.
16. Laucevicius, E. Popierius Lietovuje XV-XVIII a. Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė Biblioteka [Бумага в Литве в XV-XVIII вв.]. Т. 1. Atlasas. Vilnius: Mintis, 1967. 577 p.

Петро Хомич, (сmt Маневичі)

ДЕНІКІНСЬКА «ЧОРТОРИЙСЬКА ОПЕРАЦІЯ», АБО «ПОЛІНЕЗІЙСЬКА КАДРИЛЬ В ЧОРТОРИЙСЬКУ»

На протязі жовтня-листопада 1915 р. Чорторійськ та його околиці, чисельні рази переходили з рук в руки. Ці події в історії Першої світової війни, які відбувалися на Чорторійському фронті дістали назву «Чорторійська операція», а також отримали таку собі іронічну назву – «Полінезійська кадрили», що на доступній мові означає тупцювання на місці.

В результаті фронтових подій ...«Між Південно-західним і Західним фронтами утворився проміжок у 60 кілометрів, спостерігала за яким спішана кавалерія. Правда це була лісисто-болотяна лінія Волинського Полісся, яка одначе, аж ніяк не була непрохідною. Німці все більше просувалися на північ, зайнявши Чорторійськ постійно загрозували захопленням правого флангу нашої армії і проривали зв'язок з Західним фронтом... Тому генерал Брусилов вирішив удруге коротким ударом правого крила (30-й, 40-й та кінні корпуси) виправити фронт вийшовши знову на річку Стир.

Розпочалася Чорторійська операція, яка складала одну з сторінок історії Залізної дивізії. ...«На 4-у стр. Дивізію – писав Брусилов – покладено було найважче завдання – взяти Чорторійськ і розгромити німецьку дивізію». **За книгою мемуарів Антона Денікіна «Путь руського офіцера».**

Залізна дивізія генерала Денікіна на околицях Чорторійська. В другій половині дня 15 (2) жовтня 1915 р. згідно наказу по дивізії 16 стр. полку (повна назва – 16-й стрілецький Імператора Олександра III полк, командир полковник Микола Павлович Бірюков) Залізної дивізії генерала Денікіна, після нетривалого відпочинку, розташувався в с. В. Осниця, Заріччя, де на нього чекали великий привал та гаряча їжа, а 3 жовтня в 3 год. ночі розпочав своє просування до Чорторійська. Доки 1-й та 4-й батальйони займали бойову лінію, в лісі сапери весь день вели роботи по облаштуванню мостів.

16 (3) жовтня, російські війська генерала Брусилова, зокрема 16 полк Бірюкова 4-ї Залізної стрілецької дивізії розпочали «Чорторійську операцію», як писав в своїх спогадах тоді, ще командуючий 8-ю армією генерал Брусилов ...«На 4 стрілкову дивізію було покладено найтяжчі завдання, оволодіти Чорторійськом і знищити 14 німецьку піхотну дивізію». Цієї ж ночі мости були готові і відразу ж бійці 2-ї роти 35 саперного батальйону розпочали роботи по налаштуванню переправ.

У ніч на 16(3) жовтня дивізія розгорнулася навпроти Чорторійська та Новосілок, ліва колона (ген. Станкевича), Залізної дивізії генерала Денікіна навпроти Новосілок переправилась через Стир і протягом двох днів захватила в полон австро-німців на фронті 18 км., зайнявши Куликовичі, Комарово, Новосілки;

Російські війська під натиском ворога відступали з боями, час від часу контратакували, і на деякий час повертали собі окремі населені пункти. На Маневиччині 22 і 23 вересня велися бої за село Троянівку і станцію Маневичі; 15 (2) і 16 (3) жовтня – за села Колодії і Троянівку; 17 (4) жовтня російські війська контратакували противника у районі с. Галузія, і на кілька днів заволоділи цим населеним пунктом, а 18 (5) жовтня стрільці генерала Антона Денікіна коротким ударом взяли Чорторійськ. (Хомич П. Маневиччина крізь віки. –К. 400. – С.23.; Krasicki A. *Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916.* – Warszawa, 1988. – S.336 – 344; Російський державний військово-історичний архів, г. Москва, ф. 2067, оп. 1, спр. 3341).

...15 (2) жовтня, росіяни атакували Костюхнівку, котру обороняли I батальйон 1 полку та 6 піхотний полк. Розпочалась розпачлива оборона позицій, та росіянам вдалось вийти на тили польських формувань. У цій ситуації командування польських підрозділів прийняло рішення відійти на Вовчецьк, а згодом, під напором переважаючих російських сил і далі - на Маневичі. 16 (3) жовтня проходили бої за села Колодії і Троянівку. 17 (4) **жовтня** російські війська контратакували противника у районі с. Галузія і на кілька днів заволоділи цим населеним пунктом.” [Krasicki A. *Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916.* – Warszawa, 1988. 546 s. 118].

Вночі 17 (4) жовтня, В цей час, 1-й та 4-й батальйони забезпечуючи переправу, під загальним командуванням гвардії штабс-капітана Лебедева, зайнявши вузьку прибережну смугу перед мостом, залишалися на правому березі Стиру, а 2-й (2 батальйон 16 стрілкового полку командир підполковник Сергій Олександрович Кажурін) і 3-й батальйони під загальним командуванням підполковника Кажуріна були перекинуті на лівий берег.

На ранок 17 (4) жовтня, в 16 стрілецький полк почали прибувати частини 2 стрілецької дивізії, які повинні були переправитися на лівий берег Стиру і атакувати Чорторійськ, але вони не змогли переправитися через річку. внаслідок своєї надмірної повільності.

3-й батальйон залишився в резерві, роти 1 батальйону, з боєм просувалися вздовж містечка, а 4-й батальйон, вийшовши на галявину лісу, з лівого флангу полку, вибив звідти австрійців та розпочав здійснювати маневр по оточенню Чорторійська з півночі, але австрійці помітили обхідний маневр росіян і в зв'язку з цим зменшили опір та повільно відступили на висоту 90.5, росіяни кинули половину 4-ї роти в обхід цієї висоти вздовж р. Стир, а австро-угорці кинулися в контратаку, але понісши від кулеметного вогню російських стрільців значні втрати залишити позиції на цій висоті.

В цей же день, 17 (4) жовтня австрійський вогонь по російським солдатам які переправилися та переправлялися через Стир був щільним, внаслідок чого був вбитий командир 2 батальйону

Кажурін. Також було вбито і поранено 14 телефоністів, які намагалися полагодити пошкоджені лінії зв'язку.

Австро-угорці використовували будь-яку вцілілу хату чи пліт, звідки вели рушничний вогонь розривними кулями. Гарячі рукопашні сутички відбувалися навіть в окремих вцілілих хатах, в яких австрійці продовжували чинити шалений опір. Рушничний вогонь, який відкрили австрійці, значної шкоди російським стрільцям не завдав, тому що, пологі береги русла річки Стир зовсім не підлягали спостереженню з боку ворога, але великі втрати понесли 5 і 6 роти полку, які потрапили під вогонь важкої артилерії австро-німців яким керував австрійський коригувальник, засівши під дахом мурованого Успенського собору.

18 (5) жовтня, російські війська, зокрема 8-а армія генерала Брусилова на Волинському Поліссі вела бої місцевого значення, в цей же день Чорторійськом оволоділи Залізні стрілки генерала Денікіна, причому особливо відзначився 16 стрілецький полк Бірюкова, які кинуті на Чорторійськ з величезним піднесенням без пострілу атакували місто з тилу, одним поривом оволоділи ним, захопивши зброю гармати, кулемети та обози.

З 17 (4) на 18 (5) жовтня 2 стрілецька дивізія, згідно дивізійного наказу за № 132 вирішила розпочати атаку і під прикриттям батальйонів 16 полку, нанесла удар по Чорторійську зі сходу переправившись на лівий берег Стиру, де зайняла вихідні позиції для подальшої атаки.

Командир 16 полку полковник Бірюков, притримуючись попередньої тактики перекатів, прийняв рішення переправити 1-й та 4-й батальйони на лівий берег о 3 год. ночі, даючи завдання зайняти вихідне положення в окопах 2 батальйону, О 4 годині 18(5) жовтня, батальйони 16 стрілецького полку, що фронтом були повернуті на Чорторійськ перейшли в наступ, а в 5.30 ранку вже атакувати позиції ворога. Ворог зустрів атакуючих шквалом вогню, а коли почало світати 1-й та 4-й батальйони своїми атаками вибили ворога з окопів. Рукопашна сутичка, продовжувалася недовго. Частина австро-угорців здалася на милість переможця, а частина втекла в східному і північно-східному напрямках.

На 12 год. дня було все закінчено, воїни 16 полку заволоділи Чорторійськом та великою кількістю зброї та амуніції, зокрема 3 гармати, 2 кулемети, велосипеди, 12 офіцерів, 1 лікар, 418 вояків, обоз, опинилися в росіян.

4 Залізні дивізія 18 (5) жовтня, знаходячись на Новосілквських хуторах, відкидаючи ворога просувалася вперед, свідок та учасник подій полковник Генерального штабу Сергієвський так описує: «Неприємним було пробудження австрійців які заночувати на злочасних хуторах. Тільки починало світати, як ліси навколо них ожили. І ожили вони якимось неймовірним для війни ХХ століття чином. З півночі гримів, насуваючись все ближче і ближче, російський військовий оркестр. На заході і півдні йому вторили полкові сурмачі. І коли на галявину з трьох сторін одночасно стали виходити російські колони - австрійська бригада стояла в строю попереду сільських будиночків, - піднявши вгору руки. Військовий оркестр пройшов, продовжуючи ґрати, уздовж фронту ворога, повертаючи на схід по дорозі в Чорторійськ».

Внаслідок чого, в повному складі був взятий в полон 58-й австрійський піхотний полк ерцгерцога Людвіга Сальватора, а 2 стрілецька дивізія, яка вже була на правому фланзі Чорторійського прориву біля с. Підгаття зустріла шалений опір австрійців. З боями вона змогла дійшла до с. Лісове, де змушена була зупинити своє подальше просування, внаслідок неуспіху сусіднього кавалерійського корпусу, а правофланговий 14-й стрілецький полк (командир – генерал-майор Станкевич) під вечір захопив с. Будки.

Газета «Армійський Вісник» від 6 жовтня 1915 р. написала, що: «...Досягнутий вчора успіх в районі р.Стир був блискуче розвинений нашими військами, внаслідок чого було захоплено місто Чорторійськ та взято в полон понад 700 нижчих чинів 1 гренадерського полку, 28 офіцерів, в т.числі командир 3-го батальйону». **Газета «Армійський Вісник» від 6 жовтня 1915 р.**

19 (6) жовтня. Просування російських військ під час цих подій, було доволі швидким, що навіть командування 16 стрілецького полку лише в Куклах дізналося про перебування австрійського гарнізону в с. Комарове. Цей же полк генерала Брусилова, згідно дивізійного наказу вранці 19 (6) жовтня раптово заволодівши Чорторійськом, повинен був за маршрутом Будки – Кукли виступити в район с. Довжиця, продовжуючи далі бої місцевого значення на Волинському Поліссі.

В цей же день підрозділи 16-о полку разом з колоною полковника С.Л. Маркова захопили село Граддя, а в 3 год. дня 13-й стрілецький полк зайняв Довжицю. Командир полку вислав свій 2-й батальйон в с. Загорівку, а 3-й – в с.Яблуньку.

В ці дні, російські телеграфні агентства та шпальти газет рясніли повідомленнями, що під Чорторійськом була зовсім винищена східнопруська 1-а піхотна дивізія. Трофеями 5 і 6 жовтня були 138 офіцерів, 6100 нижніх чинів, 9 гармат і 40 кулеметів. Бої тут йшли весь жовтень, то затихаючи, то спалахуючи знову. Було знищено цілком 1-й гренадерський полк.

Але варто зауважити, що за вдале проведення Чорторійської операції та за захоплення самого містечка відбулися нагородження. Орденом Св. Георгія III ст. був удостоєний капітан **Михайло Дмитрович Удовиченко**, який під час операції фактично командував 15-м стр. полком Залізної дивізії.

Наказом імператора орденом Св. Георгія IV ст. був нагороджений підпоручик **Вентес Федір Федорович** за те, що ...«Перебуваючи в чині прапорщика в рядах 16-о стрілкового Імператора Олександра III полку в бою 5-о жовтня 1915 р. біля м. Чорторійськ, командуючи 4-ю ротою, не дивлячись на сильний рушничний і кулеметний вогонь вибив німців з добре укріплених окопів, захопив чинний кулемет, і стрімко пройшовши з боєм містечко, також захопив залишене противником важке знаряддя».

В нагородному листі на підполковника **Лебедева Віктора Миколайовича** сказано ...«За те, що, перебуваючи в названому полку за призовом із запасу гвардійської піхоти в чині штабс-капітана, в бою на околицях м. Чорторійська 5-о жовтня 1915 р. і будучи начальником передового загону 6-ї роти названого полку, отримавши завдання прорвати укріплену позицію німців біля м. Чорторійськ і опанувати ним, блискуче виконав це завдання: користуючись ранковою темрявою, провів свій загін непрохідним болотом і, незважаючи на сильний рушничний і кулеметний вогонь, без пострілу, сміливим штиковим ударом опанував окопами германців, та взяв у полон близько 300 нижніх чинів з офіцерами 1-о гренадерського полку, 2 кулемети і 2 гармати. Після цього привів свій загін в порядок і, не даючи противнику схаменутися, вмілим маневром енергійно атакував м. Чорторійськ, та незважаючи на запеклий опір переслідував противника за межі містечка, при цьому захопивши ще одне знаряддя та взяв у полон понад 100 нижніх чинів з офіцерами того ж гренадерського полку. Всього взято в полон 12 офіцерів, 1 лікар, 418 нижніх чинів та захоплено 2 кулемети і 3 гармати». **За цей подвиг тоді ще штабс-капітан Лебедев В.М. 12.01.1917 р. був удостоєний орденом Св. Георгія IV ст. 1) Полковник М. П. Бірюков; 2) Картка бойових втрат, заведена на п/п-ка С.О.Кожуріна; 3) Біля захопленої австрійської гармати в Чорторійську; 4) штабс-капітан В.М. Лебедев**

За відмінне виконання обов'язків начальника штабу 4-ї Залізної стрілецької дивізії полковник **Гук Георгій Карлович** під час «...операції під м. Чорторійськ з 2-о по 31-е жовтня 1915 р., перебуваючи багато днів під вогнем противника, своєю доблесною і самовідданною діяльністю сприяв командувачу дивізією в нанесенні австро-германцям важкої поразки», був нагороджений Георгіївською зброєю.

20 (7) жовтня, ранком 4-а Залізна стрілецька дивізія генерала Денікіна завершила свій прорив - 18 км. по фронту і понад 20 км. в глибину, розташувавшись у вигляді літери П, зайняла Камянуху, Кукли, Оконськ, Яблуньку, а також Лісове, а далі не змогла розвивати свій наступ, тому що сусідній кавалерійський корпус зазнав поразки.

Цього ж дня, ворог швидко оговтавшись, переважаючими силами розпочав атакувати позиції полків дивізії. Як зазначає в своїх мемуарах генерал Денікін ...«Полк Маркова - писав він (який знаходився біля Яблуньки) - по телефону доповідав мені - що веде бій на всі чотири сторони. Так важко, що навіть весело».

21 (8) жовтня, місто було захоплено німцями під командуванням Лісінгена, а Залізній дивізії довелося вести бій на чотири сторони: відбувся запеклий бій біля с.Кукли, адже напередодні 21 (8) жовтня весь 13 стр. полк змушений був залишити Яблуньку і відступити до с. Кукли, але і їх залишив на наступний день.

22 (9) жовтня, В цей день особливо запеклий бій відбувся біля с.Кукли ...«Під ранок 22 (9) жовтня німецька артилерія розпочала потужний артобстріл російських позицій біля села, а на вечір Кукли були зайняті польськими легіонерами. У цій битві було взято у полон 1 російського офіцера і 250 солдатів. Поляки втратили вбитими 1 офіцера і 27 солдатів, 60 бійців отримали поранення. [Krasicki A. Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916. – Warszawa, 1988. – С.355, 356, 360. 29].

В свою чергу, на ранок 22 (9) жовтня Залізна дивізія була відведена до с.Комарове. Прорив був ліквідований, який не приніс ніякої користі.

25 (12) жовтня, російські війська завдали контрудару на Кукли. 7 польських офіцерів і 162 солдати отримали поранення. Внаслідок цієї кампанії росіяни понесли великі втрати. Август Красицький записав у своєму щоденнику, що 28 жовтня 1915 р. під Куклами російська армія втратила 400 бійців. [Krasicki A. *Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916*. – Warszawa, 1988. – С.355, 356, 360. 29];

В цей же день 25 (12) жовтня, росіяни зайняли оборонні позиції від с. Рудки до с. Кам'януха. На правому фланзі від Кам'янухи окопалися солдати 417-о піхотного Луганського полку. Далі до Гути - Лісівської стояли батальйони 418-о піхотного Олександрівського полку та ополченські полки 105-ї піхотної дивізії, яку направили на допомогу Денікіну. Але вони, як справедливо замітив командир 4-ї Залізної дивізії, були не надто боєздатними і досить часто під натиском австро-німців залишали свої позиції. Військові полковника Маркова, під час однієї з контратак в напрямку Кукол, захопили в полон 7 офіцерів та 215 австро-німецьких воїнів, які належали до 24-о ландверного і 95-о імперського полків.

Дмитро Фурманов, в своєму щоденнику 1914-1916рр., так описує події які відбувалися в Чорторийську 25 (12) жовтня:

Кажуть, що костел був побудований ще в перші століття християнства на Русі, та побачив на своєму віку багато горя і напастей, пережив сувору пору татарського насилля, часто був зруйнований але відроджувався знову, був в один час навіть польським костелом, поки років 50 назад не відродився остаточно, зробившись православним храмом в тому вигляді, якого ми бачимо тепер.

У храмі порожньо і страшно після недавнього господарювання німців, в безладді на підлозі - церковні книги, свічки, лампадки, різні церковні оздоблення. У сирому і темному підземеллі храму до сих пір збереглися якісь набальзаміровані трупи, в тому числі одного знаного свого часу кардинала. Коли лишень виходиш з огорожі то відкривається широка панорама Заріччя, звідки чути відлуння гарматної стрілянини. Ворожі позиції звідси за 5-6 верств.

Чорторийськ, безсумнівно відіграє дуже значну роль у всіх операціях на Стиру, по-перше як природно укріплений пункт, по-друге як дуже зручна база для різного роду спостережень. Цим і пояснюється, що протягом місяця він переходить з рук в руки, або в крайньому випадку, залишається нейтральним, як то було в двадцятих числах минулого місяця.

З обох сторін, храм вже не одноразово був використаний як найзручніший спостережний пункт. Як такий він піддавався обстрілу, більше постраждала західна сторона, а з південної один лише жорстокий удар залишив відчутний пролом.

Чорторийськ, постійно висить на волосині, нестійкість положення жителів виділяється як то особливо рельєфно, вони живуть як би стоячи, готові кожну хвилину знятися з якоря і відправитися в невідоме плавання в пошуках нового житла.

Тут життя абсолютно вибите з колії, замість жителів всюди миготять сірі солдатські шинелі. День за днем він тане як свічка, і скоро залишиться один тільки осиротілий білий храм, використаний в спостережний пункт. Маюничі стоять, по старому непошкоджені, але бідні Козлиничі спалені до тла. Осиротілі жителі бродять на попелищі, копаються в вугіллі, щось шукають. Біженців тут не видно, вони переправляються на Сарни і далі, а частина розселилася по лісах. **Щоденник. 1914-1916. Дмитро Фурманов. 12 жовтня 1915 р. в Чорторийську. Фурманов Д.А. Дневник: 1914-1915-1916// под.ред. А. Фурмановой. 2-е изд. М.: Московский рабочий, 1930.**

В цей же день, 25 (12) жовтня у штаб 8-ї армії, який знаходився у Рівному з Бердичева прибув разом з командуєчим фронтом М. Івановим новий верховний головнокомандуючий Микола II зі своїм сином Олексієм – спадкоємцем російського престолу. Тут в цей день він отримав орден Св. Георгія 4-о ступеня „цар завжди з гордістю носив і ніколи не знімав цей орден. Для Миколи II це була одна з найважливіших подій у житті” [38]. (В.М.Волковинський. **Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни. УІЖ.-№4.-С.38-55.**)

27 (14) жовтня. У 8-й армії частини 30-о армійського корпусу та 4-о кінного корпусу зробили вдалу атаку біля Костюхнівки. В цей же день Залізні стрілки 11-о корпусу розширили до Будок Чорторийський плацдарм. Біля Костюхнівки було взято 22 офіцера, 712 нижніх чинів, 2 гармати і 7 кулеметів. Біля Будок стрілки 11-о корпусу (2-а та 4-а стрілецькі дивізії) взяли 71 офіцера, 3500 нижніх чинів і 31 кулемет.

28 (15) жовтня. В ніч на 28 (15) жовтня 13-й стрілецький полк на позиціях замінив 419-й піхотний Аткарський полк 105-ї піхотної дивізії росіян.

29 (16) жовтня. Проте вже 29 (17) жовтня 13-й стрілецький полк тримав оборону в районі Будки - Рудки - Кам'януха - р. Оконка. Після запеклих боїв полк змушений був залишити Будки. Під

селом розпочалася тривала позиційна війна. На щоденні атаки австро-німців солдати 4-ї Залізної дивізії відповідали контратаками.

30 (17) жовтня. Російські війська генерала Брусилова відібрали Чорторійськ у німців. Зміцнілий противник ще протягом двох тижнів вів безплідні атаки проти Чорторійського фронту, котрі безмінно відбивалися російськими військами.

31 (18) жовтня. Нарешті 31 жовтня Легіони Польські знову з'явилися у районі сіл Ведмеже та Вовчецьк. На цей раз вони зайняли бойові позиції під Ведмежим та на схід від Вовчецька, вздовж дороги з Ведмежего до Костюхнівки. [Хомич П. Маневиччині крізь віки. - К. 400. - С.23].

4 листопада (22 жовтня), на світанку, росіянам вдалось штурмом взяти австрійські позиції під Костюхнівкою. Незважаючи на дуже складну ситуацію було негайно задіяно всі наявні резерви польських легіонерів. У контратаку пішли рештки VI батальйону під командуванням капітана Сатира-Флешара, штабна рота командування Легіонів Польських, наспіх сформовані відділи з різних денщиків та обслуги артилерії. Надійшла також допомога двома батальйонами 3 піхотного полку, котрі зняли з маршу з Галузії до Бельгова, а з того ж Бельгова I батальйон 2 піхотного полку капітана Менжинського.

Але ось нова невдача III батальйон 1 піхотного полку був несподівано оточений на позиціях під Ведмежим росіянами, а на додаток потрапив під сильний вогонь ворожої артилерії. Польські легіонери з великими труднощами мусили пробиватись на Студеницю. I батальйон стійко утримував свої позиції біля цвинтаря села Ведмежего. Але вже незабаром рушила контратака, у яку пішли V батальйон поручника Млота - Фіялковського, III батальйон та ще чотири роти 3 піхотного полку. Втрачені позиції було відбито. Росіян відкинули за струмок без назви, котрий плине між Костюхнівкою та Польським ліском, однак їм вдалося утриматись на пагорбі Костюхнівки та на Польській горі.

5 листопада (23 жовтня), На ранок 5 (23 жовтня) листопада було вирішено розвинути подальший наступ на російські позиції. До атаки готувались дві роти 1 батальйону 3 піхотного полку капітана Тарковського та I батальйону 2 піхотного полку. Командири батальйонів орієнтувались, що на цій відкритій місцевості не можливо атакувати без відповідної артпідготовки, тому що будуть значні втрати особового складу. Попри те, що було складено відповідний рапорт – командування Легіонів Польських однак наказало атакувати.

Використовуючи темноту ночі, а потім густу імлу на світанку, роти почали підсуватись під російські окопи, котрі вже частково були оточені колючим дротом. Несподівано імла розійшлась і ланцюги наступаючих легіонерів опинились під нищівним вогнем російських кулеметів. Були величезні втрати і штурм не вдався. Тільки увечері прийшла допомога - дивізія австрійської кавалерії. Розбиті польські підрозділи відійшли до резерву. Решта 3 піхотного полку проводила бої над річкою Гарбах, у районі майбутнього редуту Пілсудського, інші підрозділи розділили долю деяких частин I бригади, а II батальйон бився надалі під Галузією [33, 19-20].

9 листопада (27 жовтня). ...«9 листопада (27 жовтня) Залізна дивізія востаннє переходила всім своїм фронтом в контратаку, розбивши австро – німців й нанісши їм великих втрат. Загалом за Чорторійську операцію ми взяли 8 з половиною тисяч полонених. **За книгою мемуарів Антона Денікіна «Путь руського офіцера».**

3 4 листопада (22 жовтня) по 10 листопада (28 жовтня) 1915 р тривали жорстокі бої біля с. Костюхнівка. Російські війська майже повністю розбили 21 австрійську бригаду і зайняли стратегічне піднесення, згодом назване "Польська гора". На допомогу австрійським і німецьким військам прибули польські легіонери. Після потужного обстрілу німецькою артилерією російських позицій, почалася атака і ціною великих зусиль ворогові вдалося заволодіти узвишшям. Польський легіон в цій битві зазнав найбільших досі втрат. [Lipinski W. Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905-1918. – Warszawa, 1990.438 S. – С.108.].

11 листопада (29 жовтня). 11 листопада (29 жовтня), росіяни прорвали фронт біля с. Велика Ведмежка і взяли у полон біля 100 австрійських вояків, проте німці, вчасно прийшовши на підмогу, ліквідували цей прорив. 13 - 14 (31 – 01) листопада відбулися запеклі бої біля сіл Лісове та Підгаття. В середині листопада фронт відступив до р. Стир. Активні бойові дії припинились, розпочалися позиційні бої. Польські легіонери на зиму 1915 - 1916 рр. розквартирувались по селах Лишнівка, Карасин, Колодії, Оптова, Костюхнівка. Зокрема, у Карасині перебувало командування I бригади польського Легіону на чолі з Пілсудським. [Krasicki A. Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916. – Warszawa, 1988. – С.373, 410.].

13 – 14 (1-2) листопада відбулися запеклі бої біля сіл Лісове та Підгаття. Польські легіонери на зиму 1915 – 1916 рр. розквартирувалися по селах Лишнівка, Карасин, Колодії, Оптова, Костюхнівка. Зокрема, у Карасині перебувало командування I бригади польського Легіону на чолі з Пілсудським. [Krasicki A. *Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914-1916.* – Warszawa, 1988. – С.373, 410.].

14 (1) листопада. Згідно наказу по дивізії, поручик Дилакторський з 9-ю та 10-ю ротами 13-о стрілецького полку повинен був відійти в Чорторійськ і перекрити дороги, які йдуть на південний захід та північ від нього. На решту полку було покладено завдання зайняти Чорторійський тет-де-пон і прикривати відхід дивізії. Після відходу основних сил, 13-й стр. полк мав перейти на правий берег Стиру, взірвавши за собою міст.

14 (1) листопада. ...«14 (1) листопада у наступ знову рушили підрозділи I бригади, ідучи на фланзі німецької атаки в напрямку Ведмежки та пагорбу біля Нового Чорторійська, займаючи позиції біля Цмін.

На цьому пересування військ супротивників закінчилось і обидві сторони перейшли до позиційного протистояння. Так закінчилися два періоди **осінніх боїв 1915 р.** проведених на Волинському фронті військовими формуваннями Легіонів Польських і російськими військами.

Так завершилася Чорторійська операція, яку провела 4-а Залізна стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора А.І. Денікіна на протязі 5 – 31 жовтня 1915 р.. Через багато пройденого часу він з гіркотою напише: «Прорыв был ликвидирован, не принесся нам пользы».

УДК 902.034

Юрій Мазурик, (м. Луцьк),
Тетяна Мамчич, (м. Луцьк),
Олексій Златогорський, (м. Луцьк),
Петро Хомич, (с. Маневичі),
Елена Пранцкенайте, (м. Клайпеда Литва),
Рокас Краняускас, (м. Клайпеда Литва),
Владас Жулкус, (м. Клайпеда Литва)

ГІДРОАРХЕОЛОГІЧНА ЗНАХІДКА ЧОВНА-ДОВБАНКИ (МОНОКСИЛ) НА РІЧЦІ СТИР БІЛЯ СЕЛА СТАРОСІЛЛЯ

Анотація: Розглядається випадкова знахідка човна-довбанки (моноксил) на річці Стир біля села Старосілля і місця його знаходження. Подано опис човна, конструктивна особливість, стислий огляд результатів аналізів лабораторних досліджень та його хронологічну приналежність до пізньосередньовічної доби. Старосільський моноксил – унікальна пам'ятка суднобудування басейну річки Стир, вона найбільш збережена і несе цінну інформацію, оскільки в ній втілені технології та ремісничі уміння, які віддзеркалюють стан матеріальної культури тогочасного суспільства.

Ключові слова: Волинь; р. Стир; гідроархеологія; моноксил; пам'ятка суднобудування.

У кінці серпня 2015 року між селами Копилля і Старосілля Маневичького району Волинської області, в урочищі Гострий кут місцевими жителями випадково було виявлено давній човен [2]. Із крутого правого берега річки Стир виглядала кормова частина, приблизно до одного метра, решта човна була повністю схована у ґрунті. Цікавість жителів узнати якого ж він розміру і що прикро незнання чинного пам'яткоохоронного законодавства, підштовхнуло до розкопок із залученням землерийної техніки. Про цей випадок стало відомо керівництву Маневичького краєзнавчого музею. Було залучено пам'яткоохоронців і гідроархеологів, які припинили несанкціоновані земляні роботи та обстежили місце знахідки.

Русло річки біля урочища Гострий кут проходить по просторій заплаві де переважають лугові і заболочені пониження, а також стариці. У цій місцевості Стир робить круті вигини, лівий берег пологий, правий обривистий висотою до трьох метрів над рівнем річки. Правий берег по всьому завороті інтенсивно розмивається річкою, що приводить до відслонення ґрунту. Цього року літо було

незвично спекотне, рівень води у річці помітно знизився, внаслідок чого кормова частина човна стала виглядати з води, що дало можливість її помітити.

На час обстеження човен знаходився на дні недавно виритого котловану довжиною до 15 м, глибиною до 3 м, ширина не рівномірна від 2 до 5 м. Одною стороною котлован був з'єднаний з річкою (Рис. 1). На стінках котловану простежувалися сліди від ковша землерийної техніки. Човен лежав на правому борту перпендикулярно до русла річки, над водою виглядала лише корма і частина лівого борту, решта корпусу була занурена у дно котловану під кутом приблизно 10° , різниця між кормою і носом становила до двох метрів. Таким чином, щодо стратиграфічного залягання знахідки: човен був перекритий ґрунтом, відповідно корма до трьох, ніс до п'яти метрів суцільного шару твердих наносів річки. Створюється враження, що човен лежав на схилі давнього русла. Потужний алювіальний шар над човном свідчить про доволі довгочасне перебування його в похованому стані. У більш повноводні роки човен лежав в товщі берега нижче поверхні води у річці, що дає нам підстави інтерпретувати його, як гідроархеологічна знахідка [1].

Залишати у безконтрольному стані щойно виявлений об'єкт культурної спадщини було неможливо. Щоб зберегти цю унікальну знахідку 2 вересня, дирекцією Маневицького краєзнавчого музею, були організовані і проведені роботи по підйому човна та перевезення його у смт. Маневичі, де був занурений у воду пожежної водойми для тимчасового зберігання.

За результатом візуального обстеження було зафіксовано втрати і пошкодження знахідки: кормова частина човна тривалий час піддавалась атмосферним впливам (мокре дерево неодноразово висихало), що призвело до відслонення дрібних фрагментів деревини; через корму проходить зверху до днища, давня вертикальна тріщина; через ніс човна проходять три давні тріщини, які деформували цю частину, однак загальний вигляд дає уяву про конструкцію носової частини. Очевидно, що поява тріщин повздовж волокон у носовій і кормовій частинах вивели плавзасіб із експлуатації.

На дні відсіку човна було знайдено два металевих предмета: стамеска і фрагмент молотка:

а) стамеска – виготовлена із суцільного чотирикутного в перетені стержня. Розміри: 10,9 x 2,8 x 0,6-0,9 см. Робоча частина плоска, трохи розширена біля крайки. Черешок збитий у процесі роботи в двох місцях: на межі з лезом та з протилежної сторони на вістрі черешка. Це вказує, що інструмент використовувався не за призначенням. На одній стороні леза біля черешка вибито персональне клеймо майстра у вигляді трьох стріл. Клеймо на цей час не атрибутоване.

б) фрагмент молотка – збереглась частина головки, так званий «задок-остряк». Розміри: 10,1 x 4,4 x 2,0 см; вага – 410 г. В центральній частині на місті злому прослідковується отвір овальної форми для дерев'яної рукоятки шириною 1,5 см, збережена довжина – 0,7 см.

Човен повністю зберіг автентичну форму, очевидно довгочасове перебування в сильно насиченому водою алювіальному шарі сприяло хорошій збереженості його деревини. По обладненню всього човна, конфігурації бортів і збереженням в деталях обробки їх країв, можна судити, що він повністю закінчений, слідів кріплення для нарощування бортів не виявлено. Без сумніву, надана корпусу човна форма, дозволяла автономне плавання.

Прямої аналогії старосільському човну, на цей час нам невідомо. Тому стверджувати до якого типу суден він відноситься у нас нема підстав. Ми пропонуємо на даному етапі досліджень старосільського човна-довбанка вживати давній термін – моносил (з грецької: *μονος* «один» і *χιλον* «дерево»), який характеризує пам'ятку за технологією виготовлення [3].

Під час підйомних робіт було частково проведено загальні обміри та фотофіксація: човен виготовлений із цільного стовбура діаметром до 1,15 м., загальна довжина знахідки 12,20 м, висота від днища до верхнього краю борта у середньому 0,95 м. Зовні корпус має природну округлу форму, края бортів загнуті в середину, повторюючи природну округлість стовбура.

Від корми до носа видовбаний суцільний відсік, дно з внутрішньої сторони плавно увігнутою лінією переходить до бортів. В поперечному перерізі човен повністю зберігає природну округлість стовбура із зрізаним зверху сегментом. Верх корми та носа, а також верх обох бортів знаходяться на одному рівні, це вказує, що під час виготовлення човна, повздовж стовбура було відтято приблизно 1/7 частини від його діаметра.

На зовнішній стороні човна, а також у середині відсіку на стінках бортів і днищі видно сліди від деревообробного інструменту (струг, тесло, скобель тощо) у вигляді багатьох невеликих овальних заглиблень і бугорків. Привертає увагу, що на дні відсіку, ближче до носової частини знаходиться виступ (бугор) півсферичної форми висотою 0,15 м. У плані він має форму овалу розмірами 0,30 x

0,25 м, витягнутого вздовж осі човна. Виникає питання чому майстри ціленаправлено його залишили? (Рис. 2). Треба відзначити, що в цьому місці металодетектор подає сигнал про наявність металу. Очевидно метал міг потрапити сюди коли дерево ще росло і вхідний отвір встиг зарости. В перспективі планується провести обстеження за допомогою рентгенівської апаратури, що дасть можливість отримати принаймні інформацію якого розміру і форми цей металевий предмет.

Ширина між бортами по верхньому краю у середньому 0,75м, така відстань дозволяє дорослій людині вільно переміщатися по човну.

На верхніх краях обох бортів знаходяться вирізані заглибини, різної ширини і глибини – 6 парних (тобто напроти один одного) і 4 непарних, відповідно з лівого борту – 3, з правого борту – 1. Призначення цих заглиблень, ще не з'ясоване, як один із варіантів можна припустити, що у парні заглибини, поперек човна вкладалися дошки, які використовувалися, як лави для гребців. Слідів весельних упорів не виявлено, очевидно для греблі застосовувався простий спосіб, коли кожен член команди тримав індивідуальне весло в обох руках.

Треба відмітити, що у старосільського човна є оригінальна конструктивна особливість, подібність за формою носової і кормової частин. Зовнішня форма корпусу човна вказує на специфіку управління ним на воді. Така конструкція на даний час єдина із відомих нам монокилів. У підводній частині ніс і корма мають подзори протяжністю коло двох метрів, тобто вони загострені та підняті відносно днища, утворюють водоріз. Привертає увагу днище у цих частинах: підводній частині корми та носа надані гострі обводи, вони вирізані у формі кіля. Хоча кіль слабо розвинутий, однак він беззаперечно дозволяв при русі човна знизити опір води і тим самим збільшити його ходовість та керованість. Покращені гідродинамічні якості старосільського монокиля свідчить про високий професійний рівень тогочасних майстрів, адже одним із критеріїв швидкості виступає форма носа і корми судна.

У надводній частині корма і ніс мають зверху плоскі площадки, які на кінцях під прямим кутом вертикально зрізані до кіля. Таким чином, торці човна (транці) мають підтрикутну форму, очевидно під нижніми точками транців проходила ватерлінія човна.

Аналогів такої конструкції нам невідомі. Як правило водорізи у човнів-довбанок підняті від днища до самого верху носа, тому пояснення функціонального призначення двох транців у старосільського монокиля може бути різним. На нашу думку край площадки корми і носа (з торця, а також зправа і зліва по бортах) використовувалися як упор (плече) для стернового весла (або жирдини) під час плавання. Отже конструкція човна передбачала, що в команді повинно було знаходитись два стернових, відповідно на кормі і носі, які приймали спільну участь у керуванні судном. Очевидно така конструкція враховувала характер річки (течія, круті повороти, вузькість річки, мілини тощо), де мав експлуатуватися човен таких великих габаритів, щоб покращити його маневреність, зокрема в разі потреби два стернових могли зменшувати радіус повороту човна. І головне - ця універсальна конструкція передбачала швидко міняти на протилежний напрямок рух човна. Тобто команда у разі потреби могла зупинитися і зразу ж плисти у зворотному напрямку, не розвертаючи сам човен.

Привертають увагу розміри відсіку, які дозволяють припустити, що команда човна могла складатися до десяти чоловік. Як відомо, десяткова організація суспільства тісно пов'язана з військовою справою.

Таким чином, знахідку можна віднести до високобортних монокилів, які могли виконувати функції торгово-військових суден, що мають подовгасті пропорції, крупні розміри і значний екіпаж. Рульові весла на носі і кормі дозволяли рухатися з однаковою легкістю в будь-якому напрямку, що вказує на його маневреність і особливість керування на воді [5, 6].

В межах співробітництва українсько-балтійського академічного консорціуму університетів, Маневицького краєзнавчого музею (директор Петро Хомич), ДП «Волинські старожитності» (директор Олексій Златогорський) по вивченню човна займалася міжнародна група українських і литовських дослідників. З українського боку брали участь: координатор проекту доцент Тетяна Мамчич, доценти Анатолій Шваб і Сергій Панишко (Східноєвропейський Національний університет імені Лесі Українки) і гідроархеолог Юрій Мазурик. З литовської сторони фахівці з Центру підводних досліджень, Інституту історії Балтійського регіону та археології, університету Клайпеди: наукові співробітники доктор Елена Пранцкенайте і Рокас Крапяускас, інструктор Валеріус Кріскайтіс, які 20-22 травня 2016 року перебували на Маневиччині (Рис.3 і 4). Було проведено підводне обстеження місця знахідки. З цілю найкращого ведення в науковий обіг старосільського човна-довбанки

литовська група розпочала сканування знахідки у форматі 3D. Керівник групи Е. Пранцкенайте, редактор і автор нещодавно виданого збірника наукових праць по гідроархеологічних дослідженнях на теренах Балтійського регіону [10], зауважила, що старосільський човен-довбанка унікальна знахідка, яка потребує комплексного дослідження. Групою також були відібрані зразки деревини для дослідження. Науковий співробітник університету м. Вільнюса Кестутіс Песецкас дослідив породу деревини. Він визначив, що це верба біла (*Salix alba*). Деревина верби білої м'яка, легка, в'язка, гнучка, проте малостійка і невисокої міцності. З давніх часів така деревина використовується у будівництві та на виготовлення човнів, ночов, дуг, лопат, тощо [7, 8]. Також Центром підводних досліджень університету міста Клайпеди було проведено радіовуглецевий аналіз деревини човна. Результати аналізу доповнили попередні дослідження Київської Радіовуглецевої лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища. Згідно загальних каліброваних дат, датування деревини знаходиться в межах між 1223 і 1410 роками.

Старосільський моноксил – унікальна пам'ятка суднобудування басейну річки Стир, вона найбільш збережена і найбільш інформативна про технологію будівництва [4, 9]. Великі розміри і морехідні якості свідчать про розвинуте суднобудування та судноплавство на Волині у пізньосередньовічну добу. А також поповнює джерельну базу вивчення еволюції суднобудування в цілому на Дніпровському басейні.

Додатки

Рис.1. 31 серпня 2015 року, правий берег річки Стир, урочище Гострий кут, Мазурик Юрій, перший день дослідження човна-довбанка.

Рис. 2. На дні відсіку, ближче до носової частини знаходиться виступ (бугор) півсферичної форми.

Рис. 3. 20 травня 2016 року. Фахівці з Центру підводних досліджень, Інституту історії Балтійського регіону та археології, університету Клайпеди: Елена Пранцкенайте, Валеріюс Кріскайтіс, Рокас Краняускас та директор Маневицького краєзнавчого музею Петро Хомич.

Рис. 4. 22 травня 2016 року, правий берег річки Стир, урочище Гострий кут, місце де був знайдений давній човен-довбанка. З права на ліво: Тетяна Мамчич, Елена Пранцкенайте, Анатолій Шваб, Сергій Панишко, Рокас Краняускас, Петро Хомич.

Джерела та література

1. Мазурик Ю.М. Проблеми дослідження і збереження гідроархеологічних пам'яток на Волині.// Волинський музейний вісник: Наук. зб.: Вип. 8. / упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн.музей; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; Упоряд. А. Силук. – Луцьк, 2016. – С.108.
2. Мазурик Ю.М., Хомич П.М. Знахідка човна-довбанка на річці Стир на Волині.// Археологічні дослідження в Україні 2015 рік.: Збірка наукових праць. – К.2016 - С. 22-24.
3. Мазурик Ю.М., Хомич П.М. Випадкова знахідка моносила доби пізнього середньовіччя на річці Стир (Волинське Полісся, 2015 рік).// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 25. – К.2016 - С. 129-133.
4. Мазурик Ю.М., Хомич П.М. Пам'ятка суднобудування басейну річки Стир, човен-довбанка доби пізнього середньовіччя знайдений біля с.Старосілля.// Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип.ХІІ. - Луцьк, ФОП Сікачова В.А. 2016. – С.313-320.
5. Мазурик Ю.М. Старосільський моноксил: особливості керування на воді і подібність цього принципу у козацькій суднобудівній традиції. //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.
6. Мазурик Ю.М. Пам'ятки України – морської держави (географічні і історичні витоки давнього суднобудування). // Пам'ятки України. – 2018. – № 3. – С. 12–19.
7. Мазурик Ю. М., Мамчич Т. І., Песецкас К. Старосільський моноксил – як археологічна пам'ятка багатівікових дерев. // “Історичні, правові та природоохоронні аспекти збереження пам'ятних багатівікових дерев” : III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 120-річчю НУБіП України. – Київ-Чигирин, 2018. – С. 50–52.
8. Мазурик Ю. М., Мамчич Т. І., Песецкас К. Старосільський моноксил як пам'ятка багатівікових дерев (моделювання). // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти : матеріали 66-67 всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 30-річчю від часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, 6–7 грудня 2019 року, м. Луцьк : наук. зб. / упоряд.: Г. Бондаренко, О. Каліщук, А. Шваб. – Луцьк, 2019. – Вип. 66–67. – С. 119–124.
9. Mazuryk J., Zlatohorskyj O., Chomycz P., Žulkus V., Pranckėnaitė E., Kraniauskas R. Znaleziško lodzi-dlubanki w środkowym biegu Styru / Mazuryk J., Zlatohorskyj O., Chomycz P., Žulkus V.,

Pranckėnaitė E., Kraniuskas R. // *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2016: streszczenia referatów XXXIII konferencji.*/ pod redakcją: Anny Zakościelnej. Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Muzeum Lubelskie w Lublinie. – Lublin 2017. – S. 42

10. Pranckėnaitė, E. *Wetland Settlements of the Baltic. A prehistoric Perspective.* Standartu Spaustuve, Vilnius, 2011, 183 p.

УДК 902.034

Юрій Мазурик, (м. Луцьк)

**ПАМ'ЯТКА СУДНОБУДУВАННЯ НА РІЧЦІ СТИР
БІЛЯ СЕЛА СЕМКИ, ВТРАЧЕНА У 2016 РОЦІ**

Анотація: Розглядається випадкова знахідка човна-довбанки (моноксил) на річці Стир біля села Семки і місця його знаходження. Подано опис човна, в загальних рисах знахідка біля села Семки подібна до човна знайденого біля села Старосілля.

Ключові слова: Волинь; р. Стир; с. Семки; моноксил; втрачена пам'ятка суднобудування.

У вересні 2015 року коли проводилися роботи по підйому давнього човна між селами Копилля і Старосілля Маневицького району Волинської області, в урочищі Гострий кут [3, 4] від місцевих жителів було отримано інформацію, що «за декілька кілометрів нижче за течією річки знаходиться такий же давній човен». Керівництву Маневицького краєзнавчого музею вдалося встановити, що він знаходився біля села Семки Маневицького району і 15 жовтня планувалося розпочати археологічні розкопки цієї знахідки [6]. Однак, як стало відомо з публікації Сергія Наумука «Куди зник унікальний човен-довбанка?» [5] у серпні 2016 року група туристів мандрувала річкою Стир на плоту. Біля села Семки Маневицького району на лівому березі річки, на дні недавно виритого котловану вони помітили човен-довбанку, який лежав на борту перпендикулярно до русла річки. Із крутого берега висотою до трьох метрів, він виглядав майже до половини і був занурений у воду, лише в кінці котловану частина корпусу виглядала з води. Мандрівники із інтересом сфотографували та зафільмували новознайдену довбанку та попливли далі своїм маршрутом. Але коли поверталися назад через декілька днів, човна уже не було. Вони написали заяву в поліцію, але відповіді довгий час не отримували. Цим питанням зацікавилася редакція газети «Волинь», на їх запит у прес-службі Головного управління Національної поліції поінформували, що дійсно була заява про зникнення довбанки. Проте з наданих фотокарток не вдалося ідентифікувати, чи це справді був стародавній човен. Крім того, пройшов чималий термін від виявлення предмета до повідомлення про його зникнення. Свідків перевезення знайти не вдалося. Наразі справу закрито. Але ж це не голка в копиці сіна. Серед білого дня зловмисники викопали не вручну, а потужною технікою – сліди ковша добре видно на фото (такий же виритий котлован був і над місцезнаходженням старосільського човна – це ж один почерк) потім залучили крана та повантажили на вантажівку і повезли його через піврайону і нікому до цього не було діла. І досі немає. Це ж іде широкомасштабне розграбування унікальних пам'яток, які належать державі.

На початку ХХ ст. був прийнятий міжнародний сигнал «SOS». Цей сигнал застосовують і до наших днів в разі коли судно терпить лихо і потребує допомоги.

На початку ХХІ ст. очевидно в Україні необхідно прийняти особливий сигнал державного значення «SOS memo» і застосовувати коли терплять лихо і потребують невідкладної допомоги від розграбування пам'ятки суднової археології [1].

Із переданих нам фото (Рис. 1 А-В) ми робимо спробу описати знахідку в урочищі Довбана грива [2]. Човен виготовлений із цільного стовбура діаметром до одного метра, загальна довжина знахідки 11,20 м (довжина заміряна мандрівниками), висота від днища до верхнього краю борта приблизно до 0,8 м. Із зовнішньої сторони стовбур не оброблявся, тільки була знята кора. Носова і кормова частини подібні за формою. У надводній частині корма і ніс мають зверху плоскі площадки, які на кінцях з легким нахилом зрізані до днища, утворюючи плоский водоріз, подзори відсутні.

Верх корми та носа, а також верх обох бортів знаходяться на одному рівні, це вказує, що під час виготовлення човна, повздовж стовбура було відтято приблизно 1/6 чи 1/7 частини від його діаметра.

Очевидно, що від корми до носа видовбаний суцільний відсік. На борту, який ближче до поверхні води, на верхньому краї видно вирізані заглибини, різної ширини і глибини. За технологією

виготовлення семківського човна-довбанки ми пропонуємо вживати давній термін – моноксил [2]. В загальних рисах знахідка біля села Семки подібна до човна знайденого біля села Старосілля.

Висновки:

1. Семківський моноксил за розмірами, формою, тощо подібний до старосільського моноксила, що очевидно вони виконували однакові функції.
2. Два моноксили були виявлені в ґрунті берегових обривів на однаковій глибині приблизно до трьох метрів.
3. Потужний алювіальний шар над човнами свідчить про доволі довгочасне перебування їх в похованому стані.
4. Виявлення на однаковій глибині дозволяє віднести їх до одного хронологічного горизонту, очевидно до пізньосередньовічної доби.
5. Дві знахідки свідчать про достатньої інтенсивності використання засобів пересування (човнів) і про постійний торговельний потік в регіоні.
6. Два моноксили виявлені на відстані приблизно 11 км один від одного, на нашу думку така обставина зменшує підстав відхиляти їх місцеве походження.
7. Під час виявлення човни виглядали з ґрунту і розміщувались перпендикулярно до русла річки, очевидно в давнину це було останнє їх місце швартування до берега.
8. Обоє човни були відкопані явно однією організованою групою зловмисників, з явною ціллю викрасти.
9. Дуже хотілося б, щоб факт викрадення і втрати Семківського моноксила послужив зробити правильний висновок і правоохоронним органам.

Додатки

Човен-довбанка коло села Семки, урочище Довбана грива, 2016 рік.

Джерела та література

1. Мазурик Ю.М. Пам'ятки України – морської держави (географічні і історичні витоки давнього суднобудування). // Пам'ятки України. – 2018. – № 3. – С. 12–19.
2. Мазурик Ю. М. Випадкова (втрачена) знахідка монооксида на річці Стир біля села Семки (Волинське Полісся, 2016 рік) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2019. – Вип. 28. – С. 162–165.
3. Мазурик Ю.М., Хомич П.М. Випадкова знахідка монооксида доби пізнього середньовіччя на річці Стир (Волинське Полісся, 2015 рік). //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 25. – К.2016 – С. 129-133.

4. Мазурик Ю.М., Хомич П.М. Пам'ятка суднобудування басейну річки Стир, човен-довбанка доби пізнього середньовіччя знайдений біля с.Старосілля.//Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип.ХІІ. - Луцьк, ФОП Сікачова В.А. 2016. – С.313-320.

5. Наумук С. Куди зник унікальний човен-довбанка? // Волинь – незалежна громадсько-політична газета, 2 грудня 2016.

6. Хомич П.М. На Волині археологи знову виявили стародавню знахідку.// Українські Національні Новини, 14 жовтня 2015.

УДК 902.034

**Андрій Петраускас, (м. Київ),
Юрій Мазурик, (м. Луцьк),
Максим Остапенко, (м. Запоріжжя),
Валерій Нефедов, (м. Запоріжжя)**

**ПЕРША ГІДРОАРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА ВОЛИНІ.
(за результатами польових робіт 2018 року
на території Старосільської сільської ради)**

Анотація: *На теренах Старосільської сільської ради загоном підводних досліджень вперше у Волинській області було проведено водолазне візуальне обстеження дна річки Стир. Виявлено ряд різночасових знахідок, що дозволяє прогнозувати на перспективність проведення гідроархеологічних досліджень.*

Ключові слова: *Волинь; р. Стир; гідроархеологічна експедиція; с. Старосілля; с. Семки.*

Протягом ХХ ст на теренах Волинської області було знайдено артефакти (4 посудини виготовлені з червонолакової кераміки II–III ст; половецький казан XII – XIII ст; залізний шолом XIII –XIV ст; 6 стволів вогнепальної зброї ХУІІ ст; 6 човнів-довбанок тощо), яких об'єднує водне середовище, де вони були виявлені: на дні річок, озер або в заболоченій місцевості. Враховуючи, що на Волині досить густа гідрографічна мережа, зокрема на території області протікає близько ста тридцяти річок, а збір інформації про підводні знахідки вказує, що Волинь є надзвичайно багатого на різноманітні предмети минувшини. Тому нами була висловлена думка щодо перспективності започаткування на Волині нової галузі допоміжної історичної науки – підводної археології або в більш ширшому розумінні гідроархеології [1].

Випадкові виявлення човнів-довбанок у річці Стир на території Старосільської сільської ради Маневицького району біля с. Старосілля 2015 року [2] і біля с. Семки 2016 року [3, 4], сприяли поштовху до проведення підводних пошукових робіт.

Археологічна розвідка на території Старосільської сільської ради.

Маневицького району проводилася за Відкритим листом №200/01566 від 31.05.2018 р. під керівництвом Петраускаса А.В. – к.і.н., старшого наукового співробітника Інституту Археології НАН України.

У складі експедиції працював загін підводних досліджень: Мазурик Ю. М. – заступник начальника експедиції, керівник загону підводних досліджень; Остапенко М.А. – к.і.н., директор Національного заповідника «Хортиця»; Нефедов В.В. – завідувач *відділу реставрації* Національного заповідника «Хортиця»; Василенко А.В. – учасник експедиції, співробітник Національного заповідника «Хортиця»; Бричка А.М. – учасник експедиції, директор школи села Старосілля. Експедиція працювала на території Старосільської сільської ради протягом серпня-вересня 2018 року [5], треба відзначити що всі учасники працювали на волонтерських засадах.

Загін підводних досліджень проводив водолазне візуальне обстеження дна річки Стир між селами Копилля – Старосілля і Семки – Комарово з цілю виявлення, картографування і фіксації археологічних знахідок, ця територія була ще умовно розділена на ділянки №№1-11.

Роботи між селами Копилля – Старосілля, ділянки №№1-8 були розпочаті в урочищі Гострий кут (Рис. 1), від місця де у 2015 р. випадково було виявлено давній човен-довбанку (моноксил) [2]; між селами Семки – Комарово, ділянки №9-11, були розпочаті в урочищі Довбана грива, від місця де у 2016 р. випадково було виявлено давній човен-довбанку (моноксил) [3, 4]. Обстеження дна навколо цих місць додаткових знахідок пов'язаних з човнами-довбанками не виявлено. Водолазні роботи були продовжені відповідно верх і вниз по течії, де було виявлено ряд різночасових знахідок.

У ході досліджень на дні річки в основному траплялась різночасова кераміка, що відносяться до бронзового, ранньозалізного, давньоруського, пізньосередньовічного часу, XVIII-поч. XX ст. ст. Керамічний матеріал представлений фрагментами вінчиків, стінок і денців.

Фрагмент вінчика ліпної миски стжижовської культури (XVIII - XVI ст. до н. е.). Вінчик прямий відігнутий назовню. Зовнішня поверхня орнаментована асиметричними бороздками.

Миска ліпна, зарубинецької культури (III ст. до н. е. - II ст. н. е.). Вінчик стоячий, на тулобі злам до вузького дна. Знайдена біля лівого берега, нижня частина була в ґрунті, над ґрунтом виступав лише вінчик. Очевидно за цього на вінчику із зовнішньої сторони утворився «наріст» затверділих дрібних частинок мулу (Рис.3-5).

Фрагменти вінчиків гончарних горшків XIII-XIV ст.: а) вінчик манжетоподібний, зовнішній край вінця орнаментований хвилястою лінією; б) вінчик прямий, внутрішній край вінця орнаментований нігтьовими за щипами; в) фрагмент денця гончарного горшка другої половини XIII-XIV ст. На денці клеймо у вигляді кола від якого відходить один «промінь».

Фрагменти вінчиків гончарних горшків XIV-XV ст. Вінчики манжетоподібні, з внутрішньою закраїною для покришок.

Фрагменти вінчиків гончарних горшків, XVI-XVII ст. Вінчики прямі і злегка відігнуті назовню. Фрагменти денців гончарних горшків пізнього середньовічного часу.

Фрагмент вінчика гончарної миски, XVIII-XIX ст. Вінчик горизонтальний відігнутий назовню.

Цегла, зі слідами розчину, 24x15x6 см, перша половина XIX ст.

Вироби з каменя, брусок виготовлений з пісковика. Він прямокутної форми. Робоча поверхня абразиву заглажена внаслідок довгочасового використання. Треба відзначити що було виявлено скупчення уламків кремня 18 шт.

Вироби з дерева представлені фрагментами бруса і дощок, темного кольору. Найбільший інтерес представляє індивідуальна знахідка човна-довбанки з нашитими бортами із дощок, зафіксована довжина не менше 4,5м., більш детальні обміри повести не вдалося, оскільки він був виявлений на глибині до 4 м, попередньо можемо датувати пізнім середньовіччям(?) - XIX ст.

Вироби з металу: а) свинцеве грузило циліндричної форми для рибальської сітки, друга половина XX ст; б) цвяхи, кінець XIX-перша половина XX ст.; фрагмент підковки до взуття (?) пізнього середньовічного часу.

Останки фауни череп коня, кістка темного кольору тощо.

14 листопада 2019 року у Музеї Луцького братства, відділу Волинського краєзнавчого музею, відбулась презентація і обговорення матеріалів Першої гідроархеологічної експедиції на Волині (Рис. 3). Модераторами заходу були – Оксана Важатко, директорка Волинського краєзнавчого музею і Олена Бірюліна, завідувачка відділу [6, 7]. В обговоренні завдань і результатів експедиції взяли участь: Юрій Мазурик, головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури Луцької міської ради, заступник начальника експедиції (Луцьк), Андрій Петраускас, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, начальник експедиції (Київ), Сергій Панишко, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк), Тетяна Мамчич, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк), Петро Хомич, директор Маневецького краєзнавчого музею (Маневичі), Анатолій Бричка, директор ЗОШ I-II ступенів села Старосілля (Старосілля), Станіслав Ольшевський, начальник відділу туризму департаменту економіки та європейської інтеграції Волинської обласної державної адміністрації (Луцьк), Петро Троневиц, начальник відділу охорони культурної спадщини департаменту культури Луцької міської ради, Леонід Герасимюк головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури Луцької міської ради, Богдан Зек, науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, Генадій Гулько краєзнавець (Луцьк) та ін. (Рис. 4 і 5).

Таким чином, виявлена така кількість археологічних знахідок дозволяє прогнозувати на перспективність проведення підводних археологічних досліджень дна річки Стир. Враховуючи, що підводні археологічні роботи потребують системного підходу, тому для проведення якісних гідроархеологічних досліджень необхідно якомога активніше залучати сучасні досягнення науки й техніки, що в свою чергу збільшує кошторис експедиції у разі в порівнянні із польовою експедицією. Але проведення регулярних експедицій дозволить виявити величезний пласт історичної інформації про минувшину нашого краю.

Додатки

Рис.1 Остапенко М.А. Перші занурення Першої гідроархеологічної експедиції на Волині

Рис.2 Нефедов В.В. Перша знахідка Першої гідроархеологічної експедиції на Волині. Фрагмент стінки гончарного горшка піднятий з dna річки Стир.

ПЕРША ГІДРОАРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА ВОЛИНІ: ДОСЛІДЖЕННЯ ДНА РІЧКИ СТИР НА МАНЕВИЧЧИНІ

У 2018 році першою гідроархеологічною експедицією на Волині, організованою Службою археології та культурної спадщини Львівської області, було здійснено дослідження дна річки Стир на Маневиччині. Ця експедиція була організована за підтримки Міністерства культури України та Львівської області. Учасниками експедиції були: Олександр М. А. (керівник), Ірина М. В. (директорка Львівського музею історії Луцького братства), Володимир А. В. (директорка Львівської області), Микола Слатов (керівник експедиції), Олена Бірюліна (керівник експедиції), Ірина М. В. (керівник експедиції), Володимир А. В. (керівник експедиції), Микола Слатов (керівник експедиції), Олена Бірюліна (керівник експедиції).

ОПИС ЗНАХОДІВ. У ході дослідження в річці Стир було знайдено велику кількість археологічних знахідок, які датуються періодом з бронзи до сучасності. Найбільш цікавими є знахідки, які датуються періодом з бронзи до сучасності. Найбільш цікавими є знахідки, які датуються періодом з бронзи до сучасності.

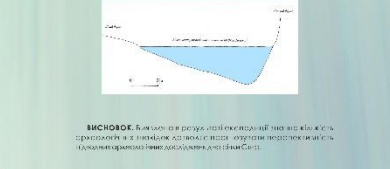
СТРАМИЙ ЗАПЕЧАТ. Знайдено велику кількість археологічних знахідок, які датуються періодом з бронзи до сучасності. Найбільш цікавими є знахідки, які датуються періодом з бронзи до сучасності.

№	Опис знахідки	Матеріал	Датум
1	Керамічний посуд	Кераміка	XIII-XIV ст.
2	Металеві предмети	Бронза	XIII-XIV ст.
3	Керамічний посуд	Кераміка	XIII-XIV ст.
4	Металеві предмети	Бронза	XIII-XIV ст.
5	Керамічний посуд	Кераміка	XIII-XIV ст.
6	Металеві предмети	Бронза	XIII-XIV ст.
7	Керамічний посуд	Кераміка	XIII-XIV ст.
8	Металеві предмети	Бронза	XIII-XIV ст.
9	Керамічний посуд	Кераміка	XIII-XIV ст.
10	Металеві предмети	Бронза	XIII-XIV ст.

ВИСНОВОК. Результати дослідження дна річки Стир на Маневиччині свідчать про те, що в цьому регіоні існувало поселення, яке датуюється періодом з бронзи до сучасності. Найбільш цікавими є знахідки, які датуються періодом з бронзи до сучасності.

ВИСНОВОК. Результати дослідження дна річки Стир на Маневиччині свідчать про те, що в цьому регіоні існувало поселення, яке датуюється періодом з бронзи до сучасності. Найбільш цікавими є знахідки, які датуються періодом з бронзи до сучасності.

Рис.3 Презентація матеріалів Першої гідроархеологічної експедиції на Волині, яка відбулась 14 листопада 2019 року у Музеї історії Луцького братства, відділі Волинського краєзнавчого музею. Комп'ютерна розробка - Микола Слатов, Олена Бірюліна.

Рис.4 Презентація матеріалів Першої гідроархеологічної експедиції на Волині. З права на ліво: Андрій Петраускас, Юрій Мазурик, Оксана Важатко, Станіслав Ольшевський, Богдан Зек, Петро Троневиц.

Рис.5 Презентація матеріалів Першої гідроархеологічної експедиції на Волині. З права на ліво: Юрій Мазурик, Сергій Панишко, Андрій Петраускас, Тетяна Мамчич, Петро Хомич, Олена Бірюліна, Леонід Герасимюк.

Джерела та література:

1. Мазурик Ю.М. Проблеми дослідження і збереження гідроархеологічних пам'яток на Волині. // Волинський музейний вісник: Наук. зб.: Вип. 8. / упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; Упоряд. А. Силук. – Луцьк, 2016. – С.108-110.

2. Мазурик Ю.М., Хомич П.М. Знахідка човна-довбанки на річці Стир на Волині.// Археологічні дослідження в Україні 2015 рік.: Збірка наукових праць. – К.2016 - С. 22-24.

3. Наумук С. Куди зник унікальний човен-довбанка? // Волинь – незалежна громадсько-політична газета, 2 грудня 2016.

4. Мазурик Ю. М. Випадкова (втрачена) знахідка монооксида на річці Стир біля села Семки (Волинське Полісся, 2016 рік) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2019. – Вип. 28. – С. 162–165.

5. Петраускас А.В., Мазурик Ю.М. Розвідки на території Старосільської сільської ради Маневицького району.// Археологічні дослідження в Україні 2018 рік.: Збірка наукових праць. – К.2020 - С. 18.

6. Бірюліна О.А. Про підводну археологію стародавнє судноплавство говорили у Музеї історії Луцького братства.// Музейний простір Волині. 22 листопада 2019. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/news/pro_pidvodnu_arkheologiju_ta_starodavne_sudnoplavstvo_govorili_u_muzeji_luckogo_bratstva/2019-11-22-4901, вільний. – Назва з екрану. – Мова: укр.

7. Наумук С. У Луцьку відбувся науковий колоквіум, присвячений першій гідроархеологічній експедиції в нашому краї // Волинь – незалежна громадсько-політична газета, 19 листопада 2019. – Режим доступу: <https://www.volyn.com.ua/news/140202-na-volyni-shche-znakhodytymut-ne-lyshe-novidovbanky-ale-i-bolotianykh> https://www.facebook.com/lucei?fbclid=IwAR0D0-Oh2rZRC9vMTqo8j8vkO91XYeD1eLSe_hhlswhiGebwgS-LC3tsTQE, вільний. – Назва з екрану. – Мова: укр.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ Й ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

УДК 796.5:730]:7.045:17.022.1](477.82-25)

Аліна Карпюк, (м. Луцьк),
Василь Карпюк, (м. Луцьк)

КЛИКУН ЯК ТУРИСТИЧНИЙ СИМВОЛ МІСТА ЛУЦЬКА

У статті охарактеризовано використання зображення кликуна для туристичної привабливості Луцька. Показано його застосування у туристичній діяльності міста. Підтверджено, що кликуну відведена значна роль у системі туристичних символів Луцька.

Ключові слова: кликун, Луцьк, бронзові скульптури, символ, бренд, туризм.

Туристичний імідж міста займає важливе місце у розвитку будь-якого регіону. Для формування позитивного іміджу краю необхідним є формування та використання бренду послуг, який стане ідентифікатором окремої території. Вдало підібраний для міста бренд дає можливість продемонструвати переваги конкретної території, її конкурентноспроможність у туристичній діяльності та є важливим фактором регіональної політики. В їх основу покладена міська ідентичність, яка відображається в асоціативних символах, образах чи цінностях. Бренд є ефективним інструментом підвищення туристичної привабливості регіону або населеного пункту.

В узагальненому вигляді бренд туристичної дестинації – це сукупність уявлень споживача про турпродукт дестинації, центральне місце в якому посідає логотип або певний символ. Бренд пов'язує між собою матеріальний об'єкт та нематеріальні образи і відчуття, що виникають у людей після його сприйняття. Бренд є одним з провідних елементів формування іміджу дестинації [10, 252].

У місті Луцьку поступово одним із таких символів стає кликун. Цей образ допомагає привабити туриста, сформуванню у нього позитивні враження та емоції від міста. Кликун, який останнім часом активно використовується як туристичний символ міста, був зображений на кахлі. Варто зауважити, що у XIV–XV ст. змінюється принцип опалення приміщення. Саме у цей час на Волині з'являються печі, вкриті кахлями. Піч у будинку ще з часів пізнього середньовіччя виконувала не лише своє основне функціональне призначення, але й була важливою частиною інтер'єру. Якщо в давньоруський період печі були приземкуваті, невеликого розміру, то для пізньосередньовічного періоду характерні печі значних розмірів, які набували естетичного вигляду та були важливою частиною інтер'єру будинку.

Кохлі використовувалися як вставки у печах з метою підвищення енергоощадності. Вони були різними за формою й орнаментом. Перші кохлі були горшковидні. У XV ст. поширюється новий мисковий тип кохлів, а на рубежі XV–XVI ст. з'являються перші коробчасті кохлі з орнаментованою лицевою пластиною на зразок сучасних [19, 49]. Така конструкція кохлів довше зберігала тепло всієї печі. Виробництво кохлів постійно удосконалювалось, враховуючи інші вимоги життя, нові технології виробництва та експлуатації. Кохлі можна ідентифікувати як предмети побуту, так і предмети декоративно-прикладного мистецтва. При цьому, ранні горшковидні кохлі мали більш утилітарне призначення, збільшуючи площу тепловіддачі опалювального пристрою.

На Волині велика колекція кохель знайдена у с. Шепель Луцького р-ну. Серед них як крупні фрагменти, так і цілі екземпляри, а також навершя (коронки) печі двох типів. Колекція з 31 кохлю зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею [18, 200]. Частина будівельної кераміки – кохлі – у незначній кількості були виявлені в заповненні Жидичинського горна [13, 376].

У Луцьку відомі кохлі кінця XIV–XV ст. Якраз у післявоєнний період була знайдена кохля із сюжетом «Кликун», на якій зображено представника влади міста [19, 50]. Сьогодні вона зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею [11, 157; 22]. Припускаємо, що її виготовлення проходило, очевидно, на місці, адже транспортування такої делікатної продукції на довгу відстань у той час було малоімовірним. Ця кохля із зображенням «Кликуна» є прикладом формування одного із символів сучасного Луцька на основі археологічного джерела (рис. 1).

Кликун у замку стояли на нічній варті та постійно перегукувались між собою, повідомляли укази, попереджали жителів міста про збір податків, оголошували про чиюсь смерть чи вбивство та інші значні міські події та ін.

Символ «кликун» у туристичній галузі міста почав активно використовуватись з 2014 р., коли було оголошено конкурс на виготовлення скульптур «Луцького кликуна» з метою покращення іміджу міста [16]. Це був просвітницький проект, метою якого стало залучення лучан до вивчення історії краю, а також виховання у них любові та гордості за своє місто. Слід зазначити, що перша скульптура кликуна була створена задовго до оголошеного проекту на розроблення таких скульптур. Ще у 1990-х рр. під час проведення реставраційних робіт у Луцьку на Владичій вежі Луцького замку була виготовлена скульптура кликуна у формі флюгера.

Після завершення конкурсу на виготовлення скульптур «Луцького кликуна» розпочалось їх розташування по місту. Авторкою стала львівська скульпторка Ніка Музичко. Кликуну виливають із бронзи. Вага однієї скульптури приблизно 8 кілограмів. Ці мініскульптури розміщені у різних частинах міста. Вони мають різну смислову роль: кликун, який оголошує князівський указ; кликун, що сурмить, сповіщаючи міщан, що у нашому місті спокійно; кликун, який оберігає межі старовинних будівель та Луцького замку; кликун, який є б'є на сполох у разі пожежі чи загрози ворогів. На сьогодні у місті Луцьку у рамках означеного проекту виготовлено та встановлено 14 мініскульптур кликунів. Вони привертають увагу відвідувачів різних вікових груп та додають нашому місту неповторності. Однак дві з цих мініскульптур (Братко, Книжка), на жаль, уже викрадені.

У 2015 р. біля Центру туристичної інформації та послуг м. Луцька встановлено бронзову скульптуру Кликуну, яка досить швидко набула популярності у лучан і гостей міста. Тоді ж були виготовлені ще чотири скульптури і заплановано їх встановлення до відкриття туристичного сезону – 2016 р. [4]. У 2016 р. ці чотири скульптури Кликуну були встановлені до відкриття туристичного сезону [5]. Восени 2019 р. у рамках реалізації проекту «Луцький кликун» в місті встановили п'ять нових мініскульптур кликунів [6]. У 2020 р. встановлено дві бронзові мініскульптури кликунів. [7]. Зауважимо, що кликуни у місті з'являються і з приватних ініціатив. Такими прикладами є кликуни, встановлені біля кав'ярні «Золотий дукат» та на воротах будинку архітектора Миколи Голованя.

У 2020 р. був оголошений челендж «Ім'я кликуна». Небайдужі лучани творчо та креативно пропонували імена мініскульптурам. З того часу кожен кликун отримав своє ім'я: кликун на Палаці культури міста – Музика; кликун з короною біля Луцького замку – Стефан (з давньогрецької «Корона»), кликун біля залізничного вокзалу – Зустрічайко, кликун у Луцькому зоопарку – Франьо (від Франциска Ассізького, який знав мову тварин), кликун біля Центру туристичної інформації та послуг – Провідник, кликун біля міської ради – Ключник, кликун біля будинку скульптора Миколи Голованя – Микитович, кликун біля кав'ярні «Золотий дукат» – Кавус, кликун на флюгері Владичої вежі Луцького замку – Вертун, кликун на сонячному годиннику – Зірко, кликуни з кахлею біля Луцького замку – Вартко і Вартко [8].

Локації, де розташовані мініскульптури кликунів набувають популярності серед туристів, впливають на їх емоційне враження та виступають інструментом підвищення впізнаваності міста. Тут туристи роблять вдалі фото для соціальних мереж.

Для зручності туристів та місцевих мешканців мініскульптури кликунів нанесені на Google-мапу [2; 12], з якою можна познайомитись за посиланням: <http://bit.ly/2Jo7spk> (рис. 2). На інтерактивній карті є позначки 13 мініскульптур кликунів із вказівкою їх імен. При виборі на карті будь-якого імені доступним для користувача стає фото скульптури та опис, який включає точне місце її розташування. Безумовно, такий спосіб дозволяє потенційним туристам ознайомитись з місцем розміщення фігур ще на етапі планування своєї подорожі.

Зображення кликуна використовується під час оформлення міських свят чи інших культурних заходів. З його застосуванням створюються якісні рекламні друковані та електронні матеріали. Також символ кликуна використовується на сувенірній продукції, яку турист зможе придбати на подарунок собі чи своїм рідним у Центрі туристичної інформації та послуг м. Луцька (вул. Сенаторки Левчанівської, 2) або ж в онлайн-магазині. Зображення кликуна міститься на керамічному магніті «Кликун» (рис. 3), браслеті «Кликун» (рис. 4), листівці-валентинці (рис. 5), свищику «Кликун» (рис. 6) та «Кликунець» (рис. 7). Брендovanі сувеніри та продукція волинських майстрів стане чудовою згадкою про місто Луцьк.

Також доступними для туристів чи жителів міста є екскурсія «Слідами луцьких кликунів». Екскурсія складається з двох частин: теоретичної та гри-вікторини. Скульптурні подоби цих чоловічків зустрічають туристів на найпомітніших локаціях Луцька. На завершення екскурсанти отримують заохочувальні призи [20]. Для ознайомлення з професією кликуна та віднайдення

скульптур кликунів, які прикрашають вулиці Луцька, працівники Центру туристичної інформації та послуг м. Луцька проводять цікаві квести. Розроблений Кликун-квест, завдання якого – знайти усі кликуни [9]. Центр туристичної інформації та послуг м. Луцька проводить безкоштовні квести із використанням символів кликуна. Один з них відбувся 06 березня 2021 р. з нагоди Дня кликуна [21] та 25 вересня 2021 р. з нагоди Всесвітнього дня туризму [14].

Починаючи з 2015 р. у рамках проєкту «Луцький кликун» та з нагоди 930-річчя Луцька щодня протягом туристичного сезону з В'їзної вежі Луцького замку відроджується ритуал сурмління та проголошення кликуном важливих для міста подій. Ідея відродження історичної традиції і популяризації кликуна полягає у тому, щоб: сприяти здійсненню історико-культурних розвідок в царині краєзнавства; увіковічнити давню та шановану професію доби Середньовіччя; відродити і зберегти культурну спадщину та історичні традиції нашого міста; створити унікальну туристичну родзинку Луцька; сприяти внутрішній і зовнішній промоції Луцька, підвищенню його туристичної привабливості [3].

Кликун Андрій Єдинак щодня на період туристичного сезону сурмить з В'їзної вежі перші три акорди приспіву пісні С. Кривенького «Волинь моя». У будні дні сурмління відбувається о 12.00 год дня, а у вихідні та святкові дні – о 12.00 год та 18.00 год [3; 4].

З 2021 р. почали відзначати День кликуна. 06 березня у Луцьку стало офіційним щорічним Днем кликуна [17]. Тоді міський голова підписав угоду з Луцьким кликуном про виконання ним своїх обов'язків. Після того Луцький кликун виконав перший в 2021 р. ритуал сурмління з В'їзної вежі Луцького замку [1; 17].

Відзначимо, що кликун як туристичний символ міста Луцька продовжує використовуватися для туристичної привабливості серед місцевих мешканців та приїжджих гостей. «Програма розвитку туризму Луцької міської територіальної громади на 2021–2022 рр.» містить пункт – Підтримка і розвиток проєкту «Луцький кликун». Його реалізація передбачає популяризацію образу міського героя – Луцького кликуна, оплату праці луцького кликуна, виготовлення/ремонт костюмів та взуття, створення нових, ремонт (відновлення) мініатюрних скульптур луцького кликуна [15].

Таким чином, використання кликуна як туристичного символу допомагає сформувати позитивний імідж та залучити потенційного відвідувача до міста. Скульптура «Луцького кликуна» формує туристичний образ міста, додає неповторності розвитку культурному туризму у місті, є один із елементів туристичного бренду міста. Місця розміщення кликунів стають кращими локаціями для фото у соціальних мережах та викликають незабутні емоції у туристів.

Додатки:

Рис. 1. Кахля із сюжетом «Кликун»

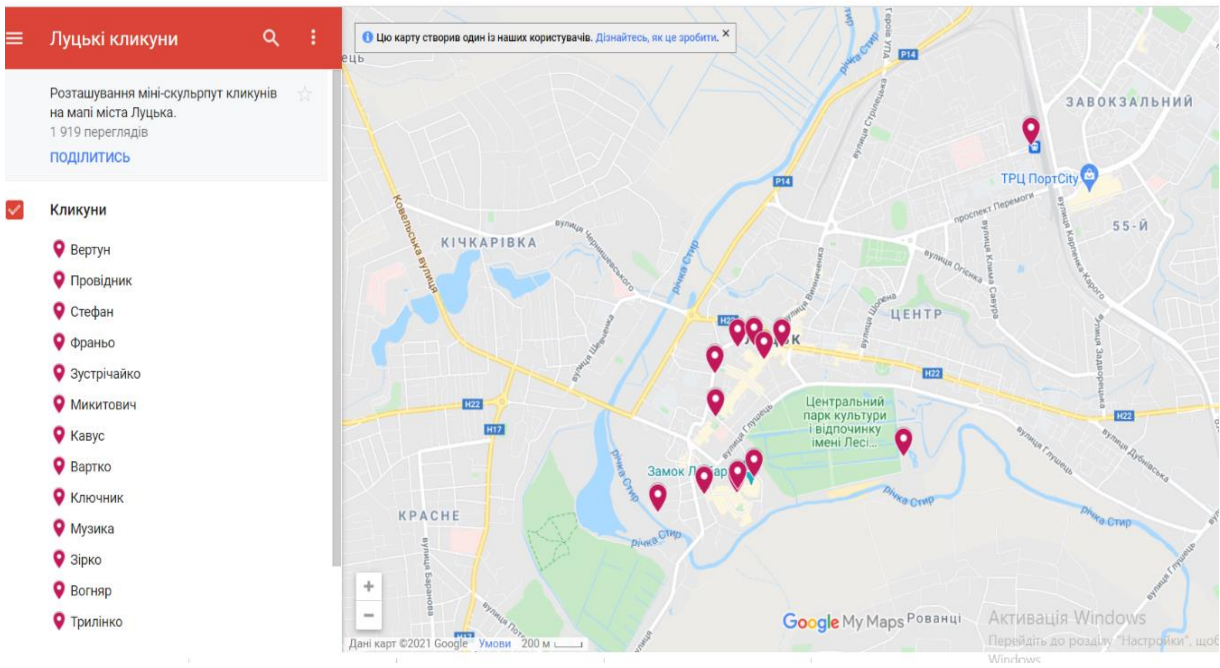

Рис. 2. Кликун на мапі

Рис. 3. Магніт керамічний Кликун

Рис. 4. Браслет Кликун

Рис. 5. Листівка-валентинка

Рис. 6. Свищик Кликун

Рис. 7. Свищик Кликунець

Джерела і література:

1. 6 березня у Луцьку відбудеться День кликуна. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/publications/6-bereznia-u-lutsku-vidbudetsia-den-klykuna>
2. Travels in UA. URL: <https://www.facebook.com/groups/589573078196216/permalink/1035735753579944/>
3. Додаток до рішення виконавчого комітету Луцької міської ради від 17.02.2021 №123-1. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/16130412092421624-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-robotu-lutskogo-klykuna>
4. Звіт про роботу управління туризму та промоції міста за 2015 рік від 13.01.2016 м. Луцьк. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/zvit-pro-robotu-upravlinnia-turyzmu-ta-promotsii-mista-za-2015-rik>
5. Звіт про роботу управління туризму та промоції міста за 2016 рік від 20.01.2017 №38-9/9 м. Луцьк. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/zvit-pro-robotu-upravlinnia-turyzmu-ta-promotsii-mista-za-2016-rik>
6. Звіт про роботу управління туризму та промоції міста за 2019 рік від 23.01.2020 м. Луцьк. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/zvit-pro-robotu-upravlinnia-turyzmu-ta-promotsii-mista-za-2019-rik>

7. Звіт про роботу управління туризму та промоції міста за 2020 рік від 25.01.2021 №38-9/13 м. Луцьк. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/zvit-pro-robotu-upravlinnia-turyzmu-ta-promotsii-mista-za-2020-rik>
8. Кликуні у Луцьку отримали імена. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/323359-klikuni-u-lutsku-otrimali-imena>
9. Кликун-квест. URL: <https://www.visitlutsk.com/klykun-kvest/>
10. Корж Н. В., Басюк Д. І. Управління туристичними DESTИНАЦІЯМИ : підручник. Вінниця: «ПП«ТД Едельвейс і К», 2017. 322 с.
11. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968. 463 с.
12. Луцьких кликунів позначили на інтерактивній мапі. URL: <https://lutsk.rayon.in.ua/news/333606-lutskih-klikuniv-poznachili-na-interaktivnii-mapi>
13. Панишко С. Д. Гончарне горно литовського періоду із Жидичина на Волині. *Наукові студії* : збірник наукових праць. Винники–Жешів–Львів : Априорі, 2015. Вип. 8 : Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. С. 375–386.
14. Протягом чотирьох днів Луцьк відзначатиме Всесвітній день туризму. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/publications/protiahom-chotyrokh-dniv-lutsk-vidznachatyme-vsесvitnii-den-turyzmu>
15. Рішення міської ради від 23.12.2020 №2/4 URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/16080372132381239-pro-programu-rozvitku-turizmu-lutskoi-miskoi-teritorialnoi-gromadi-na-2021-2022-roki>
16. Розпорядження «Про оголошення конкурсу «Луцький кликун» від 21.03.2014 № 111, м. Луцьк. URL: <http://old.lutskrada.gov.ua/prescription/pro-ogoloshennya-konkursu-luckyu-klykun>
17. Розпорядження від 05.03.2021 № 80. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/16149492172447348-pro-provedennya-dnya-klikuna>
18. Садовник Т. Кахлі з села Шепель біля Луцька на Волині. Типологія і витоки, спроба каталогізації. *Волинський музей: історія і сучасність*. Науковий збірник. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. Випуск 5. С. 200–203.
19. Садовник Т. Колекція кахлів у Волинському краєзнавчому музеї (загальний огляд). *Волинський музей: історія і сучасність*: Науковий збірник: Вип. 4. Луцьк, 2009. С. 48–50.
20. Слідами луцьких кликунів. URL: <https://www.visitlutsk.com/slidamy-luczkyh-klykuniv/>
21. У Луцьку на вихідних проведуть кликун-квест. URL: <https://shotam.info/u-lutsku-na-vykhidnykh-provedut-klykun-kvest/>
22. Фонди Волинського краєзнавчого музею. Ф3-1015, КВ-20803. Фрагмент кахлі XVI ст.

УДК 069.12(477.82):316.77

Валентина Надольська, (м. Луцьк)

МУЗЕЇ ВОЛИНИ І ВІДВІДУВАЧІ: СУЧАСНІ ФОРМИ РОБОТИ

У статті проаналізовано досвід використання музеями Волинської області новітніх практик роботи, як засобу змістового та емоційного впливу на відвідувачів. Охарактеризовано низку інтерактивних форм роботи з музейною аудиторією: майстер-клас, міжнародна акція «Ніч музеїв», театралізація музейного середовища, музейні посиденьки, проєкт «Музей – громаді», 3D-екскурсія. Звернуто увагу на потенціал сучасних форм роботи з відвідувачами для подальшого розвитку музейної справи у регіоні.

Ключові слова: музей, відвідувач, майстер-клас, міжнародна акція «Ніч музеїв», музейна театралізація, Волинський краєзнавчий музей, Волинська область.

Зміни ролі і статусу музею в сучасному світі зумовлюють трансформацію його функцій. Сьогодні музей виступає не лише осередком цінностей історії та культури, але й центром духовного життя, який забезпечує комплексне використання потенціалу вітчизняної спадщини. Новації у музейній практиці тісно пов'язані із розвиваючою освітою і розважальним пізнанням, що сприяє активному залученню відвідувачів до соціально-культурної творчості.

З 1990-х рр. у музейному середовищі Волинської області з'явилися нові підходи в роботі з відвідувачами. Стійкі позиції почала завойовувати нова концепція музейної діяльності, яка базується

на уявленні про музеї як системи взаємодії з відвідувачами. Згідно цієї концепції, завдання музею полягає не лише у передачі інформації про те чи інше явище і процес; він повинен звертатися й до внутрішнього світу відвідувача, впливати на його чуттєво-емоційну сферу.

Атмосфера музею є надзвичайно важливою для сучасної людини, вона повинна бути цікавою і зручною. Змінилася мотивація відвідування музею. Все більшого значення для аудиторії набуває його дозвіллева функція. Зміни у потребах й очікуваннях потенційної музейної аудиторії змушують музейних працівників приділяти більшу увагу новітнім комунікативним технологіям.

Музеї Волинської області все активніше використовують у своїй діяльності сучасні форми роботи: квест-екскурсії, майстер-класи, музейне свято, музейні акції («Ніч музеїв», «Музейне селфі» та ін.) тощо.

Не лише як інститут соціальної пам'яті – місце збереження старожитностей, колекцію предметів старовини, але й як динамічний, інтегративний простір дозволяє розглядати музей інтерактивна складова майстер-класу. Майстер-клас є однією з найпопулярніших форм роботи з відвідувачами у Рокинівському музеї історії сільського господарства Волині-скансені. Тут пропонується активне застосування музейних предметів або їх копій, знайомство з принципами і способами виготовлення цих предметів, що дозволяє відвідувачу стати активним учасником експозиційної роботи.

До проведення майстер-класів у музеї залучають талановитого майстра народної творчості А. Бондарака. Він не тільки власноруч виготовляє традиційні українські іграшки, але й ґрунтовно дослідив їхню історію. Під час занять майстер допомагає дітям, консультує, розповідає історію іграшки, її походження. Юні майстри можуть брати участь в створенні як окремих деталей, так і іграшки в цілому.

Андрій Бондарук розписує писанки, виготовляє вироби із соломки, дотримуючись технік, які використовували українці. За допомогою писаків, воску та фарб діти під його керівництвом вчаться створювати свої перші мистецькі твори. Їм пропонується самим підібрати колір фарби, візерунок, орнамент для розмалювання іграшки. Під час розмальовування діти паралельно знайомляться з символікою візерунків. Через оздоблення яйця-крашанки орнаментом реалізовується орнаментальне бачення світу [13, 124].

Виготовити українську ляльку-мотанку у Музеї історії сільського господарства Волині-скансені дітям допомагає майстриня І. Сардак. Під час майстер-класу у дітей формується художній смак, естетичне сприйняття, вони фантазують, експериментують, творчо удосконалюються. Такі проекти також цікаві тим, що демонструють процес живої думки, її зародження, розвиток та рух до певного результату у вигляді моделі, виготовленої дитиною власноруч [9].

Використавши пізнавальні і рекреаційні можливості експозиції просто неба і парку «Байрак», колектив музею зміг організувати інтерактивні пізнавально-рекреаційні екскурсії з майстер-класами народних ремесел: «Лялька-мотанка»; «Ужиткові гончарні вироби «Гончарне ремесло»; «Українські вареники» – інтерактивна презентація книжок про традиційну українську кухню для дітей з виготовленням та споживанням вареників [13, 124].

З 2008 р. щороку напередодні Різдва Христового святковий майстер-клас з виготовлення новорічно-різдвяного павука проводиться в Іваничівському історичному музеї [5]. У Маневіцькому краєзнавчому музеї започатковано проведення майстер-класу з виготовлення ляльки-мотанки з майстринею Р. Чубай й одночасно акції «Оберіг для воїна» [12].

Однією з цікавих форм роботи музеїв Волині з відвідувачами стала міжнародна акція «Ніч музеїв». Уперше 17–18 травня 2009 р. до традиційної загальноєвропейської програми з нагоди Міжнародного дня музеїв долучився Художній музей у Луцьку. «Ніч музеїв» у Художньому музеї – це не просто концерт, вистава або ж інтелектуальна бесіда вночі. Кожна акція від 2009 р. – це складний концептуальний проект, всі розділи якого пов'язані поміж собою гуманістичним звучанням єдиної теми. Упродовж усіх років традиційним символом свята є князь Василь Костянтин Острозький, український шляхтич, меценат, патріот, взірцева постать для наслідування нащадкам [3].

У 2013 р. до проведення «Ночі музеїв» долучилися й інші музеї обласного центру. Ціла низка цікавих заходів була організована у Музеї історії Луцького братства (урочисте посвячення у братчики), Музеї-аптеці м. Луцька (дивовижні експерименти, вогняне шоу, дегустація мінеральної води зі скважини Злоцьких), Волинському регіональному музеї українського війська та військової техніки (рицарський турнір, козацькі забави від Козацького стрілецького братства) [4].

У Міжнародний день музеїв до спілкування та інтерактивних заходів запросили Нововолинський музей (дійство під назвою «Мозаїка закоханих сердець», 2009 р.), Колодязненський

літературно-меморіальний музей Лесі Українки (дійство «Ніч в музеї. Під владою чаруючої ночі», 2011 р.); Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського (культурно-освітній захід «Шляхетське зібрання в маєтку Липинських», 2014 р.) та ін.

До Міжнародного дня музеїв «Ніч музеїв – 2016» уперше культурно-мистецька акція «Ніч у музеї. Тут живе історія...» відбулась у приміщенні Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ). Усі, хто завітав до музею, мали змогу стати учасниками театралізованих екскурсій, майстер-класів, фотовиставок, переглянути документальні короткометражні фільми, у музейному дворіку долучитися до атракції від клубу історичного фехтування «Айна Бера» [11].

Музейники Волині активно підтримують проведення міжнародної акції, адже така форма роботи з відвідувачами є дуже результативною, розширює музейну аудиторію, збільшує зацікавлення відвідувачів роботою музею. Завдяки музейним працівниками області цей проєкт з кожним роком стає все більш цікавим, залучаючи всіх зацікавлених культурною спадщиною.

Як засіб змістового та емоційного впливу на відвідувачів інтегрують музеї області у свою роботу театралізацію. Співпраця музею і театру може бути дуже продуктивною, даючи можливість для проведення творчих експериментів. Одним з них став спільний науково-мистецький, просвітницький проєкт ВКМ і Волинського академічного обласного українського музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка «Театр і майстер» (березень–травень 2018 р.). Театрально-музейні зустрічі, як складова проєкту, допомогли відвідувачам познайомитися з театральньо-декораційним мистецтвом, з життям театру та театралами. Учасники зустрічей мали можливість опинитись на театральній сцені – через простір бутафорної рами подивитись на глядача і представити себе на стилізованій сцені, побачити театр через творчість Майстра: художника-постановника, художника по костюмах, художника-декоратора зрозуміти як створюється вистава. Юні аматори-актори – вихованці Творчої студії Н. Журавльової БО «Творчість заради життя» представили частинки з вистави-інтерактиву «Щоденник Ельфа» [14]. Проєкт був відзначений серед досягнень та найголовніших подій, які стали важливими з точки зору ставлення суспільства до музеїв і музейної справи у Волинській області у 2018 р., отримавши диплом Десятої обласної рейтингової акції «Музейна подія на Волині – 2018».

У формі театралізації та ігор практикує проведення масових заходів з вивчення і відтворення народних традицій Рокинівський музей-скансен. У ході таких дійств відвідувачі не лише збагачуються знаннями про особливості й характер українського народу, його духовне багатство і культуру, а й відчують свою приналежність до нього. Працівниками цього музею із залученням школярів було вивчено і відтворено трудові обряди: «Свято першої борозни», «Сівба», «Зажинки. Жнива. Обжинки», які стали основою створення телефільму «Щоб хліб родив», який отримав Головний приз на міжнародному кінофестивалі в Донецьку (2001 р.). У музеї стало традицією проводити «Андріївські вечорниці», обряд «Охризування», «Різдвяний святвечір» та інші. Такі заходи відбуваються не в актовій залі чи на сцені, а в стародавній українській хаті з іконами та вишитими рушниками в експозиції просто неба, де розміщене невеличке волинське село XIX ст. [13, 124].

Дівочі ворожіння на Катерини, Андрія та Меланки, кусання калити, традиції Свят-вечора, різдвяні колядування і вертепні дії відображаються театральними засобами й у ВКМ. Поряд із традиційним звичаєм засівання, що несе аграрно-магічну функцію, музейними працівниками реконструйовано розважальний обряд «Колодка».

Сценарій театралізованого дійства «Під прицілом Клію – Луцьке братство» розроблявся і втілювався 18 травня 2018 р. Музеєм історії Луцького братства спільно з викладачами і студентами Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Через специфічне тісне приміщення масові інсталяції в музеї значно утруднені. Тому музейники вийшли на вулицю і провели зацікавлених лучан місцями пізнавальних подій минулого [7].

Театралізація музейного середовища є перспективною і соціально значимою формою, адже за її допомогою можна не лише розширити музейну аудиторію, але й успішно реалізовувати такі функції музею, як освітня, дозвіллева, інтегруюча.

Новою формою комунікації ВКМ з відвідувачами стало започаткування у листопаді 2015 р. музейних посиденьок, головним завданням яких визначено надання слова музейним предметам, здатним оживити і наблизити певні події. Музейні посиденьки відбуваються у неформальній обстановці, дають можливість всім зацікавленим долучитися до обговорення актуальних проблем минулого [2].

Музей історії Луцького братства презентував і успішно реалізує проєкт «Музей – громаді», який передбачає позиціонування музею як місця для дискусій з історичної тематики, інтерес до якої

стрімко зростає. Його учасниками є представники міської громади, історики (вчителі, викладачі вишів), музейники, медійники, працівники сфери туризму тощо. Завдяки проекту задовольняються потреби зацікавленої аудиторії у спілкуванні з питань історичного краєзнавства. Зустрічі відбуваються у цікавому форматі: доповідь/повідомлення з обраної теми із демонстрацією характерних історичних джерел і предметних артефактів. Аудиторії пропонується жива розповідь дослідників волинської історії, обговорення у формі питання-відповідь, дискусії [8].

Бурхливий розвиток інформаційних технологій, що базуються на використанні комп'ютерів та телекомунікаційних систем, спонукає музеї запроваджувати сучасні технології у сферу своєї діяльності, що дає значні переваги в роботі. Вони дозволяють відвідувачу самостійно, вільно і творчо проявляти себе і взаємодіяти у музейному просторі, змодельованому музейниками. Інформаційні технології відкривають можливості креативним відеошоу, панорамним проєкціям, віртуальним реальностям, аніматронікам тощо [6, 219]. З уваги на фінансові можливості така робота лише започаткована у музеях Волинської області.

Так, у 2009 р. були підготовлені матеріали інтерактивної 3D-презентації експозицією Музею Волинської ікони [10]. Цей музей першим відзняв і розмістив в мережі Internet матеріали про свою збірку, який дає можливість самостійно вивчати експонати та відтворювати їх опис у тривимірному просторі, рухаючись по ньому у будь-якому напрямку від першої особи. Усі бажаючі можуть скористатись сервісом віртуальної екскурсії по залах музею. Підготовлено віртуальну екскурсію Меморіальним музеєм В. Липинського у с. Затурцях [1]. Обидва музеї стали одними з перших об'єктів у інтернет-проєкті газети «День» «Україна incognita» і на сьогодні залишаються одними із найбільш відвідуваних у системі он-лайн.

Таким чином, у сучасних умовах музеї Волинської області при організації роботи з відвідувачами ефективно використовують потенціал новітніх комунікативних практик. У музейній діяльності збільшується кількість майстер-класів, театралізованих атракцій, ігрових форм роботи з аудиторією, віртуальних екскурсій. Музеї долучаються до проведення загальноєвропейської програми з нагоди Міжнародного дня музеїв.

Зацікавленість такими практиками відзначається у різних соціальних і вікових груп відвідувачів музеїв, хоча основною аудиторією для таких форм роботи є школярі та молодь. Використання потенціалу новітніх технологій у музейництві сприяє формуванню особистості, здатної до активного професійного, творчого, особистісного зростання.

Сучасні музейні комунікативні практики сприяють створенню нової якості розуміння й оцінки експозиції, згуртуванню та інтеграції відвідувачів, появи нових форм проведення дозвілля в музеї, залученню нової аудиторії, якій цікаві не лише музеї, але й народна творчість, театри, мистецтво та ін. Вони є мобільним засобом музейної діяльності, який дозволяє і передбачає нетрадиційні методи художньо-образного рішення. Музеї здатні інтегрувати такі форми роботи, використовуючи їх як засіб змістового та емоційного впливу на відвідувачів. Сьогодні кожен музей має власне бачення процесу упровадження таких практик, тому неможливо виробити єдині критерії їх використання у музейному просторі.

Джерела і література

1. Віртуальна екскурсія Меморіальним музеєм В'ячеслава Липинського у с. Затурці. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/museums/lypynskoho/>.
2. Волинський краєзнавчий музей започатковує нову програму «Музейні посиденьки». URL: http://volyn-zapochatkovue_novu_museum.com.ua/news/volinskij_kraeznavchij_muzej_programu_muzejni_posidenki/2015-11-05-2082.
3. З історії становлення Художнього музею у Луцьку. URL: http://volyn-museum.com.ua/publ/khudozhnij_muzej/z_istoriji_stanovlennja_khudozhnogo_muzeju_u_lucku/5-1-0-60.
4. Заходи Волинського краєзнавчого музею до Міжнародного дня музеїв. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/zakhodi_volinskogo_kraeznavchogo_muzeju_do_mizhnarodnogo_dnja_muzejiv/2013-04-30-758.
5. Майстер-клас з виготовлення новорічно-різдвяного «павука» показали в Іванічівському музеї. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/majster_klas_z_vigotovlennja_novorichno_rizdvjanogo_pavuka_pokazali_v_ivanichivskomu_muzeji/2018-01-06-3674.
6. Маньковська Р. В. Музеї України в інформаційному просторі: досвід та перспективи // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 11. Київ, 2000. С. 214–221.
7. Міська атракція у Ніч з музеєм Луцького братства. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/miska_atrakcija_u_nich_z_muzeem_luckogo_bratstva/2017-05-23-3279.

8. Музей історії Луцького братства запрошує на дискусійний майданчик «Музей – громаді». URL: http://volyn-museum.com.ua/news/muzej_istoriji_luckogo_bratstva_zaproshue_na_diskusijnij_majdanchik_muzej_gromadi/2014-04-23-1212.
9. Музейний простір Волині. URL: <http://volyn-museum.com.ua/>.
10. На Волині – перша віртуальна екскурсія. URL: <http://luchesk.com.ua/news/region/1567-persha-virtualna-ekskur-siya-na-volini>.
11. Ніч у Волинському краєзнавчому музеї. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/nich_u_volinskomu_kraeznavchomu_muzeji/2016-05-19-2523.
12. Обереги Волинського Полісся. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/oberegi_volinskogo_polissja/2015-03-23-1712.
13. Солоненко М. Напрямки-науково-освітньої роботи в Рокинівському музеї-скансені. *Волинський музей: історія і сучасність*. Наук. зб. Матер. III Всеукр. наук.-практ. конф., Луцьк-Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. Луцьк, 2004. Вип. 3. С. 123–125.
14. Театрально-музейні зустрічі у Волинському краєзнавчому музеї на виставці «Театр і майстер». URL: http://volyn-museum.com.ua/news/teatralno_muzejni_zustrichi_u_volinskomu_kraeznavchomu_muzeji_na_vistavci_teatr_i_majster/2018-05-26-4018.

Петро Хомич, (с.м. Маневичі)

НОВОВІЯВЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Минуло більше шести років відколи на Маневиччині було виявлено унікальну знахідку – старовинний човен-довбанку. Маневичський човен-монокил знайшли у серпні 2015 р. в урочищі Гострий Кут, між селами Старосілля та Копилля Маневичького району.

Знахідка човна-довбанки викликала чималий резонанс. Дослідити походження унікального човна взялися найвідоміші науковці України, а також їх колеги з Литви та Польщі. Колекціонери пропонували за човен 100 тисяч євро.

Завдяки зусиллям працівників Маневичького краєзнавчого музею, знахідку було піднято на поверхню, перевезено до Маневич і поміщено в ангарі, де він перебував майже чотири роки, а в 2019 р. перевезено до приміщення Маневичького краєзнавчого музею, де нині для нього внаслідок реконструкції музею було збудовано приміщення для музею одного експоната «Маневичький човен – монокил». Під керівництвом директора музею Петра Хомича зроблено первісну консервацію артефакта для кращого зберігання, проведено чимало конференцій, круглих столів, семінарів тощо.

Консерваційні роботи, нині, тимчасово призупинені. «Коли ми здійснювали процес консервації, утворилася тверда плівка. Вона не дає далі проводити консервацію. Ніякого результату немає. Ми досягнули лише часткового консерваційного процесу. Науковці сказали почекати, нехай човен перезимує, а коли збудується окреме приміщення, тоді потрібно буде очищати цей консервант і робити все по-новому. Науковці з Київського національно реставраційного центру дали пораду проводити повторну консервацію, аби зберегти човен. «Загроза руйнації є, але ніхто ствердно не може сказати нічого, бо кожна деревина поводить себе по-різному. Різні вчені говорять по-різному».

Існували ризики і під час транспортування човна. Нам не було відомо, як човен себе поведе при транспортуванні до музею. Він тоді був твердий, але всередині ще вологий. Переживання були, адже деревина могла рватися, тому що, було багато порваних шматків. На даний час залишається дві головні умови для збереження човна – наявність спеціального приміщення (яке вже збудовано) та проведення реставраційно-консерваційних робіт.

За цей період, вдалося провести науковий обіг експонату дійсно, вигляд знахідки вражаючий: довжина човна – 12 метрів 20 сантиметрів, товщина борту – 7-8 см, глибина – 95 см. Науковці вважають, що деревина, з якої зробили човна, важила від 20 до 30 тон. Визначають зараз і швидкість, з якою рухалось судно.

Щодо віку човна, перший радіовуглецевий аналіз за даними експертизи Київської лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища встановив, що деревина, з якої виготовлено човен, датується XI – XIV ст., а за результатами експертиз, проведених в Центрі підводних досліджень університету м. Клайпеди знахідка датована XIII ст: 1223 – 1295 рр. – вірогідність 95, 4 %; 1261 – 1268 рр. – вірогідність 68, 4 %. Проте, коли ж знову на початку 2018 р. приїздили науковці з Києва, то під час круглого столу ми дійшли згоди, що така деревина може поводитися із тисячолітньою історією.

Тобто це Князівська Русь, а можливо трішки пізніше. Але лише нині після відкриття приміщення під човен, можна буде провести ґрунтовне дослідження.

Вчені сперечаються про те, для чого призначалося судно. Одні припускають, що для військових цілей, інші не виключають, що на ньому перевозили знатних людей. Човен міг вмістити до 30 чоловік. У корпусі виявлені залишки металевих предметів, прикрашених фрагментом княжого герба. Імовірно - Радзивіллів або Острозьких.

Протягом останніх років туристам небуло доступу до унікального човна-довбанки. В ангарі на пилорамах екскурсію не проведеш, тим більше небайдужий підприємець погоджувався прийняти у себе експонат лише на декілька місяців, але вже в січні 2022 р. ми зможемо повноцінно приймати туристів.

В 2017 р. до пам'ятки підводної археології «Маневицького човна - моноксила» в фонди Маневицького краєзнавчого музею було долучено іще три артефакти, які знайдені на території Волинського Полісся, зокрема на Маневиччині. Версій щодо походження та призначення човнів є багато. Наблизитися до істини у цьому питанні допоможуть лише комплексні наукові дослідження фахівців з використанням новітніх технологій. Однак незалежно від кінцевого висновку можна вже сказати, що знахідки є дійсно унікальними. Тому паралельно з вивченням потрібно подбати про їх збереження та музеєфікацію.

Маневицький човен (відкритий в 2015 р. біля с.Старосілля).

Маневицький човен (відкритий в 2017 р. біля с.Красноволя)

Маневицький човен (відкритий в 2016 р. біля с. Семки в руслі р.Стир)

Наукова концепція експозиції «Маневицьких човнів моноксилів»

Головний об'єкт експозиції – моноксил (човен-довбанка знайдений між селами Копилля і Старосілля Маневицького району). Логічним доповненням мають стати такі елементи експозиції, як реконструкції плавзасобів у вигляді масштабних моделей чи графічних зображень. Це необхідно для створення у глядача повного уявлення про історію розвитку судноплавства на річках Полісся; басейну Дніпра і можливого виходу у Чорне море.

Змістова структуризація експозиції підпорядкована розкриттю основного задуму: висвітлення поліського суднобудування за хронологічно-тематичним принципом історії розвитку від найдавніших часів до сьогодення на основі археологічних, етнографічних та писемних джерел тощо.

Поставлена мета – створити експозицію, яка б допомогла відвідувачам сприймати давні плавзасоби, як безперечні та конкретні свідчення історичних процесів Української держави: технологію суднобудування; навігаційні знання та навички; організацію річкової (морської) торгівлі та військової справи; організацію берегової інфраструктури судноплавства тощо.

Профіль експозиції визначається як історичний. Потрібно визнати, що загальної історії мореплавства на теренах України ще не створено. Тому найважливішим завданням експозиції музею **Поліський моноксил** є створення цілісного уявлення про динаміку суднобудівних процесів у межах географічних кордонів Полісся; у перспективі басейну Дніпра (витоки морської держави України).

Інформація про об'єкт музеєфікації. У серпні 2015 року між селами Копилля і Старосілля Маневицького району, в крутому правому березі річки Стир, місцевими жителями випадково було виявлено давній човен-однодеревку (**моноксил**). Човен довжиною 12,20 м. Зовні корпус має природну округлу форму, це вказує, що був виготовлений із суцільного стовбура діаметром до 1,15 м. Висота від днища до верхнього краю борта – 0,95 м. Човен має декілька значних тріщин і пошкоджень, але взагалі його форма добре збереглась.

Щоб зберегти цей унікальний об'єкт підводної археологічної спадщини 02.09.15 були проведені роботи по підйому човна та перевезення його у Маневичі для зберігання.

При поверхневому огляді човна можна відзначити його морехідні основні якості: плавучість, остійність, ходовість та керованість. Про давній вік човна вказує те, що він був знайдений під

трьохметровим шаром ґрунту. А також, що він був виготовлений у ті часи, коли видовбати човен із цілого стовбура дерева було легше ніж розпилити стовбур на дошки, а потім їх скріпити. Висловлюється лише припущення, що можливий час експлуатації човна пізнь середньовіччя. Точний вік човна можна буде визначити у майбутньому, провівши радіовуглецевий аналіз. Ця унікальна знахідка таких розмірів і морехідних якостей свідчить про розвинуте суднобудівництво у нашому краї та розвинуте судноплавство на річці Стир. Човен такої збереженості і таких розмірів єдиний на Волині та Україні, а можливо і в Європі. Неофіційно він отримав назви: «Старосільський човен-довбанка», «Поліський «Титанік», а також «Поліський моноксил». **Остаточний варіант назви знайденого човна – «Маневицький човен - моноксил».**

Маневицький – означає історико-географічний регіон де був знайдений човен.

Моноксил – (з грецької *μονος* “один” і *ξύλον* “дерево”) загальноприйнятий термін для означення човнів такого типу.

Після фахової консервації човен має стати головним експонатом нового музею – Музею одного експоната. Головний експонат музею має експонуватись в контексті супроводжуючої експозиції. Бажано, щоб новостворюваний музей мав перспективу розвитку.

Перспективний тематичний вектор експозиції: «Волинське Полісся – географічні і історичні витоки морської держави України».

Маневицький човен (відкритий в 2016 р. біля с. Семки, в ангарі)

РОЗДІЛ III. ЕТНОГРАФІЯ КРАЮ

УДК 39(477.82-37-72)

Алла Дмитренко, (м. Луцьк),
Олексій Нагорнюк, (м. Рівне)

ЕТНОКУЛЬТУРНІ НАДБАННЯ МЕШКАНЦІВ СЕЛА ЧАРТОРИЙСЬК МАНЕВИЦЬКОЇ ТГ (за експедиційними матеріалами)

На основі польових експедиційних матеріалів, зібраних 2016 року, аналізуються окремі аспекти етнокультурних надбань мешканців села Чарторійськ Маневицької територіальної громади Камінь-Каширського району Волинської області. Показано збереженість у пам'яті старожилів окремих історичних подій; коротко проаналізовано природні об'єкти села та околиць. Проаналізовано атрибути різдвяно-новорічних свят (зірка, павук, малюнки на Водяну Коляду) та дитячі іграшки. Наголошено на можливості розвитку сільського зеленого і культурного туризму у с. Чарторійськ.

Ключові слова: етнокультура, польові етнографічні дослідження, усні джерела, село Чарторійськ, історія, природні об'єкти, календарні обряди, дитячі іграшки, туризм.

Національні трансформації в період глобалізації актуалізують дослідження етнокультурних надбань різних регіонів України. Важливу роль у цьому процесі відіграє історична / етнокультурна пам'ять, яка допомагає відтворити культурно-історичний досвід певної спільноти, сприяє передачі нагромадженого досвіду від покоління до покоління та формуванню національної ідентичності. Саме національна ідентичність є одним з найважливіших мотиваційних чинників поведінки [4] та фактором національної безпеки. Знання свого коріння, етнокультурних здобутків народу розширюють самоповагу і сприяють формуванню такого почуття як патріотизм, яке сьогодні в Україні є швидше гаслом, ніж реальністю?!

Важливу роль у дослідженні місцевої історії та етнокультурних надбань того чи іншого населеного пункту, регіону відіграють усноісторичні та етнографічні дослідження, які значно активізувались в останні десятиліття і сприяють нагромадженню усних джерел. Важливу роботу по дослідженню поліських сіл, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС, уже впродовж кількох десятиліть проводить Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Проведені десятки експедицій, у т. ч. і до сіл колишнього Маневицького району Волинської області (2016 рік), які сьогодні входять до різних територіальних громад. Звичайно, упродовж кількохгодинного перебування у селі, зібрати повну інформацію навіть з однієї проблеми доволі складно і залежить від респондентів, з якими спілкується дослідник, від їхньої історичної / етнокультурної пам'яті. Тому основну роботу у цьому напрямку можуть проводити самі мешканці сіл, вчителі, учні, працівники сфери культури. Нагромадження усних, зображувальних, речових джерел сприятиме збереженню етнокультурних надбань, формуватиме почуття гордості за земляків і сприятиме і справжнього патріотизму, яке допоможе народу зберегти свою культуру у сучасному, швидко змінному, глобалізованому світі.

У даній публікації спробуємо простежити окремі моменти історії та природи села Чорторійськ / Чарторійськ Маневицької ТГ Камінь-Каширського району Волинської області, традицій виготовлення обрядових атрибутів та дитячих іграшок. Інформація почерпнута із «архіву» історичної / етнокультурної пам'яті місцевих мешканців 1936–1961 років народження.

Село Чарторійськ, зважаючи на його давню історію і всі трансформації, які воно пережило, є цікавим для туристів і має перспективи розвитку не тільки паломницького, але й інших видів культурного, а також зеленого туризму.

Звісно, чи не найактуальнішим темою експедиційників є питання про походження назви того чи іншого села. На це питання опитані респонденти відповіді не дали, але варто наголосити, що назвали село «Чарторійськом». На питання : «*А чого така назва, не казали вам старші люди, чого така назва?*» мешканець села 1936 р. н. спочатку перепитав : «*Чорторійська?*» і одразу ж поправив себе : «*Чарторійська?*». Це ще один факт для обґрунтування правильності перейменування села із «Старий Чорторійськ» у «Чарторійськ» [3], що саме ця назва збереглася в народній пам'яті мешканців села. Збереглась у народній пам'яті й інформація про те, що село було знищене татарами, підтвердження чого є і в джерелах, де мовиться про 1240 і 1260 рр. [5]. Однак мешканці очевидно

розповідають про події вже XVI, а не XIII ст. Віками переказують про те, як рятувалися під час їх набігів : «... старожили розповідали, що було, ховалися попуд піччю, по ямах од їх». Люди старшого віку про самі татарські набіги не знають («З татарами, такого не. Ничого не говорили»), а от молодше покоління, підсилевши свої знання з літератури : «Ну, а татарські набіги, є навіть тисяча шистсот п'ятдесят третьому році десь декілька десятків тисяч орда тут знищила Чорторійськ і навколишні села, о. До Чорторійського ключа входило ще тридцять дев'ять населених пунктів. Колишнє князівство, як називалось, воно вже пізнє середньовіччя, шістнадцяте-сімнадцяте століття, то називали Ключ або Волость. Більшість Ключ називали» [1].

Краще пам'ятають події періоду Першої світової війни, наголошуючи, що тут велись великі тривалі бої, а село чотири рази переходило з рук у руки. Саме у тих баталіях був зруйнований місцевий костел, відбудову якого поляки розпочали у 1920-х рр. Знищено дві православні церкви. Теперішня Успенська побудована 1924 року : «Давнішої немає. Всі в Першу світову війну загинули. Було дві церкви» [1].

Є припущення, що у Чорторійську, як і в багатьох старих містах, можуть біти підземні ходи : «Буле тут моменти такі, що провалля траплялися, я знаю, на цій горі, там кажуть, що ніби-то підземний хід десь іде. Зсуви були такі, величезні. З тої сторони. Провалля буле такі» [1].

Ресурсом для розвитку сільського туризму можуть стати природні родзинки села і околиць. Серед них – місцеві озера «... великої глибини. До восьми – десяти метрів, от. І всі на камінному дні». На жаль, пересохла річка Оконка (Окінка), що впадає у Стир : «Але вона пересохла вже там. Справа в тому, що було наводнєніє, нанесло писку тудя, а машини не можуть до поромá дойти. То взяли да наслали того мостика. То то моста ше більше занєсло. І всьо, й пересохла. То Оконка попала вже в Стир». Але старожили пам'ятають, як по річці ходили «параходи» : «... чужий на параходи, бо річка була того, значить параходи ходили, от» [1].

Є біля села і джерела біля яких подекуди ще збереглися давні кринички, які, маючи стабільну температуру води упродовж року, не замерзають. Місцеві мешканці чітко розрізняють поняття «криничка» і «колодязь» : «Криниці. А то, що копають, то вже це колодязь називали. Колодязь. А то криниці. А вона не замерзає ни літом, ни зимою. Значить, однакова. Дев'ять градусів температури вона держить». Мешканці дивуються, звідки надходила вода до окремих криничок, так як сучасні геологічні дослідження не підтвердили наявності води : «Цікаво, цікавий момент, з десяток, якщо не більше років, геологи були з Ковеля. Бурили. Отут на углу костьола сугубо бурили, сто двадцять метрів і до води не могли дістатися. А отут радом, майже на самій вершині, була криничка колись. Зараз запушена вона. Вода набиралася сама по собі. Звідки, де, як жила така може бути?» [1].

Записана інформація про окремі календарні свята та їх атрибутику. Старожили пам'ятають, як колядували із «звіздою», яку виготовляли із старого решета до якого доробляли вісім «рогів», обклеювали кольоровим папером різного кольору, всередину ставили свічку і кріпили до держака таким чином, що зірка крутилася : «Робилася з старих решет. Решета були такі кругли. От з того решета. Вже те зогнило, значить, решотка. А сама обичайка осталася. То з його. Проризували вісім дірок ... і різнокольорови там тий, роги, вісім штук, різни – сині, жовти, зелени. Да. І чорні, навірно, і ше якісь. Ну, Бог його знає, які вже там були... (Затягували – А. Д.) Бумагою. Бумагу обикновенну налощують олією, намазують і вона стає світлою. І ... намазують уже тими красками. Крутилася. На такому держяку невисокому, вот. Піднімають над вікном і єе крутять... Свічка. Ну, така, щоб не достала бумагі, маленька. Десь сантиметрів десять, пєтнадцить. Не. Фігурок нияких не було. Нияких... Вісім рогів, значить, і кажен іначий». Із зіркою ходили колядувати хлопці і дівчата «на перший день Коляди» [1]. Як бачимо, давня назва ще заховалась у пам'яті сільських старожилів, які Різдво називають Колядою (починається зі святкової вечері).

Ще одним атрибутом різдвяних свят був солом'яний павук, хоча на прохання розповісти про технологію його виготовлення старші люди покликаються на внуків, яким відроджувати давні традиції допомагають у школі : «Але я оцього, вже мої внуки люблять тоже шось. Я тако думав, думав, як воно робиться..., я вже й забув. Робив, чого не? Вже забув. Солому нанизували тако. Солому ривненьку, от. Якщо квадратніє, ну там вже за счот довжини. То найскорей всього квадратні. Всі геть квадрати одінакови. Солому пообрізували і нанизують, а тоді якось там перев'язували... не в голові воно. Вішали над іконами, над столом, де кутя стоїть, от. Бо у углу завжди стояла кутя. Стил, вот, за столом скамейка една, друга, значить, вот. І в углу стоїть кутя. І там тий павукі». Так як у ряді волинських селах існувало вірування, що в тенета різдвяного павука може потрапити хороший наречений, то робили їх найчастіше дівчата : «Особенно отий, дівчатка. В

мене була єдна старша сестра, а теї буле вже знов маленьки, остальній, от». Кількість павуків в оселі не регламентувалася : «Не було разниці» [1].

Окремі родини дотепер зберігають традицію «записування Коляди» на Водянуху напередодні Водохрещення: «В нас на дверях є, можете сфотографувати ... На Водянуху. Вісімнадцатого, перед Водохрищем... третя Вілія. Водянуха, що зветься... То ввечері святять воду... і записують Коляду. Ставлять хрестики. Даже теї, хто має можливість, той півника, той коня з бричкою. Намальовували, що од'їжжає вже Коляда» [1].

Окрім повсюдно поширених хрестів, тут малюють півників, коней із бричками та ін. : «А півник означає зарання. На хатах, на причилкови тоже півники були. Шоб будить, особливо в літнє врем'я. Півник заспіває і вже всі встають... видно починається у п'ять годин, а півники співають позжей уже. А зимою наоборот... ше поночи, а півники вже співають» [1]. Півень, за твердженням В. Давидюка, своєрідний дороговказ і охоронець хати [2, с. 105–106].

Півника малювали одного, а коней – одного чи у парі : «А коней і пару, як хто. Пару, одного. Одного даже коня, одне погруддє коня. Хрест, а коло хреста коня» [1].

Разом з конем інколи малювали Діда, якого сучасні респонденти номінують як Дід Мороз, хоч розуміємо, що це вплив іншої культури, яка й придумала такий персонаж : «Бричку і того... Діда Мороза. На бричці. А вже, якщо на коні, то вже там Діда Мороза. Дід Мороз ... стоїть ... збоку. Хрест, в от з цього боку кінь, а з того боку Дід стоїть. Дід Мороз із торбочкою стоїть. Таке малювали» [1].

Основний узор розміщували на вхідних дверях. В центрі малювали широкий хрест, а по боках – коня і Діда : «Значить, з єдней сторони хрест основний..., широкий хрест, як фігура. І стоїть Дід Мороз з торбинкою, а ... вже з другеї, кінь... і такого заборчика, як ото в нас. І хрест двома лініями, широкий... А тут ... голову коня або ... погруддє. Бо бричку з кіньки, то довго її малювать. А одного коня. Даже часто так було, що там хазяї малювали коня. Одного коня» [1].

По кімнатних дверях малювали лише хрести : «То цьо хрест і кінь з бричкою у входних дверях. А по комнатах... у дверях робили хрести. В кажну комнату робили хрести. То то на третю Вілею». Такі малюнки писали і на дверях хлівів : «Я колесь пам'ятаю, я ще пацаном малював. Десь на хліві. В нас отут був старей хлів і я там малював» [1].

Записана інформація дозволяє уточнити і кількість святкових вечерь у період різдвяно-новорічних свят. Десь їх є дві, а десь, як у Чарторийську, три, що підтверджує розповідь респондента 1936 р. н. : «Єдна Вілія сьомого, друга – чотирнадцатого, а третя – восемнадцатого» [1]. Щоправда, слід уточнити дати : 6, 13 і 18 січня.

Пригадали респонденти і про звичай виготовляти весільні кухри. У міжвоєнний період їх намагалися справити кожній дівчині перед заміжжям. Особливого декору кухри не мали. Дівчата чи хтось із родини просто фарбували її в один колір : «... то на весілля робили. Тоді вони вже сами розмальовували її... Однею краскою і всьо. І подушки наверх. Сядають жинки, співають і їдуть» [1].

І ще одна цікава проблема – традиційні дитячі іграшки. Навесні, коли легко знімається кора, з липової кори виготовляли «дудки» : «Робили дудки, ну. То зараз я не знаю, чи зможу зробити. То весною. В травні, коле соку там багато і має розпускатися. От таку, шоб сучків не було. Кусочок такий. Ну, обрязаєш. Може бута велике. Ну, зазвичай, то такої десь товщини. Ну, чуть товстіша. Чуть-чуть може товстіше, як палець. То це вже максимум. Обрязаєш. І тут обрязаєш. Таку частинку. [Сантиметрів чотири обрізати, да?]. Чотири-п'ять і легенько тут надризаєш, де буде позначка. І легенько постукаєш, постукаєш. Ножиком. І ... Кора злазить. І тоді вже вирезаєш знову, в самий деревині вирезаєш заглиблення. Тут стесуєш цьо вже, передню частину і тоді вже як кору натягуєш і получається дудка» [1].

Поширеною іграшкою хлопчиків були «стрельби», які виготовляли із сосни. Найчастіше їх робили пастушки, які, випасаючи худобу, мали на це час : «Робили. З сосни. Викручуєм, от. Любеї довжини можна ж викрунуть. Стрижень викручуєм, витягам, тоді ше чуть зачищаєм його, от. І робили стрельби. Не тільки дудки, а стрельби із того, із цієї. Тоді робим поришень. Забиваєм кулочка і тим поришем, значить, об землю і полетів у когось... А то, що сосну викручували, молоду сосну викручували і робили стрельби. Можна було і од руки, значить, вдаряти, от, можна об землю» [1].

У вітряну погоду діти бавились «вертушкою» : «Ну, робели і вертушки чи як їх звати, пропелера такий. Брала кусок палки, дрючка і там прибили. [А що прибивали?] Вистругували дві такі лопасти, як в літаків ото колишніх, гвинт. От такі. ... В різних площинах. І от на час отак до палки прибив і один поперед одним бігали. На вітрові оце особливо» [1].

Про виготовлення «Кози» із болотяної трави ситнику (*Juncus*) – іграшки, поширеної на Поліссі, опитаним респондентам невідомо : «Не. Такеї я не пам'ятаю». Але мешканці старшого віку

добре пам'ятають, як в дитинстві їли ситник, який тоді вважався великим лакомством, якому поступається навіть сучасний банан: *«Ми оно тільки, у своє врем'є, то йдем вже отако пуд вечур, ідем і рвем його. А вин, там як одорвеш, то його сантиметрив двалцить таке файне, солодке. То ми їх наскладаєм, то ше тюки попривозимо додому. Їсти! І воно таке хороше, шо ну. Кудя бананови теперишньому... А тепер їх никто не їсть»* [1].

Ситник рвали переважно хлопчики-пастухи, які збирались гуртами, випасаючи худобу. Інформант наголосив, що збирати ситник було не так уже й просто. Тому що їстівною була не верхня, а нижня частина трави, тому у болотистій місцевості тримали один одного, щоб не провалитись у багно : *«Але його, якщо зверху рвати, ситник, от, то вин ше молоденьке одривається. Треба руку далеко до його доставати і од кореня вирвати... приходим до своїх корив, значить, і тюкуєм їх, в'яжем... Але озеро глибоке, о. То ми тільки скраєчку. Ше один за руку держить, щоб тудя не посунувся»*. Як наголошував респондент, пасажирів «параходів», що ходили річкою, дивувались, для чого діти заготовляють траву : *«То питають, шо ви носите, нашо воно вам? А на попребуї, яке воно. Ой яке хороше, от»* [1].

Як бачимо, навіть за короткий час можна зібрати цікаву інформацію про традиції мешканців села. Тому, якщо докласти зусиль, ще можна зібрати значний пласт етнокультурної інформації. Зважаючи на те, що в селі Чарторийськ є музей, усні джерела наповнять змістом його експонати, зроблять цікавішим і багатшим. А відвідувачі зможуть почерпнути набагато більше інформації про той чи інший артефакт. Збереження національної пам'яті – це шлях до національної ідентифікації.

Зважаючи на наявність у Чарторийську та околицях природничих, археологічних, архітектурних об'єктів культурної спадщини та численних елементів нематеріальної культурної спадщини, село може стати одним із центрів сільського зеленого і культурного, зокрема релігійного або паломницького туризму. Створення «зелених» садиб, з одного боку, сприятиме соціально-економічному і культурному розвитку села, а з іншого, стимулюватиме вивчення історії та етнокультурних традицій, а також відродження традиційного народного мистецтва – виготовлення колядницьких зірок, плетіння традиційних різдвяних павуків, водохрещенські малюнки, а а також виготовлення традиційних дитячих іграшок. Висвітлена проблематика може бути основою системи етнокультурного виховання у дитячому садочку і школі, як в позакласній роботі, так і на уроках (історії, природи, образотворчого мистецтва та ін.)

Камінь на місці, де буде зведений храм ПЦУ (світлина О. Нагорнюка)

Криничка (світлина О. Нагорнюка)

Колядницька зізда (світлина О. Нагорнюка)

Фрагменти «записування Коляди» (світлина О. Нагорнюка)

Джерела і література

1. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Маневичі – 2016, спр. О. Нагорнюк–D5S1, D5S2, D5S3. Матеріали записані у с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну 26 липня 2016 року. Транскрипт А. Дмитренко.
2. Давидюк В. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі) : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Вид. третє, виправл., доп. і перероб. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2014. 448 с.
3. Малімон Н. На Волині перейменували селище Старий Чорторийськ у Чарторийськ. *День*. 2021. 7 жовт. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/news/071021-na-volyni-pereymenuvaly-selyshche-staryy-chortoryusk-u-chartoryusk>.
4. Нагорна Л. П. Ідентичність національна. *Енциклопедія історії України* : Т. 3 : Е-Й / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во Наукова думка, 2005. 672 с. : іл. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna.
5. Рибачук А. Історія Старого Чорторийська : як місто стало селом (2019). URL : <https://manevychi.rayon.in.ua/news/40285-istoriia-starogo-chortoriiska-iak-misto-stalo-selom>.

УДК 39(477):634

Сергій Сіренко, (м. Київ)

<https://orcid.org/0000-0003-4268-2284>

ЯГІДНИЙ ПРОМИСЕЛ МАНЕВИЧЧИНИ (ЗА ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

У статті висвітлені особливості ягідного промислу Маневиччини, частини сучасного укрупненого Камінь-Каширського району Волинської області. Стаття основана на польовому матеріалі, який був зібраний автором у 2016 році. Розглянуто місцеві назви ягід, способи збирання та переробки. Проаналізовано ємкості та пристосування для збирання. Висвітлено традиції.

Ключові слова: збиральництво, ягідництво, чорниця, ожина, журавлина, коробка, гребінка.

Упродовж багатьох віків важливим для життєзабезпечення населення України було збирання природних продуктів харчування. За останні два століття через кардинальні зміни в природному середовищі збиральництво залишилося лише в Карпатах та на Поліссі.

Збиральництво – одна з найдавніших привласнювальних форм господарської діяльності людей, що базується на збиранні природних продуктів для споживання. До поняття «збиральництво» включають не лише сам процес збирання тих чи інших продуктів харчування, але й численні прийоми їхньої обробки і приготування страв. Об'єктами збиральництва були і залишаються лісові плоди і ягоди, трави. Науковці виділяють дві форми збиральництва: перша з них пов'язана з постійним вживанням у їжу лісових плодів (гриби, ягоди, дикі яблука і груші тощо), диких рослин (лобода, щавель), а також збиранням лікарських рослин, друга – зі спорадичним використанням у харчуванні під час неврожаїв і голоду листя, деревної кори та іншої дикорослої флори [1, с. 220].

Мета статті – розглянути збиральний промисел Маневиччини, увівши до наукового обігу новий польовий матеріал. Об'єктом вивчення є ягідництво.

Для реалізації мети потрібно було виконати такі завдання: 1) охарактеризувати особливості формування джерельної бази дослідження; 2) розкрити особливості побутування ягідного промислу в регіоні дослідження; 3) виявити специфіку зазначеного промислу.

Географічні межі дослідження охоплюють Маневицький район Волинської області за адміністративними межами 2016 року.

Хронологічні рамки – 1950–2016 роки. Нижня межа обумовлена спогадами респондентів про активне побутування ягідництва, зрідка також фіксувалися відомості про 20–30-ті роки ХХ століття. Верхня рамка позначена 2016 роком – часом збирання матеріалу.

Джерельну базу статті становлять польові матеріали, що були зібрані у 2016 році під час комплексної історико-етнографічної експедиції до Маневицького району Волинської області, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

Відомості були зафіксовані у 18-ти населених пунктах Маневицького району – селах Череваха, Троянівка, Набруска, Градиськ, Нова Руда, Майдан-Липненський, Горайлівка, Чорниж, Красноволя, Старий Чорториськ, Велика Осниця, Тельчі, Четвертня, Комарове, Серхів, Городок, Кукли та Граддя.

Дослідження проводилося за тематичним напрямом: «Допоміжні заняття: рибальство, мисливство, збиральництво, бджільництво». Ми розглядаємо ці теми не як одну – «допоміжні заняття», а як чотири, тобто «рибальство», «мисливство», «збиральництво» та «бджільництво». Такий підхід має плюси та мінуси. Перевагою є можливість записувати значний обсяг інформації, фіксувати відомості про практики, які уже знаходяться у глибинці пам'яті людей. Недоліком виявилось те, що детальне опитування стосовно певного одного промислу забирало багато часу, і це подекуди унеможливило фіксацію відомостей щодо іншого. Тому в сімох населених пунктах, у яких працювала експедиція, про збиральництво не вдалося записати вичерпні дані.

На можливості, повноту чи неповноту фіксації впливають також і гендерні особливості промислів. Так, рибальство, мисливство та бджільництво – це чоловічі заняття, натомість збиральництво – жіноче. Щоб зафіксувати інформацію про перші, етнологу-експедиційнику потрібно знайти знавця-чоловіка чи чоловіків, а після цього відшукати ще й обізнану жінку, яка розкаже про збиральництво. Якщо про збиральництво розповідають чоловіки, то інформація стосується сьогодення (останніх двадцяти років). Це засвідчує, що тепер цей промисел перестає бути у власне жіночій компетенції.

Опитування про збиральництво проводилося за авторським запитальником, в основу якого покладено теоретичні та практичні напрацювання зі збиральництва знаної ученої Алли Дмитренко [13–14]. Для проведення інтерв'ю обиралися чоловіки та жінки, які народилися (або тривалий час мешкали) у досліджуваному населеному пункті. Вік респондентів становить від 32 до 90 років. Увесь записаний матеріал був особисто розшифрований автором і зданий для архівування до Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

Під час експедиції застосовувався і метод спостереження. Оглядалися дерева (берези), з яких беруть сік, а також інформаційні стенди для грибників у лісах. Відбувалися спостереження за способами перенесення, зберігання ягід та грибів. Деякі з цих предметів та явищ були сфотографовані.

На території колишнього Маневицького району Волинської області найпоширенішим було збирання ягід. Ліси в цьому регіоні багаті на різноманітні їхні види: чорницю, журавлину, ожину, малину, брусницю. Менш поширеним було збирання лохини, бо вважали, що це – корм птахів, що забезпечував популяцію дроздів і тетеруків. У селі Троянівка збирали кам'яниці (*кам'янички*) [1, арк.37], але через те, що мало людей знали про ці ягоди, інформанти не змогли описати цю рослину. Тому нам не вдалося з'ясувати, чи це окремий вид ягід, чи це місцева назва якоїсь іншої ягоди. Можемо припустити, що знання про кам'янички вже втрачені.

У ході дослідження зафіксовано місцеві назви найпоширеніших ягід, наприклад: чорниці – *чорна ягода, черніка, чорніка, ягода*; журавлини – *журафлина, клюква*; брусниці – *брусліна*; лохини – *буцяхи*. На сьогодні ці назви маловживані. «*Ми колись казали, ідем по ягоди. [А зараз?] Зараз більше до того, чорниці*» (с. Набруска) [2, арк.14].

Як уже зазначалося, ягоди збирали переважно жінки, в останні роки це роблять і чоловіки. У Маневицькому районі поширеною тенденцією було залучення дітей (дівчаток і хлопчиків) до збирання ягід. У ХХІ столітті це явище зберігається.

Усі ягоди збирають уручну, лише для чорниць у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. почали використовувати гребінку (*грабачка*). Наприклад, у с. Череваха гребінкою збирати почали 15 років тому [3, арк.48], у с. Троянівка та в с. Серхів – 10 років [1, арк. 39; 6, арк. 20]. Сучасна гребінка має лише металеві зубці (Див. рис. 1–3). Інформацію про те, що гребінку робили з дерев'яними зубцями, не зафіксовано, що засвідчує пізню появу такого пристрою в регіоні, тобто в другій половині ХХ ст., у період масового поширення промислових металевих виробів у населених пунктах України.

Деякі мешканці району вважають, що шкоди гребінка не завдає, якщо правильно її використовувати: *«Кажуть, що ягодник портиться. Нічого не портиться ягодник. Ми беремо на одних тих самих місцях і грабачками берем і приходимо, повно ягод. Дехто бере силою тягне. А як акуратно, то воно нічого. Отак держиши і отак підсовуєш, підсовуєш. Не портиться ягодник ніяк.»* (с. Тельчі) [8, арк. 40]

Чорниці збирають у глечики, кружки, баночки (*слоїки*) або пластикові відерця (рис. 4), які лише в селі Четвертня іменуються *«набірка»* [11, арк. 59]. Останні дві посудини повністю замінили глечики. *«Глинові глечики та дето в [19]60 роках вони [ще] були. Тоді вже почали у банках да у банках.»* (с. Череваха) [3, арк. 49] Лише у селі Гораймівка після Другої світової практикували консервні коробки: *«Консерви з магазину. А вони легенькі, дволітрові, літрові, трьохлітрові, як хто здужав носити. На переді було, і на переді було не добре, посудина. То робили вузка, чіпляли ниточку міцну, щоб не порвалося і так збирали. І журафлину, і чорне збирали.»* [7, арк. 65]

З відерець чорниці висипали в коробки (*кошіль*) (рис. 5), сплетені з кори берези (берести), *драниць*, рідко з дроту. У коробки збирали й інші ягоди: журавлину, малину, ожину.

У другій половині ХХ ст. замість коробки стали використовувати відра (рис. 6), які з лісу несли в руках, на відміну від коробки, яку несли на спині (рис. 7). Жителі с. Серхів практикували носіння двох коробок на спині однією людиною: *«Дві. Коробка, і ще на верх, казали «юцик». Хустку, наприклад, зав'язували [на коробку і юцика]. Казала: «Набрала кошіль і «юцика»»* (с. Серхів) [6, арк. 22–23].

Деякі жителі села Майдан-Липненського сьогодні не використовують відерця та майже не застосовують коробки, а послуговуються поліпропіленовими пакетами: *«Ми у коробку не сипемо, ми як ідем, коронку поставили і пішли, шукаєш де краці ягоди. Ми чіпляємо мотузочку, торбинки ззаду 5–6. І так в торбинки висипаєш. Повішали на сосну. Пішла далі. Уже знаєш, назад ідеши і забираєш.»* [10, арк. 15]

У ХХІ столітті часто для переміщення чорниць з лісу використовують різноманітні транспортні засоби, найчастіше велосипед, мотоцикл та кінську підводу. *«Навалили одну коробку, два відра. Не влазить. Пакетів. Я коробку поставив на бак. На коробку... Два відра на руль повісив.»* (с. Маневичі) [6, арк. 106] *«Це зараз машинами, мотоциклами, то коняками їдуть, а колись же, як ми в дитстві були, то пішком.»* (с. Городок) [9, арк. 2]

Термін *«набірах»* у досліджуваних селах невідомий, іноді інформатори зазначають, що це слово з Камінь-Каширського району, а в них так не говорили.

На Поліссі журавлину, на відміну від інших ягід, збирали у *запол*, зв'язаний на поясі з великої хустки або зроблений із фартуха. Цей спосіб збирання зараз не відомий. Про нього пам'ятають уривчасто: *«Колись такі прив'язували торби. Колись, а тепер так як ягоди. [Як та торбина називалася?] Я не знаю. Торба та і всьо. Не знаю як називалося.[А такого не чули «запол»?] Да, запіл, спідниці отако, шось таке чула. Припіл. У нас «припіл» казали. Набрала припіл. Зараз немає такого. Колись спідниці широкі жінки носили, тепер вузенькі. А колись широкі, отакого заверне і набирає в припіл. Припіл казали.»* (с. Серхів) [6, арк. 22–23]. Із заполів журавлину висипали/висипають у мішки, а в ХХІ столітті практикують у рюкзаки.

Масовий збір чорниць припадає на період після Трійці, але може бути й раніше, що залежить від погодних умов. Наприклад, у 2016 р. у с. Набруска до Трійці збирали на вареники, на кисіль [2, арк.14]. Збирали чорні ягоди на Дев'ятуху лише в селах Тельчі, Череваха [3, арк. 50; 8, арк. 37], а в селах Майдан-Липненський та Четвертня – на Десятуху [10, арк. 8; 11, арк. 55]. При цьому примовляли: *«Десята або поспіє, або останеться в лісі»* (с. Набруска) [2, арк. 15]; *«Кожна ягодина десята спіла»* (с. Майдан-Липненський) [10, арк. 8].

Чорниці ходили збирати гуртом, а в останнє десятиліття сім'ями або з сусідами. *«Ну тут сім'ями ходимо. Сусіди, збираємося ходимо. Сім'ями, сусідами ходимо.»* (с. Серхів) [6, арк. 17].

У Маневицькому районі існують звичаї та обряди, пов'язані зі збиранням чорниць. Перші ягоди потрібно з'їсти, промовивши такі промовки: «*Нова новинка, щоб не болів живіт і спинка*» (с. Гораймівка) [7, арк. 62], «*Перша ягодинка, щоб не болів живіт і спинка*» (с. Велика Осниця) [8, арк. 24], «*Нова новинка, щоб не боліла ні голова, ні спинка*» (с. Тельчі) [8, арк. 38], «*Новая новинка, щоб не боліла ні голова, ні спинка*» (с. Майдан-Липненський) [10, арк. 9]. Відомостей, що перші зірвані чорниці потрібно розтерти по щоках, говорячи певне примовляння, не було зафіксовано. Такі дії ще можна зустріти як дитячу розвагу. «*То дівчора. Повимазуються. Сміються, бачиш, який я негр. Бачиш я більше з'їв, повимазується тут, бачиш я більше з'їв.*» (с. Серхів) [6, арк. 19]

Потім перші ягоди обов'язково потрібно нарвати на вареники, а вже після цього можна заготовляти для власних потреб і для продажу. Про вареники з перших чорниць говорили більшість опитаних респондентів.

Коли зі слоїка чорниці висипали до коробки, раніше вживали примовляння, чого сьогодні уже не роблять. «*Висипайся, висипайся ще птвичка, щоб це мені не оставалося, щоб мені якось приглядалося. О! Отак, старі люди казали.*» (с. Красновате) [5, арк. 51]. З прилиплими чорницями пов'язане вірування, що кількість ягідок символізує кількість набраних посудин з чорницею. «*А! То як я була мала, а-а! Це це я скільки наберу (посміхається – С.С.). Це скільки осталося.*» (с. Серхів) [6, арк. 24] «*Ще скільки відеречок набереш (посміхається – С.С.). А чи набереш, я не знаю. Таке сміємося. Осталося там пару штук, о це наберу. Набереш. [Зараз також таке говорять?] Діти. Старіє там як би набрали.*» (с. Городок) [9, арк. 4] Сьогодні таке вірування виходить з ужитку, забувається.

Зі свіжих чорниць готують вареники, желе, варять компот, кисіль, печуть пироги або свіжі посипають цукром та їдять. За останню чверть століття ягоди почали консервувати й заморожувати. У ХХІ ст. знову почали готувати *матвійку* – страву зі свіжих чорниць, підмішаних борошном. «*Чорниці зварила, розбила міксером, та підсипала муки, підколотила. Отак хлопці, як за варення їдять. За варення їдять.*» (с. Городок) [9, арк. 3]. Поширеним залишається сушіння чорниць на сонці, у печі.

У Маневицькому районі існує практика використання чорниць з лікувальною метою: від болю в животі [1, арк. 39; 3, арк. 53; 4, арк. 7, 15, 56], для покращення зору [1, арк. 39; 5, арк. 47; 6, арк. 19; 11, арк. 56]. Щоб чорниці були цілющими, їх потрібно збирати на Івана Купала. Поширеним є явище, що священники забороняють збирати цього дня або на Петра: «*То батюшка сказав не йдіте. [...] Ходять. Батюшку не слухають. Мабуть правив вперше, дай об'явив, що не йдіте.*» (с. Градиськ) [4, арк. 6]; «*Батюшка свариться, що це свято, нільзя. Що таке попридумували, які можуть бути на таке велике свято лічебні ягоди. А то в селі скільки знаю, завжди казали: «О! На Івана лічебні ягоди». Він бачить, що не ходили до церкви. Людей сварив.*» (с. Тельчі) [8, арк. 39]; «*То як Івана Купала, колись, як не було церкви в селі, то все казали, що дуже цілющі ягоди на Івана Купала. Люди бігли, люди брали. А вже зараз, у даний час, як священники нам стали проповідь розказувати, що то дуже великий гріх. Бо тож свято не Івана Купала, а Івана Пророка. Він писав псалми той Іван. Він і Хреститель, він Ісуса Хрестив. Ото батюшка каже дуже тяжкий гріх іти в ліс цього дня. То вже ми стали з той пори, як узнали, ми в ліс не йшли на Івана Купала.*» (с. Майдан-Липненський) [10, арк. 9–10]; «*Колись ішли на Петра брали ягоди. Але як у нас був батюшка старий, це уже в нас третій батюшка, то він казав, вони всі добрі і цілющі, а на Петра треба йти до церкви, помолитися Богу. По ягоди не йдіте.*» (с. Гораймівка) [7, арк. 63]; «*Наш батюшка каже, треба брати перед Іваном, а на Івана освятити. [Батюшка у яких роках став казати?] Он зараз! (Кричить – С.С.) Зараз каже, а колись завши ми йшли на Івана по ягоди. Набрати Іванових ягід, а зараз посвятити на Івана.*» (с. Городок) [9, арк. 2].

У регіоні дослідження зібрані на Петра і Павла чорниці не вважаються лікувальними. Рідко у це свято збирали. У селі Городок зафіксовано таке оповідання: «*Колись моя мати, покійна, казала, що одна жінка сказала на Петра, ей воно не велике свято. Піду. А в лісі вийшов мужик, вищий за сосну, каже: «Бач який я? Ти казала, що я не великий». То вона як пішла, то більше ніколи не ходила в ліс.*» (с. Городок) [9, арк. 2]

Дехто вважає, що не має значення, коли чорниці зібрані: «*Немає значення, в який [день]. Просто то зберігають, її сушать, вона всім. Якщо враховувати, що маленькі діти, їм ці препарати, давати не просто. Саме проще взяти таблетку і всьо. По нормальному, нормальні хазяї, от мої діти вирости. У нас завжди були сухі чорниці і дружина старалася не використовувати ці хімії, а лікувати такими способами. Я рахую, що це правильно. Тому що 100 процентів це перевірено. Чорниця.*» (с. Нова Рудка) [4, арк. 56].

Досить поширеною є тенденція продавати чорниці закупникам, така практика дозволяє людям заробити. «*У молодьожі, дівчора йде, тому що в школу те, те треба. Старіші люди, скільки їм там*

треба. Як вони були по 37 гривень, то можна йти. Є що набирають за день по 30–40 кілограм тею грибінкою.» (с. Троянівка) [1, арк. 39] «Тепер кожний день 50 літрів наберуть тих ягоди мільйон. 60 літрів. [По чому приймають цього року?] Один день були по 25–28 [гривень], а то все по 20. Потім ціна впала по 20, а було і по 15. Отак. 18 ще було.» (с. Череваха) [3, арк. 51] «Моя оно ходить, елі-елі, і вона на 100 рублів набирає. Вона не гребінкою, бо тепер гребуть.» (с. Градиськ) [4, арк. 11] «У нас її купляють, купляли цього року по 29 гривень кілограм. Зараз (кінець липня 2016 р. – С.С.) по 19 [гривень].» (с. Велика Осниця) [8, арк. 24] «Ви знаєте, цього року щось не дуже ціна [добра була]. Бо тими роками ціна піднімалася. Була 25, а стала 25, 50, 26 і так ціна росла. Цього року чогось так вони, познуцалися з нас. Була ціна 25 початкова, потім скинули на 20, на 15 впала. Хіба то ціна?! Позор для людей. Знаєте як тяжко брати ягоди. Яка то тягота брати чорниці, але що ж ми зробимо. Людина мусить заробити, бо живемо на цьому.» (с. Майдан-Липненський) [10, арк. 14] Інколи заробітки прив'язують до курсу долара: «Справа втому, що в цьому році у нас до курсу долара сама нижча ціна. Коли долар був 5, 8, то там були заробітки, якщо взяти на долар, набагато більші.» (с. Нова Рудка) [4, арк. 70].

У більшості населених пунктів уже організовано стаціонарні купівельні пункти, а в деяких декілька. Наприклад, у с. Череваха шість [3, арк. 51], у с. Майдан-Липненський п'ять [10, арк. 14].

Уся ця діяльність за останнє десятиріччя, можна сказати, оформилася в окремий промисел. Саме під впливом його в деяких селах Маневицького району почали застосовувати гребінки.

Лише з 1970-х років чорниці можна було здати або продати в Луцьку, Володимирі-Волинському або Нововолинську. «Зараз принімають на місці, а тоді в Луцьк возили.» (с. Череваха) [3, арк. 48]. «А раніше, ми на поїзд, на станцію Троянівка, коробку дві, такі що ледь-ледь, у Нововолинськ, Владімір возили. Туди возили, продавали стаканчиками. А тепер уже ніхто не везе. А раніше нільзя продати. Мучишся. Ай мука була.» (с. Градиськ) [4, арк. 11] «Це вже я пам'ятаю стали їх стали збирати, здавати, то вже були, кінець [19]60-х, [19]70-ті роки.» (с. Серхів) [6, арк. 18] «Ото хто в Луцьк повезе стаканами продават. По 10 копійок, по 15 то вельми добре.» (с. Городок) [9, арк. 3]

Усі інші ягоди збирають по черзі: майже одночасно з чорницями достигала малина, за чорницями починали збирати лохини, потім брусниці, а восени – журавлину. Відомостей про початок збирання цих ягід нами мало зафіксовано, тому що уже декілька десятиліть у регіоні дослідження їх мало збирають. Головна причина цього – це зміна природного середовища: «Брусниці вони маленькі, тоже начали ліс вирізувати, попропадали.» (с. Красноволя) [5, арк. 45]; «Брусниці менше є. Було більше, а тепер ліс повирізували, повикорчовували.» (с. Городок) [9, арк. 4]; «Суниця мало. Колись малини крепко багато було лісової, а зараз немає, немає так як ранче.» (с. Гораймівка) [7, арк. 62]; «Немає [майже ожини]. Е слабо. Який рік.» (с. Градиськ) [4, арк. 17]. «Зробили канали тепер немає журафлин нічого. Копали, осушили всьо.» (с. Красноволя) [5, арк. 50]; «О-о! Журавлини було до чорта. Але крепко смітника [хтось] підпалив, пішов великий пожар і те болото геть усе вигоріло. [Коли це трапилось?] Той рік (2015 р. – С.С.)» (с. Гораймівка) [7, арк. 63]; «Це дуже біда велика така в нас. Уже практично кажуть, іде війна на сході України, війна закінчиться, не знаємо чим той Схід прийдеться відбудовувати. Практично лісу у нас на Волині дуже мало. Останні 5–7 роки ліс як шкарлупа. Плакати хочеться, як заїжджаєш в ліс. Останні ці два роки від початку АТО і це місяць назад [тобто червень 2016 р. – С.С.] заборонили санітарні рубки і залишили рубки головного користування. А в основному ліс у нас верховий, так як боліт мало, болота посохли, лісу практично немає. Якщо прийдеться відбудовувати Південь України, рано чи пізно прийдеться Схід відбудовувати. Зараз у нас ліс іде за кордон. Хоча, наскільки я знаю, підписаний уже давно указ про заборону вивозу деревини не обробленої. Це біда така дійсно. У нас катастрофа, грибники знищуються, ягідники, в основному молоді ліси такі. А зараз засушливі роки, добре як дощові, цей молодняк культурний не може прижитися. Йому дуже тяжко приживатися. Не дуже втішна ситуація з лісами, рівень води дуже малий, з тим бурштином оно сусідня Рівнищина, я ніколи не бачив, який він є, був у тих місцях, де копали, це катастрофа. Це катастрофа така» (с. Старий Чорторійськ) [12, арк. 79–80].

Зафіксовані відомості про зміни природного середовища людиною, які сприяють збиральництву, а саме висаджування лісу. Біля села Майдан-Липненський у 30-х роках ХХ століття лісу не було, тому люди змушені були далеко ходити по чорниці. Сьогодні ходять недалеко від села [10, арк. 9].

У Маневицькому районі з брусниці, ожини роблять варення, компоти [5, арк. 49; 6, арк. 15, 21; 10, арк. 47]. Варення почали варити у 60-х роках ХХ століття. «Я знаю, що початок 60-х років це ніхто не варив. Це може [19]63 рік, може другий. Тоді у нас стали варить варення. Тоді не було тих

банок, кришок не було. От. Хто тоді варив варення? Ніхто.» (с. Серхів) [6, арк. 21] Існує практика, але не масова, при варінні варення з ожини відокремлювати кісточку, для цього її протирають на ситі. «Трошки проварила, прохолодила, воно так собі трошечки. Тоді на сито чи на яку марліччку протерла.» (с. Майдан-Липненський) [10, арк. 12]

З ожини ще роблять сироп або вино: «Ожину засипала в якийсь бутель, засипала сахаром і той сироп получався. Я помню стоїть, уже получится як вино уже. А то в тих роках.» (с. Тельчі) [8, арк. 42]; «Дуже гарне вино. То там настоюють, десь тижня два воно бродить. Тоді його отжимають, добавляють водичку, сахар, і виводять трубочку. Закривають. Воно виграє.» (с. Майдан-Липненський) [10, арк. 12]. Інколи ожину здають [6, арк. 16].

Цікавий такий факт: респонденти називали, що в них збирають лохини, малину, суниці, але ніхто нічого про збирання цих ягід не зміг розповісти.

Про збирання горобини ми зафіксували інформацію лише в селі Тельчі: «Вона посаджена посадкою. Лісничество колись посадило. У лісі росте і люди її збирають. Здають. І вона кажуть лікарствена. Ото як тиск, висушать, приймати від тиску. Вроді би.» [8, арк. 36]

Значно більше відомостей у регіоні дослідження записали про журавлину. Тому можемо припустити, що вона займає друге місце після чорниць. У радянський час збирання цієї ягоди уже регламентувалося не народним календарем, а законодавством. Сезон починався з 18 вересня. Тих, хто починав збирати раніше, лісники штрафували. [4, арк. 13–14] У селах Тельчі та Майдані-Липненському дехто журавлину ще починає збирати після Спаса [8, арк. 43; 10, арк. 13].

Найбільші площі журавлини сьогодні знаходяться біля села Серхів: «Там заповідник, там сохранилися. У нас осталося болото, напевно кілометрів 10.» [6, арк. 16]. Тому по журавлину приїжджають з різних населених пунктів Маневицького району і навіть з Луцька [6, арк. 16].

Збирання ягід на Західному Поліссі супроводжувалося співом. Співали різні пісні. Тут склався цикл ягідних пісень [14, с. 32]. Маневицький район належить до Західного Полісся, але ягідних пісень ми не зафіксували. Ніхто з інформаторів не пригадав, щоб таке співали. Траплялися згадки, що раніше люди співали: «Ой! Тоді старші жінки такі пісні співали, тільки так. То як корови пасли чи в ягоди підуть, то співать. Тепер нікого не чує. [Пісні співали різні чи спеціальні про ягоди?] Різні. Таких (ягідних – С.С.) не було. Про життя.» (с. Серхів) [6, арк. 18] «Була така баба, ще тоді крепко стара як я ходила [малою], сусідка, баба стара. Ми ідемо по ягоди, вона босяком, висока, по переду, уже старе і пісні [співає]. Не повню пісні, [я тоді] мала була.» (с. Тельчі) [8, арк. 37] Сьогодні ставлення до пісні, до співання в лісі кардинально змінилося: «Зараз співає, то скажуть, що п'яний або дурочка», «Тепер заспіває, то кажуть дурні, понанивалися, співають.» (с. Тельчі) [8, арк. 38, 52].

Отже, отримана інформація є надзвичайно цінним джерелом для поглибленої науково-дослідницької роботи з вивчення народної культури.

Експедиційні матеріали дали можливість виявити у збиранні ягід такі риси: Переважання збирання чорниць.

Відсутність ягідних пісень.

Збереглися звичаї, пов'язані з початком збирання чорниць, примовки до ягід. Але ці явища не є масовими. Про них знають, пам'ятають, рідко застосовують.

Переробка ягід зазнала змін. Поступово відійшли від виробництва квасів, а почали консервувати, а в ХХІ ст. заморожувати ягоди. Але практика сушити ягоди на печі є популярною і в ХХІ столітті. Це загальнополіська особливість.

У ХХІ ст. масово почали застосовувати при збиранні чорниць гребінки.

При збиранні ягід використовують різноманітну тару, яка вироблена з природних та штучних матеріалів. Останні переважають.

Значна зміна природних умов та економіко-соціального життя вплинула на транспортування зібраних ягід з лісу до населеного пункту. У період дослідження поступово відбулася заміна ручного перенесення на застосування механічного та гужового транспорту.

У ХХІ ст. поширена практика здавати чорниці закупникам, які приїжджають до сіл. Це дає можливість людям заробити. У радянський час це можна було зробити лише у великих містах, продаючи зібране на стаканчик.

Аналіз формування джерельної бази показав, що дослідження ягідництва в Маневицькому районі можна продовжувати, залучаючи матеріали з недосліджених сіл.

Додатки

Рис.1. Грабачка, с. Тельчі Маневицький район Волинської обл. Фото С. Сіренка

Рис. 2. Гребінка, с. Набруска Маневицький район Волинської обл. Фото С. Сіренка

Рис.3. Гребінка с. Череваха Маневицький район Волинської обл. Фото С. Сіренка

Рис. 4. Спосіб кріплення відеречка для збирання чорниць на збиральниці. с. Набруска Маневицький район Волинської обл. Фото С. Сіренка

Рис.5. Коробка с. Набруска Маневицький район Волинської обл. Фото С. Сіренка

Рис. 6. Ожина, яку збирали і принесли з лісу у відрі. с. Чениш Маневицький район Волинської обл. Фото С. Сіренка

Рис. 7. Спосіб перенесення коробки. с. Набруска Маневицький район Волинської обл. Фото С. Сіренка

Список джерел та літератури

Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

Ф. Маневичі-2016: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Маневицького р-ну Волинської обл. (липень – серпень 2016 р.)

1. Спр. «С. Сіренко-2(D2), с. Троянівка», 95 арк.
2. Спр. «С. Сіренко-4(D4), с. Набруска», 118 арк.
3. Спр. «С. Сіренко-1(D1), с. Череваха», 66 арк.
4. Спр. «С. Сіренко-3(D3), с. Градиськ і с. Нова Рудка», 76 арк.
5. Спр. «С. Сіренко-6(D6), с. Красноволя», 77 арк.
6. Спр. «С. Сіренко-7(D7), с. Серхів та смт Маневичі», 106 арк.
7. Спр. «С. Сіренко-8(D8), с. Гораймівка», 68 арк.
8. Спр. «С. Сіренко-9(D9), с. Велика Осниця і с. Тельчі», 57 арк.
9. Спр. «С. Сіренко-10(D10), с. Городок», 58 арк.
10. Спр. «С. Сіренко-12(D12), с. Майдан-Липненський та с. Черниш», 51 арк.
11. Спр. «С. Сіренко-13(D13), с. Четвертня», 58 арк.
12. Спр. «С. Сіренко-5(D5), с. Старий Чорторийськ», 131 арк.
13. Дмитренко А. Збиральництво в структурі традиційної діяльності поліщуків Рівненського Полісся // Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф : зб. наук. праць. К. : ДНЦЗКСТК, 2012. Вип. 1. С. 219–235.
14. Дмитренко А. Жіночі трудові спеціалізації: збиральництво // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. [наук. ред. М. Гримич]. К. : Дуліби, 2012. Т. 3: Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. С.20–51.

ЕТНОКУЛЬТУРА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ. НАРИСИ

ПТАХИ – ПОСЛАНЦІ БОГА НА ЗЕМЛІ

З перших часів свого існування людина зводила очі до неба. Там вона шукала поради та заступництва. Найперше бачила в безкрайому просторі небесні світила. Згодом виокремила серед них Сонце, Місяць і Зорю. Обоожнювала їх і прославляла. Так вироблялися відповідні культу. Дотримуючись їх, шукала тісніших зв'язків поза землею. Вочевидь, у процесі такого пошуку звернула увагу на птахів, які, на думку первісних людей, були найближчими до неба і світил.

Поступово людність почала наділяти птахів певними символами та можливостями, які ті отримували від вищих повелителів, що керували Всесвітом. З часом прийшла віра, що птахи – посланці Бога на землі, і їм відомо те, що недоступно людині. Зокрема, наділяли своїх крилатих сусідів здатністю передбачення: всю ніч, невгаваючи, кричав пугач – чекай у селі покійника. Ударилась пташина голівкою об віконну шибу – теж здебільшого вістка про відхід до предків близької людини. Залишили лелеки гніздо – знак про майбутню пожежу.

Деякі прояви в поведінці пернатих люди пов'язували з тими чи іншими подіями в релігійному календарі. До прикладу, в селах Оленине та Боровне вірять, що у день 9 березня, який у народі має назву Обертение через віднайдення голови Іоанна Предтечі, «пташечки у вирії повертаються дзьобиками до рідних країв». У Фаринках Камінь-Каширського р-ну на п'ятій неділі Великого посту, Похвальній, коли возноситься хвала Пресвятій Богородиці, кажуть, що в цей час «пташечка хвалиться першим ячком». Так у мешканців певних регіонів України вникло й вірування, що Бог вручає зозулі ключі від Вирію та право замикати зиму й відмикати літо.

На Волинському Поліссі таку місію, за переконаннями його насельників, виконує соловейко. Саме про це повістує веснянка «Ой ти, соловейку». При цьому маємо принагідно зазначити, що нашим предкам властиво було про якісь важливі події та явища сповіщати за допомогою співу. Скажімо, наш весільний обряд, під час якого дуже мало вдаються до мовлення. Основну роль тут відіграє спів. За його допомогою подається необхідна інформація, сповіщається про проведення тих чи інших ритуалів або дій. Тому родини здебільшого послуговуються пісенними діалогами чи характеристиками, відповідними пісенними трактуваннями. Ніхто не наказує, що має робити родина нареченої, гості під час спорядження молодої до вінчання. Цю почесну місію виконує пісня дружок:

*Вдягай, мати, дочку,
В крамную сорочку,
Вдягай у шубойку –
Поїдем до шлюбойку.*

У ній звучить не тільки спонука до дії, але й порада, як її виконати, чому слід вдягати шубойку, що за цим криється. Адже в тих співанках, відспівках, пісенних звертаннях, характеристиках закодовано глибокий зміст: яскрава характеристика моменту, передбачення, застереження та побажання.

Та повернемось до пісні «Ой ти, соловейку». При цьому зазначимо: твір давній. Вочевидь, ним зустрічали колись птахів. Авторці не вдалось зафіксувати на нашому Поліссі цього звичаю, знаю про нього тільки з праць науковців. То, либонь, була чи не перша співанка, скомпонована на основі діалогу, нині вже забута, якою наші земляки вітали повернення пернатих з вирію. Можливо, це була частина містерії. Адже головний герой її, соловейко, чітко окреслений, а от другий мовець, що задає питання, не поименований. Напевне, під ним розумівся гурт дітей, молоді, що вийшла зустрічати такого очікуваного прибульця. Вигук *дала-лом, дала-лом*, що повторюється після кожної мовленої фрази, наштовхує на думку, що при цьому використовувався бубон. Люди щиро вірили, що птахи, як провідники Божої волі на землі, навесні прилітають у свої краї, а восени відлітають у священну країну Ирій, або, як ще її називали, Рай-Вирій. Згодом теплі краї, де зимують птахи, дістали назву вирій.

СОЛОВЕЙКО. Соловейко усім своїм життям заслужив довіру та повагу Господа, Який вручає пташині «ключі із правей ручі», що дуже почесно, «зиму замикати, літечко 'дмикати» та виконати ще ряд поважних дій. Дарма, що «по горойках сніжечки лежать, / А по долиноиках крижечки стоять», наш пернатий герой вагою у 28г сміливо береться до справи та щиро вірить у свою перемогу. Адже, якщо з тобою Господь, ти все здолаєш. То – найперше, що має запам'ятати людина. Далі соловейко летить до густого лісу, звиває на калині гніздечко й виводить діточок. При цьому твердо пам'ятає і

ще одну Божу настанову: навчити своїх нащадків «літати понад небесами» та «щебетати трьома голосами». Іншими словами: здобувати хліб насущний та славити Всевишнього. Звернемо увагу на вислів «літати понад небесами», який можна зрозуміти як здатність і право літати на небо, тобто до Бога. Аналізуючи цей прикметний діалог між людьми і пташиною, розумієш: наші предки були далеко ближчими до Всеєдиного, ніж наші сучасники.

Як давно це було? Звернемо увагу на вислів «із правей ручі». Оминемо «правеї» – діалектизм. А от «ручі» багато про що говорить. Сучасник би сказав: «руці». Ще зі шкільної парти пам'ятаємо про чергування звуків [к] – [ч] – [ц]. Усе відбувалось через тривалий час. Так от форма «ручі» підтверджує, що пісню «Ой ти, соловейку» створено в час, коли це чергування перебувало на стадії [к] – [ч]. Можна припустити, що твір було скомпоновано в часі, як і пісню «А ми просо сіяли, сіяли», яку зараховують до трипільських часів. Про неї багато говорять і пишуть фольклористи та науковці, а наш поліський соловейко залишився поза увагою.

Порівняймо заспівки:

А ми просо сіяли, сіяли.

Ой дід-ладо, сіяли, сіяли.

– Ой ти, соловейку, ранейкий пташейку,

Дала-лом, дала-лом, ранейкий пташейку.

Зміст, як і герої пісень, різні, але за формою, строфікою, звучанням схожі.

За відльотом та поверненням птахів пильно стежили. Восени зі щемом у серці проводжали, з приходом тепла радісно зустрічали.

За звичаєм, очікували їхнього повернення, відраховуючи тижні від Різдва Христового. Наприклад, у с. Грудки (Камінь-Каширщина) вважають, що на 7-ій неділі повертаються чайки польові – книги, на 8-ій – качки, на 9-ій – гуси, а на 10-ій «журавель як крикне, то глуха баба і на печі почує» (Надія Ковальчук).

ЖУРАВЕЛЬ. У Ворокомлі Камінь-Каширського району кажуть, що журавлики, підлітаючи до рідних місць, співають:

Ку бору, пташечки, ку бору.

Хавай, бабо, гребеня в комору,

А ви вбирайтеся до гною, до гною!

Своїм прильотом крилаті мандрівники не лише сповіщають про своє повернення, прихід весни, а й визначають, що слід робити в цей час. Веселикам найбезпечніше буде вивести своїх пташат у бору, тому туди нехай і летять. Людям слід подбати про майбутній урожай. Тож бабі прийшов час зайнятися насінням та грядками, щоб, бува, одуд, який прилітає дещо пізніше, не продудукав: «Сій, бабо, бобок. Сій бобок!» Іншим же, аби добре вродила піщана поліська нива, слід старанно її удобрити. Через це явно не поетичний заклик «До гною!» сприймається як нагальний і доречний.

Цих крилатих сторожких сусідів людини здебільшого називали *веселиками*, надто коли вони восени, вирушаючи в далеку й небезпечну дорогу, формували в піднебесі, жалібно курличучи, свої ключі. Тоді, за звичаєм, заборонялось називати їх журавлями, бо в такому разі їм може не пощастити в польоті та й сам мовець буде журитися аж до їхнього повернення. А от магія слова *веселики* справить і на птахів, і на людину відповідний цьому слову вплив. Суворо заборонялося в цей час і рахувати птахів, бо тоді їхній політ виявиться проблемним та й не всім їм пощастить дістатися до визначеного місця. Тож, забачивши в небі журавлиний ключ, казали: «Сужоному ждати». Вислів однаковою мірою стосувався і птахів, і людей. А коли веселики поверталися, говорили: «Нагороди, Боже, здоров'ям!» Все тих же і птахів, і людей.

ЛАСТІВКА. Швидкокрилих ластівок називали в основному *щебетушками*, або *нашими щебетушками*, вважаючи чи не родичами. Ці малі говорушки не змовкали ні на мить, чи то споруджуючи гніздечка, чи то годуючи своїх малят. Ластівка, повернувшись до рідного краю та побачивши, які зміни відбулися за час її відсутності, осудливо співає:

Як ми летіли,

Стоги линіли.

Перепичили-перейли

Червачі на печі-і-і.

І це теж заклик до праці, аби поповнити запаси, спожиті за час зими, та збагатити, щоб вистачило їх для життєдіяльності людини на цілий рік. Як бачимо, пташина піклується про своїх сусідів – людей, але й вони не менше переймаються її захистом. Дітям суворо наказували не руйнувати їхніх гнізд, вважаючи такі дії гріхом, адже, за переданням, коли кати розпинали

Спасителя, ластівки крали їхні гвіздки, протестуючи проти нелюдської розправи над Сином Божим. А щоб така заборона була переконливішою, застерігали: у того, хто зруйнує ластівчине гніздо, на обличчі обов'язково з'явиться ластовиння.

Науковець і письменник Андрій Топачевський вважає їх «птахами з Божого саду». Араби також зараховують їх до райських птахів, бо тільки для них відкриті ворота Раю, які караючий ангел зачинив перед людьми за їхні гріхи та іншими тваринами. Іранці ж вірять, що ластівка може знаходити та володіти червоним камінчиком, здатним загасити будь-яку пожежу. Тому під її гніздечком розстеляють тканину червоного кольору, сподіваючись, що пташка сприйме це за пожежу та кине людям заповітну знахідку. А от іспанці висловлюються чітко й категорично: «Хто вб'є ластівку, той може вбити і рідну матір».

У псалмі 84, приналежному до семи гімнів, у якому оспівується хвала Божому храмові, яким є навколишній світ і в якому є притулок для кожного та втіха, мовиться: «І пташина знаходить домівку і кубло собі ластівка, де кладе пташенята свої при жертovníках Твоїх» (Книга псалмів, 84:4). Люди чекали прильоту пташок із вірію. І хоч одна ластівка, як мовиться, весни не робить, проте вселяє надію на тепло. Насправді ж наші щебетушки повертаються гуртом. І то є незаперечним знаком, що морозів більше не буде. «Тепер уже можна садити й сіяти все», – раділи господині.

І ще одну прикмету пов'язували люди з цими щебетливими птахами: якщо ластівка кружляє над якоюсь жінкою, то це було ознакою, що та молодиця вагітна.

БУЗЬКО. Давня й незрадлива взаємна любов пов'язує людину та лелеку. На сільському обійсті будували хату та інші господарські приміщення: клуні, хліви, вівчарні, колешні тощо, але довгоногий гість віддавав перевагу хаті, облаштовуючи свою домівку на причілку або, в крайньому випадку, на ближньому високому дереві. Чи не тому, щоб бути ближче до її господарів? Небоязкий красень дозволяв собі деколи хазяйновито пройтися подвір'ям, пошукати поживи на городі, за дощової погоди і на сільській вулиці. Та й самі господарі раділи такому сусідству, вважаючи птаха ледве не членом родини. Цьому сприяла й віра, що його присутність на обійсті посприє добробуту, хорошим стосункам у сім'ї. Не на порожньому місці виникло й повір'я: нібито лелеки приносять діток у родину. Тому знаходили для них найкращі пойменування: бузько, боцян, бусол, клетотун, лелека. Скажімо, *бузько*. Нашорошене по боках дзьоба пір'ячко сприймали за дитячі щічки. Отже, бузько – це той, у кого дитячі щічки, які ще донедавна повсюдно називали: бузі. «Дай мамі бузю», – просила ненечка та цілувала дитинку в щічку.

Люди сприймали цих птахів майже за членів родини, при потребі допомагали, вірили в їхню божественну місію, тому наділяли багатьма магічними властивостями, зокрема здатністю передбачати події, про що мовилось попередньо. Особливо покладались на птаха щодо синоптичних передбачень. Побаченого вперше навесні лелеку у Ворокомлі питали: «Йване, Йване, глянь на воду – чи на дощ, чи на погоду?» Якщо той поверне голову в бік води, чекай дощової весни, якщо ж в протилежний – весна буде теплою й погожою. Несе ломаку до гнізда – ознака похолодання. Якщо бусол летить низько, натужно вимахуючи крильми, також чекай погіршення погоди, а коли вільно ширяє в піднебесі, то це віщує настання теплих і сонячних днів. Вірили також і в магічний вплив птаха на здоров'я людини. Коли навесні вперше побачиш летючого боцяна, потупай ногами або пострибай чи потри спину руками, обезпечиш себе від болю в ногах та спині. Тому в цей час намагалися оминати поглядом лелечі гнізда, аби не впала в очі сидяча на гнізді лелечка, бо це також віщує проблеми з ногами.

У деяких селах дівтора зустрічала першого бузька вигуками: «Іване-Степане, дай люльку закурити!» Саме такий ритуал довелось мені спостерегти в селі Грудки. Над просторим озером низько летів птах, натужно вимахуючи крильми, а берегом біг добрячий гурт дітлахів, світлячи голими п'ятками та попками і вигукував цю закличку. Я тоді не знала про цей звичай та й слів не розібрала. Допомогла зустрічна жінка. «То так діти зустрічають першого бузька і кричать: «Іване-Степане, дай люльку закурити!» – пояснила вона. – «Чому так?» – «А хіба вите не знаєте? Колись-колись Бог побачив, що на землі розвелось забагато всякого гаддя. От Він позбирав ту нечисть у мішок і наказав одному чоловікові віднести той мішок, не зазираючи до середини, на край світу і кинути в прірву. Але чоловік не витримав і вирішив поцікавитися, кого ж він несе. Як тільки зняв зав'язку, вся та нечисть миттю розповзлася. Господь розгнівався на неслуха і, штовхнувши його нижче спини, прорік: «Віднині ти станеш птахом і не повернешся до стану людини доти, поки не виловиш усе те гаддя, яке ти випустив». І чоловік став птахом з довгими червоними ногами, довгим червоним дзьобом, а красчки крил, куди його штовхнули, стали чорними. Через те його ще називають чорногузом. Він так давно збирає тих, кого випустив із мішка, що вже й забув, як його колись звали:

Іван чи Степан, але ще пам'ятає, що був колись людиною. Якщо його зустрінути на болоті чи в полі та крикнути: «Іване-Степане, дай люльку закурити!», – він обов'язково поверне у ваш бік голову та вислухає».

Того дня я поверталася до Каменя-Каширського пішки найближчою дорогою. На придорожньому болітці таки завважила птаха, що поволі щось вибирував там і звернулася до нього із заповітною фразою. Лелека зупинився, повернув до мене свою дзьобату голову, мить постояв, мовби запитуючи: «Що тобі треба? Бачиш, займаюся ділом. Іди собі мимо». І знову зайнявся пошуком поживи.

Нехай наші перелітні друзі принесуть нам добрі вістки із теплих країв, але не забуваймо й про тих, хто залишився зимувати з нами – відчайдухів-горобців та крихітних синичок, про яких дуже щиро написала Ліна Костенко:

Синиці голодом намлілись –

така зима, така зима!..

Оце б у вирій полетіти –

так батьківщини ж там нема.

ВЕРБНА НЕДІЛЯ

Останню неділю Великого Посту в Україні називають Вербною (Вербницею), або Цвітною. У цей день святкується урочистий вхід Господа Ісуса Христа в Єрусалим. І вхід цей був особливо знаменним та радісним. Адже напередодні в суботу Спаситель здійснив надзвичайне диво – воскресив у Віфанії Лазаря, який уже чотири дні перебував у гробі.

Прості люди з відкритим серцем ввірували в Божественну силу цього чину та з душевним трепетом очікували приходу Ісуса до міста перед Пасхою. Він же знав, що чекає Його тут: доведеться багато страждати і померти мученицькою смертю. А між тим Син Божий питав своїх учнів, за кого його приймають люди. «За Івана Хрестителя, Іллю або когось із пророків», – відповідали. «Ти Христос, Син Бога Живого», – без будь-яких сумнівів сказав Петро. — «Блаженний ти, Симоне, сину Йонин, бо не тіло і кров тобі це виявили, але Мій Небесний Отець. І кажу Я тобі, що Петро ти, і на скелі оцій побудую Я Церкву Святу – і сили Адові не переможуть її» (Матвія: 16-18)

Коли Спаситель у супроводі людського велелюддя підійшов до гори Оливної у Вітфагії, то наказав своїм двом своїм учням: «Ідіть у село, яке перед вами; увійшовши до нього, знайдете прив'язане ося, що на нього ніколи ніхто не сівав із людей. Відв'яжіть і приведіть. Коли ж вас хто спитає: «Нащо відв'яжете?», відкажіть тому так: «Господь потребує його» (Лук. 19: 30, 31). Учні привели ося та, поклавши на нього свою одягу, посадили Ісуса. Народ з пальмовим віттям у руках радісними вигуками зустрічав Його: «Осанна! Благословенний, Хто йде в Ім'я Господнє! Цар Ізраїлів!»

Люди вважали, що Ісус Христос збирається стати царем, тому й зустрічали Його вигуками, якими традиційно вітали царів. Одні стелили перед Господом свій одяг, інші рубали пальмове віття та встеляли дорогу. Але Господь в'їхав у місто не на баскому коні, як в'їжджають царі після переможної битви, а верхи на ослі, мирній тварині, придатній лише для роботи. І вся проповідь Ісуса Христа була про царство миру на землі.

Коли Він наблизився та місто побачив, то заплакав за ним і сказав: «О, якби ти хоч цього дня пізнало, що потрібно для миру тобі! Та тепер від очей твоїх сховане це. Бо прийдуть на тебе ті дні, і твої вороги валом тебе оточать, і обляжуть тебе, і стиснуть тебе звідусюди. І зрівняють з землею тебе, і поб'ють твої діти в тобі, і не позаставляють каменя на камені, бо не зрозуміло ти часу відвідин твоїх» (Лук., 19: 41 – 44).

Увійшовши в храм, повиганяв торгашів, кажучи до них: «Дім Мій – дім молитви, а ви зробили з нього печеру розбійників». Відтоді Ісус кожного дня навчав, і всі горнулися до Нього та слухали. В той же час первосвященники, фарисеї та книжники замишляли, як Його вбити, та через людську любов не могли нічого вдіяти.

У день славного входу Ісуса до Єрусалима ми освячуємо гілочки верби чи лози, бо саме вони напровесні зацвітають у нашому краї першими. І саме їм приписується магічна сила. Відразу ж після освячення дехто намагається проковтнути три «котики»-квітковоси, щиро вірячи, що в такому випадку не болітиме горло. Вірники традиційно побивають один одного прутиками верби, примовляючи: «Не я б'ю – верба б'є. Якая? Святая! За тиждень – Великдень. Будь здоровий, як вода, а багатий, як земля, а щасливий, як верба!» При цьому вірять, що таке побивання наділене магічною силою та пов'язує людину з Небом. Дуже бережно ставляться до кожної віточки і після освячення навіть найменшу часточку підбирають та спалюють, аби, не доведи Боже, не потоптати ногами.

Освячені гілочки несуть додому, зберігають та використовують за потребою. Їх викидають надвір під час граду. Щоб зупинився. Освяченим прутиком, постукуючи по хребту, весною виганяють на випас худобу. Тоді молочниця буде убезпечена від будь-якої напасті. Запаливш, обводять навколо сплячої дитинки від гарячки чи малярії. Так само, обводячи навколо вимені корови, лікують його запалення. Порошком і відваром вербової кори зцілюють рани та нариви, застосовують при випадінні волосся.

Свячену вербу разом з цілющими травами в народній медицині використовують від головного болю, пропасниці, ревматизму тощо.

Тропар свята: Запевняючи перед Твоїм стражданням загальне воскресіння з мертвих, Лазаря воскресив Ти, Христе Боже. Тому і ми, як діти, несучи ознаки перемоги, виголошуємо Тобі, Переможцеві смерті: спасіння в небі, благословенний Той, Хто йде в ім'я Господнє.

«ОЙ ВЖЕ НЕДАЛЕЧКО ЧЕРВОНЕ ЯЄЧКО»

Великдень. Тільки одна згадка про це велике й неповторне свято – і в душі мимоволі зазвучить хорал-славень на честь Світлого Господнього Воскресіння. Дарма, що ще доведеться зачекати урочого дня, проте велич і таїна не полишить твого серця. Ти віриш і сподіваєшся: як минули Ісусові муки, так минуть і твої негаразди. Тому справіку наші предки з особливою старанністю й відповідальністю готувалися до свята. Вичищалось та оздоблювалось усе довкруг, і так само кожен християнин очищав і готував своє серце до Великодня – Великого й Вікопомного Дня.

Домівки, господарські приміщення, подвір'я вабили око чистотою. І кожен присвячував (хай і подумки) свої старання Господу – Ісусові Христу як сердечну вдячність за Його неоплатну жертву і нашу безсмертну душу.

Не меншої ваги надавалось відвіданню храму, зокрема налаштуванню своєї душі. Уже з перших днів Великого посту все потужніше в ній радісно звучить:

Ой вже недалечко

Червоне яєчко.

Дала-лом, дала-лом,

Червоне яєчко.

Може, те, яке подарувала благовірна Магдалина володареві Римської імперії на знак Господнього Воскресіння? А вигук «Дала-лом, дала-лом» хіба не нагадує звучання великодніх передзвонів?

Віддавна в Україні було традицією йти до храму цілими родинами. Дорослі, святочно вдягнувшись і налаштувавшись на урочистість, так само відповідально націлювали і своїх дітей у сприйнятті величного празника. Наприклад, у деяких селах батьки, збираючись на Всеношну, повчали: «Не спіте, дітки: сеї ночі Бог Долю ділить. Як будете спати, то Бог не вділить вам щасливої Долі. Скаже, що ви її проспали».

Ретельно споряджали й великодній кошик. Там мала бути присутньою й найкраща паска з усіх випечених, писанки й крашанки, шинка, ковбаса, клинчик запеченого в печі сиру, масло, сіль, свічка тощо. Клади поруч ніж, хрін. Подекуди ставили в новенькій посудині воду.

Усе те накривалось невеликою чистенькою скатертинкою чи вишитим або натканим рушником. Якщо була спромога, запікали поросятко. Для нього призначали окремих кошик, а в деяких селах для такого випадку господар виготовляв невеличкі саночки, на які викладали цей вишуканий продукт і, не прикриваючи, везли на освячення. Кожен із названих предметів наповнювали відповідним змістом та призначенням.

Повернувшись з храму, з пасхальним кошиком обходили навколо будинку один раз або тричі. У тих родин, що освячували воду, батько, линувши дещицю до колодязя, кропив нею всіх домочадців, після чого вони йшли до хати, щоб накрити святочний стіл, а він продовжував свою відповідальну місію: кропив господарські приміщення та худобу, окрім свиней. Затим йшов до хати й вітався:

– Христос воскрес !

– Воістину воскрес! – радісно відповідали рідні.

Батько, запаливши свічку, вітав сім'ю з Великоднем. І всі, стоячи, проказували «Отче наш». Розговлялися свяченими яєчком та паскою, а далі споживали все, що Бог послав.

У деяких сім'ях спочатку кожен відкушував по шматочку свяченого хрону, аби бути такими міцними, як той овоч. Залишки корінця засушували, а коли йшли до лісу по чорниці, матері зашивали його кусничок в один із кінчиків хустки, яким покривали голову собі і донькам. Це мало уберегти від

укусу гадюки. До слова, пригадаємо, що в деяких селах з цією ж метою радили: зайшовши до лісу, пригадати, якого дня того року було Благовіщення, а ще краще проказати: «Цього року Благовіщення було в неділю». Для цього ж брали з собою й освячений ніж, який має перерізати дорогу до збирачів ягід усьому лихому.

У народі вірили, що всі предмети великоднього кошика набували магічної сили. Наприклад, через скатертинку, яким його було накрито, колись баба повитуха при важких пологах переводила породіллю. Шматок свяченої паски давали з'їсти корові, що не може розтелитися. Берегли також шкарлупки від свячених яєць. Під час посухи їх кидали в проточну воду, щоб викликати дощ. Дехто розсівав по полю, на якому завелися будяки. Найчастіше ж шкарлупки як від свячених яєць, так і крашанок для збільшення врожаю прикопували в лунках під час посадки картоплі.

Після сніданку відпочивали й нікуди не ходили. Під вечір молоді люди збиралася коло церкви, дзвонили у дзвони. Діти гралися, билися крашанками. Не цуралися таких ігор і дорослі.

P.S. Особливо дорожили крущинами Хоминої паски – паски, яка від освячення та впродовж Провідного тижня перебувала в храмі, коло, як мовлять, царських врат. На Проводи її дрібні часточки вірники несли додому як найдорожчий скарб. Якщо в лісі заблукала дитина чи за губилась худобина або не вдавалось віднайти потопельника, брали часточку паски та йшли шукати. І завжди досягали позитивного результату. Аби знайти місце утопленого, в імпровізованому човнику пускали цю крушинку на воду – човник обов'язково зупиниться в потрібному місці.

ВОЗНЕСІННЯ, ТРІЙЦЯ, або ЗЕЛЕНІ СВЯТА

Наші предки жили за законами природовідповідності, однак завжди у своїх помислах та діях зверталися до Бога. Тому в їхньому житті важливу роль відігравали свята. Весна багата празниками, у тім числі і знаковими. *Вознесіння* – одне з таких, яке відзначають на 40-ий день після Світлого Господнього Воскресіння, тобто у *четвер* шостого тижня після Великодня. До цього дня, якщо людину зустрічали вперше після Пасхи, ще віталися: «Христос воскрес!» Мешканці села Ворокомле на Камінь-Каширщині, приступаючи до ранкової чи вечірньої молитви та осіняючи себе хрестом, проказували: «Христос воскрес із мертвих!»

Вознесіння прирівнювали до Великодня. Віряни родинами йшли до храму, аби віддати шану Господові, щиро подякувати за Його жертву та попросити заступництва в їхньому житті. На відзначення свята пекли паски, готували всілякі наїдки для святочного столу.

Напередодні цього вікопомного дня нічого не робили на землі на знак того, що це був останній день, коли Спаситель ходив по ній. До Вознесіння й не косили сіна, бо, за переданнями, Ісус ховався у траві від переслідування фарисеїв. Тих, хто не дотримувався цієї традиції, всіляко зневажали. Заготовлене після свята сіно вважалось особливо поживним, тож вірилось, що його вистачить до наступної Трійці. В деяких селах його називали «зозулиним сіном», адже до цього часу ще кували зозулі.

Трійця, або Зелені свята – у народі це свято огорнене особливою аурою. Воно гармонійно поєднало в собі ще язичницькі вірування предків в оновлення природи і світлу віру християн у Зішестя Святого Духа, що робить його особливо привабливим і загадковим.

Його закликають, чекають та ретельно і з радістю готуються до нього. Особливо діти. Прибираються домівки, вичищаються подвір'я, господарські приміщення. Колись суботнього надвечір'я на обійстях селян від хати до воріт прикопувалися молоденькі берізки, жовтим пісочком посипалися доріжки; долівки, підлоги в хатах вистелялися лепехою. Над вікнами та дверима в будинках, у клунях та хлівах вивішувалось клечання – невеликі гілочки клена, ясена, липи, – аби сюди не заходило ніщо лихе та недобре. У Клітицьку, наприклад, спостерігали, як вони сохнуть, бо то було ознакою, що так само сохнутиме й сіно, якого тут не заготовляли до Зелених свят, щиро вірячи, що в траві переховувалась Богородиця від переслідування. Нині ми знаємо: щоб зберегти життя Матері Божої, улюблений учень Ісуса святий апостол Іван вивіз її з Єрусалима та відвіз до Ефесу, де Вона мешкала якийсь час, а потім переселилась у чарівне гірське містечко Буль-буль-Даг, що в трьох годинах ходьби від Ефесу. Нещодавно віднайдено будиночок, де мешкала Пресвята Богородиця. Місцеві християни та магометани шанобливо називають його Панагія Капулі, по-нашому – Дім Пречистої (Омелян Євген Казаневич «Цвіт з Назарета»).

У неділю сповідники віри Христової з букетами зелені йшли до храму. То були гілочки все того ж клена, липи, ясена, різні трави (лепеха, рум'янок, канупер, м'ята, шовкова трава тощо), які кожен добирав до своїх уподобань та віри в їхні лікувальні властивості. Проте й тут дотримувалися певних застережень. У тому ж таки Клітицьку у зеленому зборі обов'язково мала бути присутньою віточка ліщини, бо, за переданнями, саме під її куцями ховалась від напасників Мати Божа.

Повсюдно заборонялось освячувати гілочки осики, бо, як свідчать перекази, з цього дерева, що дістало в народі зневажливу назву *трепета*, кати виготовляли гвіздки, якими розпинали Ісуса. Виготовлялись гвіздки і з інших дерев, але вони не пробивали рук і ніг Спасителя, – тільки осикові входили в тіло Господнє, через що її названо деревом зради та покути. Тому й тремтить «А без вітру буйнейкого, / А без сонця яснейкого», як співається в одній із постових пісень.

Після Богослужіння цю зелень освячували. Її цілорічно зберігали за образами та використовували з лікувальною метою. Якщо таке зело покласти в подушку, то сон буде міцним і здоровим. Наваром з нього ополіскували волосся на голові, щоб краще росло та було здоровим і пишним.

Русальниця, або русальний тиждень. І хоч у народній назві його тривалість окреслюється тижнем: починається він одразу після Зелених свят і закінчується наступної післясвяткової неділі. Однак у різних поліських селах його перебіг і тривалість визначаються також по-різному. Наприклад, у Клітицьку його початком вважають суботу перед Трійцею, бо саме того часу русалки виходять розважатися: ходять по межах та по житах. Ними стають померлі дівчата, особливо маленькі дівчатка. У Ворокомлі таку покійничку звично називали: «То – русалочка». Вони ходять у тому одязі, в якому їх поховали.

Ворокомлянка Ксеня Омелянівна Назарчук, 1917 р. н., розповідала, що вона з подружкою в юні літа бачила в житі русалку: «Була у вінку та мала біле-біле лице», – наголошувала оповідачка. Дівчатка сказали про це бабуні, що була з ними. Але та нічого не побачила, та й русалка мовби розчинилась у повітрі. «То ви, дітки, побачили її, бо ще чисті», – пояснила старенька причину зникнення видіння.

У різних селах по-різному ставились до цих істот. Десь вважали, що зустріч з ними не є фатальною, в інших – навпаки. Однак повсюдно лякали русалками дітей. Наприклад, у Нуйні, колись залякували тих, що любили бігати на посіви по волошки та кукіль: «Не йдіте, дітки, в жито, бо там русалка ходить зі ступою, в якій повно набито цвяхів, то вона вас там зловить і потовче в ступі».

Особливо загрозливим колись вважали полудень, коли ці демонічні істоти полюбляють повеселитися. О такій порі, казали, навіть небезпечно перебувати наодинці в полі чи на лузі або спати на відкритому повітрі, бо може прийти русалка чи кілька й залоскотати. У деяких селах у ці дні не прали одежі, – мовляв, «русалки посовають». Дуже небезпечними в цей час вважалися межі. Тому їх усіляко оминали. Ворокомлівці переконували авторку цього матеріалу, що їхня односелиця Василина Мисик саме на межі бачила русалку та чула, як та говорила: «Не сій муки на діжку і не мий нога в ніжку, бо буде гріх». Як бачимо, тут відбито звичайні побутові поради: збираєшся замісити хліб – попередньо насій достатньо муки, не лінуйся нагнути, щоб добре вимити ноги і т. ін.

Межі та пороги в усі часи займали особливе місце у віруваннях людей, вважалися мовби розмежувальною лінією між двома світами, добром і злом, тому викликали до себе й відповідне ставлення. Скажімо, закладаючи хату, оминали межі. Суворо заборонялося також ставити на межі колиску з дитинкою, бо навіть миттєва втрата пильності може спричинити підміну людської немовляти дитиною демонічної істоти.

Таким же критичним місцем вважався й поріг. Саме тут підстерігало хатніх чимало несподіванок і загроз. Пригадую спогад нині покійної сусідки Єви Довгун, 1919 р. н., уродженки села Бірки Любешівського району. У війну впродовж якогось місяця – двох у неї померло троє діток. Сама ж вона якраз перебувала в чеканні народження нового. Після пологів малятко поспішили охрестити, а щоб перехитрити лихе, що чекало на порозі, попри те, що надворі тріщав мороз, дитинку передали матері через відчинене вікно. Дитятко лишилося живим. І смерть покинула хату.

Зважаючи на таку непересічну роль порога в житті родини, з обереговою метою в нього десь збоку забивають поламані голки, лезо від бритви, уламок ножа тощо. Але так, щоб ці осколки не зашкодили.

ПЕТРІВКА

12 липня Християнська Церква вшановує ПершOVERховних апостолів Петра і Павла. Свято було започатковане ще за апостольських часів і з IV ст. повсюдно відзначається серед християн світу. Цьому неординарному дню передуює піст – Петрівка.

Чим Петро і Павло заслужили таку всенародну любов і пошанування? Перший, бідний рибалка, син єврея Іони Симон з Віфсаїди, за словами св. Золотоустого, був людиною палкою, простою і неграмотною. До Ісуса його привів брат Андрій. Саме тоді Господь дав йому ім'я Кифа, по-сирійському, скеля, або Петро, по-грецьки – камінь.

Та він і далі ловив рибу, доки Спаситель не покликав його до числа премудрих ловців людських душ (Матв. IV, 18 – 19). Апостол гаряче любив Ісуса і щиро вірив у Його Божественну сутність. Тому Господь заявив: «І кажу я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою – і сили пекельні не переможуть її» (Матв. XVI, 17 – 18).

Син Божий також любив Петра і молився, аби не зменшились ні сила його духу, ні віра. Саме йому в числі трьох апостолів довірив стати свідком Його Господнього Переображення на Фаворі та страждань в Гетсиманському саду. Воскреснувши та бачачи його щире каяття за трикратне зречення під час Його арешту фарисеями, простив апостолові.

Святий апостол Павло походив з кілікійського міста Тарса. Спочатку мав ім'я Савл, був ревним захисником іудейської віри і жорстоко розправлявся з християнами: в'язнив, катував, убивав. Проте звернення до нього Спасителя, своє осліплення та чудодійне зцілення сприйняв як промисел Божий. Охрестився, отримавши при цьому ім'я Павло, став самовідданим послідовником та проповідником Віри Христової. Разом з Петром у своїх Посланнях (відповідно 14 і 2) сформувавши правила віри християнської, яку наполегливо пропагували серед язичників та сповідників інших віросповідань, терплячи при цьому наругу та знущання.

Вони проповідували в різних містах і країнах (Афіни, о. Крит, Македонія, Каппадокія, Лістра, Ефес, Солунь тощо). Закінчили свою подвижницьку місію в Римі, де повернули до християнства чимало містян і навіть три улюблені дружини царя Нерона та були страчені. Петра розп'яли на хресті 29 червня 67 року, вірогідно, на 75-ому році життя. Навіть в останні хвилини він пам'ятав про Господа і вважав, що негідний померти, як Спаситель. Тому попросив розп'ясти його донизу головою. Роком пізніше відрубали голову апостолові Павлу.

Минули тисячоліття, але їхній християнський подвиг і жертвність в ім'я Віри Христової не забуті та щиро пошановуються церквою і вірянами. Наступного дня після Петра відзначають присвято, яке має назву Полупетра, або Петрового батька. На свято люди масово йшли до церкви, замовляли службу Богу за здоров'я та упокій людей з іменами Петро та Павло. Напередодні і в післясвяткові дні пильно стежили за явищами в природі і багато що передбачали.

Пригадується випадок. Яюсь саме в цей день я навідала в селі Кримне (Камінь-Каширщина) брата Федора, мріючи потішити свою поліську душу, поласувавши варениками з чорниціями. Саме їх і не виявилось у хаті, як, втім, і ягід також. Тож вирішила сама виправити становище – власноруч назбирати чорниць, а з ними і вареники з'являться. Підмовила своїх племінниць Люду та Галю піти зі мною по ягоди. – Ми йдемо до лісу, – кажу братовій. – На Петра?! Не сміши людей. – Ми ж не надовго: от тільки наповнимо набірочки (посудина для збирання ягід) і вернемося. – Ну, як знаєш... – мовила у відповідь.

І от ми поза городами і подалі від людського ока прошкуємо до лісу. То не більше кілометра. Зупиняємось на невеличкій галявині. Вітки молодого чорничника під вагою дорідних соковитих ягід, що ясніють голубизною під промінням вранішнього сонця, встелили землю. Аж лячно торкатися до такої краси. Нагинаюсь і починаю брати. Чорнички, видається, самі сиплються в долоню. Не встигаю насолодитися таким знайомим з дитинства процесом, як нашу щедрю галявинку роздирає переляканий крик Людмили: «Гадюка!» Біжу до неї й бачу, як поміж ягідником пошелестів чималенький повзун. – Яка гадюка? Не бачиш – оранжеві плямки на голові? То вуж. Він тебе більше злякався, ніж ти його. Заспокоюю дівчаток і знову беремося до роботи. Лише на мить – аж тут закричала Галя: «Гадюка!». Тепер кидаюсь до неї – нічого нового: прокинувся ще один повзун того ж роду й чкурнув поміж ягідником та травою.

Веду «просвітницьку» бесіду, заспокоюю дівчаток, спонукаю до роботи, аж тут, уже з-під моїх власних рук прошурхотів іще один вуж. Щось забагато тої повзучої братії, думаю. На щастя, то були тільки вужі. А що як десь причаїлась змія? І мені враз перехотілось і вареників, і ягід. Тою ж дорогою повертаємось додому. – То чого прийшли впорожні? – питає з лукавою посмішкою братова. – Злякалися? Та ж мала дитина знає, що на Петра ліс гаддям кишить. – То чому було не сказати про те? – Я думала: ти й сама знаєш.

Я тоді не знала. Тільки через багато років ворокомлівка Софія Харитонівна Шумик, 1927 р. н., розповіла мені, як вона десь у середині 1930-их вирішила на Петра з сестрою побазарювати. На світанку навпростець понад річечкою Цир подалися до Каменя-Каширського. На лужку попід лісом ледве подолали кількасот метрів: ступиш крок-два, як дорогу тобі перепиняє щось повзуче, що поспішає до річки. Правда, подорожниць не чіпали. Повертались, тремтячи, пополудні тією ж дорогою. Та змії їх більше не лякали. Під дубом побачили цілий оберем складених один на одного плазунів з розбитими головами. Хто так учинив, залишилось таємницею.

Чому саме на Петра «ліс гадям кишить», як сказала родичка? Звернемося до старовинного міфу.

Давним-давно на Петра сільські дівчата пішли купатися на лісове озеро. Коли по купанню довелося вдягатися, у найкращої дівчини десь пропав одяг. Як не шукали – нема. Тоді красуня необачно мовила: «Хто ти, що забрав мою, одіж? Як старий чоловік, батьком чи дідусем наречу, а як молодий – заміж вийду». І тут з-під куща виповзає великий вуж, кладе до ніг дівчини одяг та каже: «Пам'ятай, дівко, що сказала. На Спленне (свято Успіння Пресвятої Богородиці) сватів пришлю». Так і сталось: 28 серпня навідався до вдовиної хати разом зі своїми чи то сватами, чи то друзями та й забрав дівчину.

Вдова тужить, побивається. Та нема ради. Аж якось на Петра повертається від колодязя з водою, аж перед нею, мов із землі, виросла молодичка-красуня з двома дітками – старшою донькою та меншеньким синочком. Придивилась – то ж її кровиночка!

Запросила до хати. Пригостила. Розпитала. Спробувала вмовити залишитися з нею, та дочка сказала, що дуже кохає свого чоловіка, який усіляко піклується про неї і про дітей, тож має повернутися. Але матір аж ніяк не влаштував зооморфний зять, тому надумала за всяку ціну його позбутися. Коли дочка задрімала, присипляючи сина, вона розпитала внучку, де їх чекатиме батько та що треба при цьому казати, запропонувала їй також прилягти коло мами, а коли та заснула, кинулась на умовлене місце і відрубала зятеві-вужеві голову.

Повернувшись додому, а дочка вже зібралась у дорогу. Як не просила, на коліна падала, благаючи залишитись, але не переконала. Дочка пішла, та замість коханого, побачила калюжу корові, відрубану голову. Заголосила-заплакала: «Що маю робити з вами, дрібними горобенятами? Такого мужа більше не знайду і нового гнізда не зів'ю. Перекинуся зозулею. А ти, доню, навіщо зрадила нашу родину, розповівши нашу таємницю бабуні? Будеш у людей наймитувати, собі на хліб заробляти. Станеш перепілкою. Мій синочку-щебетунчику, співай соловейком, доки віку твого».

З того часу зозуля, як і соловейко, співає тільки до Петра, а перепілка в житті весь час плачеться на свою гірку сирітську долю: «Пити хочу!» ,»Пити хочу!» або «Спати хочу!», «Спати хочу!»

То так сказано в міфі. Насправді улюблена птаха може покинути співати і до свята, і після нього. У першому випадку, вірили, осінь буде теплою й погожою, в другому – дощовою. Тоді казали: «То зозуля мокви накувала». Переслідувана дрібним птаством, рябокрила ховається в гущавині, нерідко не закінчує свого співу, що тлумачиться в народі: вдавилася мандрикою (в одних краях), колосом – в інших.

РОДИ, БОЖЕ, ЖИТЕЧКО І НА ДРУГЕ ЛІТЕЧКО: ЖНИВАРСЬКІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ НА ЗАХІДНОМУ ПОЛІССІ

Жнива – уроча подія в житті хлібороба, вінець його невтомної праці рук і серця. Тільки-но поклав зернину в материнські груди землі, огорнув її теплом ниви і теплом власної душі, як відразу ж починає жадібно чекати цього апофеозу селянської праці.

У хлібороба завжди невпрогорт усіляких щоденних клопотів і турбот, але серце його ніколи не забуває про хлібну ниву – як зійшло зерно, чи куциться і як, чи вистачить сходам снаги витримати зиму. І весною, і в літі він невтомно пильнуватиме за своїм житечком, викроюватиме зі свого сконденсованого часу хвильку, аби навідати його, спостерегти, як воно викидає колос, наливається, дозріває, половіє, чи не зловтішаються над ним вороги його. А коли зазолотиться нива дозріваючим колосом, рахуватиме кожну днину і кожну годину, аби не поспішити, але й не забаритись зі збором урожаю. Зривав колосок, розтирав на долоні, рахував зерня і клав до рота, на зуб, мовби знімав пробу з дорогоцінного металу. Благально зводив очі до неба й просив у Творця погожої днини, аби успішно впорати хлібну ниву.

Вельми важливо було все зробити в пору: зажати, вижати, згромадити в копи чи полукіпки, відсвяткувати обжинки.

Зажинали тільки в щасливі, благодатні дні – у п'ятницю або в середу, але ніколи – в понеділок або четвер. Траплялось, жито не досягло відповідних кондицій, і його можна буде збирати, наприклад, з понеділка. У такому випадку господар з сім'єю або тільки з дружиною, старшою дочкою чи сином, відповідно вдягнувшись, їхав на поле в п'ятницю та зажинав ниву.

Зажинки – то справжнє священнодійство. Ось як розповідає про цей ритуал Марія Андріївна Химчик, 1934 р. н., мешканка села Нуйно Камінь-Каширського району, що на Волині: «У нас завжди зажинав батько і тільки в щасливий день – у середу або в п'ятницю. Прийшовши на місце, скидав шапку, молився «Тчинаш» і починав жети. Ризне раз – встане і подивиться вгору, на небо, другий

раз різне – знов подивиться вгору, третій раз – так само подивиться. Як вийде жменя, кладе вздовж загона. Далі жне як завжди. Але як нажне другу жменю, кладе поперек першої, щоб вийшов хрест. Після цього ще нажне сніп чи два – і вже поле зажете». Присутня при цьому родина мовчки спостерігала за діями батька, проте, як молився, молилися пошепки всі. Затим усі бралися до роботи, кожен на своєму загоні. Або відкладали на деякий час працю, щоб жито поспіло [2, с. 147–148].

І от нарешті житнє поле покликало не до споглядання, а до роботи. Родина врочисто в повному складі вирушала на жнива. Жінки в білих лляних сорочках з двома чи трьома вузенькими смужками перетику на рукавах і в таких же спідницях з такими самими скромними смужками на пілочках. У деяких селах цей комплект одягу звався *біляк*. Голови пов'язували білими хустинами «на ковпак», тобто середній кінець згорнутої навпіл по діагоналі хустини збирали на потилиці й перев'язували зверху двома передніми, або «під кінець». В такому випадку передні кінці перев'язували під середнім. Так само в білі полотняні строї вдягалися й чоловіки.

Деякі сім'ї їхали в поле возом, інші йшли пішки. Матері несли в легеньких неньках за плечима малят, старшенькі, обнявши когось із дорослих за шию, стояли за їхніми плечима в кошільках*, з цікавістю спостерігаючи за навколишнім світом, більшенькі просто бігли поруч.

На полі найперше розкладали *триніжку* – пристосування з трьох міцно зв'язаних зверху жердок, до яких підвішувалася дитяча колисочка. Мати старанно огортала пристрій великим полотняним простирадлом – *пиньохою*. Вона мала захистити дитя від сонця та непроханих гостей – мух і гедзів. Погодувавши дитятко, господиня вкладала його спати. За няньку залишався хтось із старшеньких дітей, нерідко чотирьох – п'яти років. Решта ховала в холодку під тією ж пиньохою обід, хлібний квас, заправлений цибулею або її зеленим пір'ям, воду, готувала необхідне жнивнє начиння. І наступала найголовніша мить – початок жнив.

Господар знімав картуза, молився «Отче наш» або й просто хрестився, просив у Бога погожої днини та помочі в нелегкій праці і зажинав ниву. Молилися пошепки й інші жінці та просили в Творця спору в роботі, витривалості, надто спині. Починаючи працю, кінчиком серпа торкалися землі, так щоб утворився хрест, тобто *хрестили* і свій загін, і ниву в цілому. А вже по тому починали жати. В більшості випадків перші дві жмені нажатого жита також клали навхрест, у формі хреста, цим самим закликаючи Бога до помочі. Водночас це було і застережним знаком проти будь-яких напастей і випробувань.

Вірний Божий сповідник, полісянин в усьому покладався на Всевишнього і щиро вірив, що Той бачить усі його дії та старання. Просили помочі в Бога й жінці. «Що жнечики гадали, як ниву зажинали? – питає жнивварська пісня. І отримує очікувану відповідь: – Ми гадали гадойку: «Дай, Боже, погодойку!» А з «погодойкою» – й силочку на всю нивочку.

Жнива колись, та й нині також, – то нелегка праця, що вимагає неабиякої концентрації фізичних і моральних зусиль, але водночас це і свято хліборобської душі, надто коли поле радувало дорідним урожаєм, який обіцяв безбідне, з хлібом, існування до наступних жнив. Тож і навколишній світ видавався привітним, багатим та щедрим, надихав на працю, зобов'язував господарів уміло поєднувати жнивварську роботу з домашніми клопотами, спонукав до поетизації, оспівування, здавалось би, буденних рече, як-от у пісні «Широкий загін маю», яку жнечці не забували заспівати під час коротенького перепочинку:

*Широкий загін маю,
Не дожнуся до краю.
Ой жнися, загонойку,
Я піду додомоку.
Я піду додомойку,
Видою коровайку.
Коровиця – бриниця,
Золотая дойниця,
Золотий обручі,
Я видою й уночі [1, с. 110].*

Здавалось би, пастельно прозорий зміст, без будь-яких загадок. Аж ні. Не відразу й збагнеш його глибину. Перед жницею, можливо й одинокою, в одночасі постає дві нагальні проблеми: дожати широкий загін та видоїти корову, вим'я якої бринить від молока. У першому випадку героїня звертається до вишніх сил допомогти в праці, адже сам загін себе не вижне, а вона – з Божою поміччю. Проте й про корівку-годувальницю вона не має права забувати, тому й намагається її

задобрити, відзначаючи її винятковість, молочність і терплячість, підкреслює, що годувальниця заслуговує не звичайної, а «золотої дойниці» із «золотими обручами».

У такий час і коровиця-бриниця видається незвичайною, для якої підходить лише «золотая дойниця», оперезана золотими обручами, і хоч нагальна необхідність її подоїти кличе «додомойку», однак і золота нива не відпускає. Тому й доведеться подоїти рідну годувальницю «уночі». Вживання епітетів *золотий, золота, золоте, золоті* свідчить про значення жнив у житті хліборобської родини. Їхні серця сповнені радості від того, що дочекалися жнив, успішно збирають урожай та вірять у щасливе прийдешнє. Тому так природно звучать тут і пестливі слова: *літечко, житечко, загонойку, нивка, силка, татойко, додомойку, господинька* і т. ін.

Жали старанно, спритно, але не надриваючись, аби вистачило сили на всі жнива. При цьому пильнували, щоб у сніп не потрапляли бур'яни, насіння яких при обмолоті могло попасти до зерна і в майбутньому прорости на ниві ще в більшій кількості. Особливо діставалось куколю, який не лише засмічував посіви, але й постійно перебував у полі зору дітей, які, прагнучи заволодіти його квітками, толочили житні посіви. Жнучи, снопів не в'язали, вижате складали на перевесло. Надвечір кожен жнець сам в'язав свої снопи, або це робив батько чи старший брат. Найчастіше ж бралися до цього всі. Потім зносили снопи в одне місце й громадили. На Поліссі снопи здебільшого складали в *стропці* по десять снопів у кожному: до найбільшого тулили навхрест спочатку чотири, потім між ними розміщували ще чотири. Десятий сніп мав слугувати за шапку. Солому на ньому загинали по боках на рівні перевесла і таким розгорнутим надягали на решту (дев'ять). Така конструкція легко продувалася вітром та сприяла просушуванню соломи й зерна. Якщо родина поспішала, складала снопи в полукіпки по 30 снопів у кожному.

Важливо було своєчасно впорати ниву та при цьому конче дотриматися всіх прикмет, вимог звичаю та пересторог.

Справжнім апофеозом жнивної праці були *обжинки*. На завершення збирання, жінці залишали кілька невижатих стебел на *бороду*. Для цього брали з собою стрічку, найчастіше червоного кольору. Зав'язати бороду доручали найкращій, найвправнішій жниці. Або найстаршій. Зв'язавши зверху колоски, жінка пальцями або кінчиком серпа розрихлювала внизу землю, витереблювала з колосків жито, висівала й заробляла його в ґрунт та промовляла: «Вже жито засіяно, – піднімала догори голову й додавала: – Роди, Боже, житечко, і на друге літечко!». У даному випадку лексема *друге* відігравала роль не порядкового числівника зі значенням другого за порядком, а займенника зі значенням «наступний», а за ним – знову «наступний» і так до безкінечності.

Коли в'язалась борода, не зайняті в цьому дійстві дівчата, лежачи, терлися спинами об землю та просили: «Дай, Боже, силку і на другу нивку!»

Як розповідала Ганна Степанівна Бідун, 1919 р. н., (с. Ворокомле) у їхній родині дещо по-іншому справляли обжинки. Вони також залишали невижатими кілька житніх стебел та зав'язували їх до купи пітяжкою**. Якщо ж її забули, то використовували житнє стебло. Після цього хрестилися, ставали навколішки, очищали під зав'язку землю від бур'янів і пальцями розпушували. Тоді бережно брали в долоні колоски й розминали, щоб висипалося зерно в підготовлений ґрунт. «Це робилося для того, щоб воно не виходило ні із землі, ні із комори. А зв'язані стебла звалися *обжинками*. Бо їх зусібіч обжали» [2, с. 151].

Цей чин зав'язування й прикрашання житніх стебел (бороди, обжинків) та засівання був колись своєрідною жертвою полю та його духам і мав посприяти майбутньому врожаєві. Видавалось, земля, люди, навколишній світ жили одним – думою про успішне жнивування та його вдале завершення. Водночас серце християнина не покидала вдячність Творцеві за цю данність та глибока пошаноба до хліба. Вочевидь, саме тому в багатьох селах до цього часу не пекли картоплі, яка на Поліссі завжди вважалась другим хлібом.

Так чинили на власному полі. То був ніби родинний ритуал. Жінці, яких наймав пан чи багатій, чи ті, що зібралися на толоку, закінчивши роботу, ще й плели з найдоріднішого колосся вінок. Прикрашали його стрічкою, різними квітами і, обов'язково, калиною та на завершення підносили його господареві.

Женчики в білій одежі рухалися веселим гуртом, займаючи вширш усю вулицю, та співали:

Ой весело, господару, весело,

Що ми тобі віночка несемо.

А ще буде, господару, веселій,

Як положимо на столі [1, с. 119].

Попереду в тім вінку йшла найгарніша дівчина. Вважалося, що краса юнки позитивно вплине на майбутній урожай. Незрідка поруч із дівчиною йшов гарний юнак з невеликим снопом у руках. У деяких місцевостях цю пару поймає назвали *княгиня* і *князь*. Пригадаємо, що саме так на весіллях величають *молоду* та *молодого*.

На цю ватагу вістунів про успішне завершення жнив господарі чекали з нетерпінням. «За вінок пан платив великі гроші», – діляться спогадами учасниці обжинків. Зачувши наближення женців, він разом із дружиною виходив їм назустріч. Знявши з голови вінок, дівчина з поклоном та всілякими побажаннями господареві й господині, усім домочадцям, найвагомішим з яких було в щасті й здоров'ї дочекатися нового багатого врожаю, підносила його голові родини. Той з вдячністю й поклоном приймав його, платив гроші та запрошував на гостину. Вінок клали на стіл або вішали на покутню стіну. Потім його після освячення в храмі винесуть у клуню та всіляко оберігатимуть, аби не поїли миші. Зерно з вінка буде використане для нового засіву. Пригощання завершувалося танцями та співом.

Якщо в родині існувала традиція плести вінок, жінці також у поклони підносили вінок батькові, і він теж винагороджував своїх женчиків грішми, хай і не так щедро. Але за будь-якого звичаю, з такої нагоди готувалась святочна вечеря.

Сноп жита в селянській хаті ставили на діжку під образами. Він також потім буде винесений до стодоли, аби бути внесеним назад на своє почесне місце на діжі перед Святою Колядою.

Житній сніп у полісян вважався символом достатку, врожайності, життєвого успіху. Тому дарунок у вигляді снопа завжди сприймався з вдячністю. У селі Клітицьк (Камінь-Каширщина), наприклад, нажавши сніп дорідного жита, переходили з ним господаря або перев'язували перевеслом, співаючи:

*Наш хазяїн шудратий,***
На горілку багатий.
Ми вінка піднесем,
Хазяїна обіймем* [2, с. 153].

Віншувальниці обнімали хазяїна, жартували, а той давав їм гроші. Цього звичаю в селі дотримувалися навіть під час роботи в колгоспі. Тільки, замість хазяїна, переходили зі снопом чи вінком голову колгоспу або бригадира. Ті також у відповідь на віншування давали гроші. Винагородження віршувальників грошима – то не тільки своєрідна оплата їхньої праці, а й опосередкована плата-вдячність ниві, житечку, майбутній паляниці, яку буде випечено з нього.

Жито і *життя* – слова одного кореня. За звучанням і за значенням. Випечений з житнього борошна хліб завжди вважався символом життя. Наявність хліба в домі гарантувала безпеку існування полісянинові та його родині. Тому з таким пошануванням та любов'ю він мовить про цей такий простий і водночас дорожчий продукт: «Хліб та вода – та й нема голода!» Хліб прирівнювали до золота, а подекуди й ставили вище цього дорожчого металу. У жнивницькій пісні «У нашого господаря жінці жнуть» спочатку мовиться, що вони «Із самого золота вінка в'ють», а далі йде уточнення: «То не з золота – то з жита» [1, с. 118].

У своїй хліборобській праці та звичаях наші країни залишалися сонцепоклонниками. Як подяку Всевишньому та щедрому полю і за хороший урожай, і за добру погоду днину жінці плели з найкращого житнього колосся вінки – символи сонця. Водночас вінок був і запорукою майбутнього дорідного врожаю. Недарма ж

*Просилося житичко дівочок:
«Ізвуйте з мене віночок,
Чирвоною китайкою вб'яжіте,
На хорошу дівойку наложіте»* [1, с. 116].

У цих словах відбито давні вірування наших предків. Червона китайка символізує вогонь з його очищувальною дією, а зерно вінка, знятого з голови «хорошої дівойки», яким буде засіяне поле, має забезпечити такий самий хороший (!) урожай, як та дівойка.

У селі Нуйні цього ж району вінок із житніх колосків як символ завершення жнив плели в кожній хаті. Якщо родина справилася з цією роботою до Маковія, то в такому випадку його разом з іншим зелом у цей день і освячували в храмі. А коли жнива затягувалися аж до Спаса, то вже тоді освячували ритуальний вінок, причому виплітаючи його, жінці співали: «Сива Борода, Святий Спас, / Дожали житичка в Божий час».

У Клітицьку одні сім'ї виплітали вінки, інші заміняли їх зв'язаними в пучок ваговитими колосками і також освячували на Спаса. Зберігали за образами й зерном із них засівали ниву,

сподіваючись на Божу поміч в отриманні щедрого врожаю в майбутньому. А яким він буде, тут вгадували аж на Святу Коляду, спостерігаючи за зоряним небом. Якщо воно високе та всіяне мірадами зірок, то це віщувало хороший урожай зернових. Недарма ж колядники, віншуючи господарів, бажали, щоб на їхньому полі було «стільки копочок, як на небі ясному зірочок». У деяких поліських селах, «замість вінка, вив'язували хрест із пучків у три або в дев'ять колосків та святили в церкві на Макове» [3, с. 640].

Жнива – то вінець хліборобської праці. Думкою про вчасний збір урожаю були перейняті всі в родині і в громаді. Клопочучись про власну ниву, селянин позирав і на сусідську – чи не пасе задніх, чи не стане посміховиськом для інших. Ця ідея змагальності закладалась ще на початку року, під час Різдвяних свят, коли кожна сім'я намагалася якомога раніше сісти за колядний чи новорічний стіл та раніше повечеряти, аби так само раніше від інших впорати і свою ниву. Бо ж, як мовиться тут, не в дурня гроші і не в лежня хліб. І кожному праглося, щоб саме йому заспівали його рідні:

Ой наш татийко – господар:

Він упору житичко позбирав.

А чужії батьки ліниви –

Ой то стоїть житичко на ниви [1, с. 118].

Життя ставило свої вимоги, а жнива – свої. І з ними потрібно було рахуватися. Молодь також повинна була їх дотримуватися. І хоч нелегка й виснажлива праця не залишала часу на любовці, вони все одно жили в серці. Тож молоді женчики, як співається в одній із пісень, прагнуть дожитися до краю, аби по тому «*піти до гаю*», де «*парубки ходять, / Дивки за ручки водять ... / Потихейку говорять*» [1, с. 110–111]. Під час жнивування, надто коли збирався гурт дівчат та юнаків, яких найняли для цього, або в час толоки лунали жарти, кпини: «*Подожди мене, Грицю, / Дам тобі паляницю*»; «*Зроби перевесельце, / Моє щироє серце*» – «*Зроблю ще й друге, серце моє любе*» [1, 113].

Сільські діти, підрісши, теж брали участь у жнивах. Їхні співанки – то звертання-благання про допомогу до старших, загона:

Жнися, загоне, жнися,

На мене не дивися,

Бо я женчик малейкий,

В мене серпок тупейкий.

.....

Бо я женчик благейкий,

До мене треба другейкий [1, с. 110].

З метою заохочення малих жнивварів до роботи, змагальності з такими ж неповнолітніми братами та сестрами оспівувалися принади, які чекають їх після дожинання:

Далий, далий, до межі

Лежать пироги в діжі.

Хто навперш дожнеться,

За пирога озьметься,

А хто навпосля дожнеться,

Той за головку зьметься [1, с. 112].

Інколи в цих коротеньких співанках звучить осуд малих лінків, попередження, що допомоги не буде, хоча така допомога надавалася весь час:

Ой поджинайся, вервеко, –

Встався загін далеко.

Ой поджинайся, не гайся,

На поджинанне не надься [1, с. 114].

Просили допомоги не тільки женчики маленькі, а й дорослі, надто їхні руки та спини: «*Повій, вітройку, повій, / То нам буде веселій, – чи то промовить, чи то заспіває котрась із дівчат, роблячи перевесло. – Як ти будеш повівати, / То ми будем хутко жати*». А це вже жартує-втішає своїх подруг інша повідомленням, що вже

недалечейко край:

За годиночку, за дві,

То ми будем у краї,

А за третю малейку

Вижнем нивку всейку [1, с. 111].

Так, виснажлива праця натомила тіло, але не душу. І за тими співанками проглядається не буденне жниво, а щось величне і вічне. Віра у Творця та неперервність життя.

Розповідь про жнива була б неповною без хоч би лапідарної згадки про пісні, присвячені їм. А свій початок вони беруть аж із колядок та щедрівок. Кожен господар, наслухаючи їх, з трепетом у серці чекав виконання найзаповітнішої з них – «Пан' господару, вийди-но надвір». То – колядка-славень на честь народження Богодитяти, водночас це й побажання-пророкування на прийдешній казковий урожай.

*Радуйся! Ой радуйся, земле, –
Син Божий народився! –*

співають колядники. В унісон з ними співає й душа господаря. Перед його зором постає феєрична картина: «жито густе, колосисте», і він кує «серпи все золотейкі» та наймає «женців все молодейкі», а з ними й волів – «сивих соколів». І мовби за помахом чарівної палички на його ниві виростають «стоги на штири**** роги», а не якісь там копочки. А на завершення за свою щирю віру в Бога-Творця, невтомну працю він отримає «з колосочка – жита мисочку», а із снопочка – жита бочечку»[1, с. 52].

Так воно й станеться, адже після кожного побажання-пророкування звучатиме натхненно-радісне: «Радуйся! Ой радуйся, земле, – / Син Божий народився!» І Всеєдиний почує й возрадується разом із землею та всім християнським світом. Мелодія цього врочистого славня не покидатиме серця хлібороба аж до жнив.

Жниварські й обжинкові пісні здебільшого коротенькі – кілька дворядкових куплетів. Їхня тематики – сердечне прохання до Всевишнього та сил природи послати хорошу погоду, сприятливі умови для праці, сам процес збирання, його завершення; майоризація господаря та господині і самих женчиків, які ні хвильки «не гуляли, но жали, / Сто кіп житичка нажали», «пожали горойки й долинки / Та й зробили господару обжинки».

Чимало пісень цієї тематики, як мовилось попередньо, присвячені уславленню татойка, господаря, господині. Рідний «татойко» – дбайливий господар, він своєчасно впорав свою ниву, а «чужії батьки (!) – ліниві, тому й житечко їхнє «стоїть на ниві». Пан чи багатий хазяїн, який найняв їх у женці і дав можливість заробити, – в усіх випадках – «шудратий», «молодий», під «ним коничок вороний», і він, «як соколичок літає, / Своїх женчиків вітає». І дружина його до рівні йому, а нині домує, бо своїм женчикам «пирожийки готує. / Ой то в сирови, то в масли». Однак інша «господинька» теж домує і теж «вечеройку готує». Проте готує по-своєму: як напекла «калачів» – «накликала паничів», для женчиків же «наварила натини,***** / А сама пошла в пирини» [1, с. 117].

У жниварських піснях оспівується дівоча врода, почуття закоханих, їхня вірність один одному, проте, нерідко, звучать в них і скарги парубків на сільських красунь, які «зводять їх з розуму». В окремих селах до цього циклу зараховуються й сюжетні пісні, в яких лише окремою фразою чи словом заторкується жнивна тема. У більшості з них мовиться про нещасливе життя сімейної пари, про чоловіків-зрадливців, пияків тощо. Вони більші за обсягом і головна думка в них розкривається значно ширше й глибше.

Нарешті жнивна епопея дійшла до свого завершення: хлібна нива впорана, відсвятковано обжинки, женці випростали спини, протерли й заховали серпи. Господар з синами звозить додому й обмолочує збіжжя, ховає зерно в комору. Та нові клопоти й проблеми не дають можливості навіть протерти піт з лоба. Бо жнива – то наче знакова межа між двома літочисленнями – минулим і прийдешнім. І всі подумки молитимуть Бога, аби воно було кращим від того, що відійшло. Тож неоднораз озветься в душі: «Роди, Боже, житечко і на друге літечко!»

Примітки:

* Кошілка (говірк.) – запlechна корзинка на вірвовочках.

**Пітяжка (говірк.) – стрічка.

***Шудратий (діал.) – кучерявий.

****Штири (діал.) – чотири.

*****Натина (говірк.) – листя буряків, бурячиння.

Список джерел

1. Калиновий квіт Полісся / Пісенні скарби краю. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині, збрала, розшифрувала тексти й мелодії та впорядкувала О. П. Кондратович. Луцьк: Вол. книга, 2007. 248 с.
2. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2009. 200с.

3. Щербаківський Д. Сторінки з української демонології (вірування про холеру). *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1991. 640 с.

ПЕРШИЙ СПАС

14 серпня християни вшановують Животворящий Хрест Господній, Який за часів царювання Костянтина Великого його мати рівноапостольна цариця Єлена відшукала в Єрусалимі. З того часу люди почали поклонятися Хресту Господньому. Він зцілював людей, оберігав від усіяких напастей населені пункти, допомагав щирим вірникам у боротьбі з ворогами. Цей день за старим стилем припадає на 1 серпня, тому його називають Першим Спасом. День Преображення Господнього (19 серпня) – Другим Спасом; 16 день перенесення нерукотворного образу Господнього – Третім Спасом.

На ранішньому Богослужінні 14 серпня святиню виносять для поклоніння та цілування. Згадується при цьому і акт хрещення України-Русі, що його здійснив рівноапостольний князь Володимир у 988 році на Дніпрі.

Тропар свята: Спаси, Господи, людей Твоїх і благослови насліддя Твоє, перемогу побожному народові нашому над супротивниками подай і Хрестом Твоїм охороняй громаду Твою.

У цей день вшановують сім святих мучеників Маковеїв, через що свято в народі дістало назву **Маковея**, або **Маковія (Макове)**. Колись люди зранку йшли до храму й освячували різне зело та дещо з овочів. Наприклад, у Нуйні (Камінь-Каширщина) святили мак, жито, овес, буркун, рум'янок, шовкову траву, гілочку огірочника з маленьким огірочком та двома квіточками, кілька морквин, невеликий буряк, тою, безсмертник, різні лікарські рослини, які добиралися у відповідності до потреб лікування в родині. У Клітицьку, окрім переліченого, здавна освячують кілька капустияних листочків. Їх захованими в хліб, щоб на впали на гній (бо ж освячені!), дають з'їсти корові після отелу, аби швидше й краще очистилася. Відваром освяченої та засушеної моркви поять хворого на жовтуху. У ньому також купують недужого.

На Маковея святили і мед, бо то був останній відбір, який використовувався для споживання. Через це свято дістало назву Медовий Спас, хоча, як стверджує доцент СНУ Алла Дмитренко, останнім часом пасічники приурочують таку дію до Другого Спаса. До цього дня поспішали закінчити жнива. Тоді освячували і житній вінок або пучок добірних колосків, якщо в родині не плели вінки. У деяких селах із житніх колосків, з'єднаних по три, вив'язували хрест і теж освячували. Усі ці атрибути завершення жнив всіляко оберігали і зерном з них засівали ниву, щиро вірячи, що воно посприяє майбутньому дорідному врожаєві.

Освячені буркун і тою використовували в боротьбі з нечистою силою. Із завершенням жнив, початком осені наставав період посиленних залицянь, сватань та весіль. Тому питання добору пари, створення сім'ї ставали особливо актуальними. Серед полісян набув широкого поширення переказ про намагання нечистого звабити юну сільську красуню, яка під його чарами не звертала уваги на інших парубків. Про існування такого переказу в Нуйні розповіла авторові його мешканка Марія Андріївна Химчик, 1934 р. н. За переказом із Клітицька, який повідала Надія Гнатівна Башук, 1937 р. н., батьки дівчини витримали справжню битву із нечистим-спокусником, який прибрав собі образ сільського парубка-красеня: куди не заховували чарівне зело, він все одно його знаходив і викидав. Вирішили заплести буркун і тою в дівоче волосся. Лихий довго їх шукав, а коли знайшов і почав розплітати косу, заспівав півень. Тоді він сказав: «Якби не буркун і не тоя, то була би дівчина моя». Колись багато людей носило при собі це зілля.

У наш час з обереговою метою більше уваги приділяється освяченому макові. Вирушаючи в дорогу, ним обсипають речі і самих себе від надмірної уваги сторонніх, зурочення, порчі, надто крадіїв і ... митників.

До свяченого маку вдаються й тоді, коли малятко погано спить, нудиться. У такому випадку у ванночку висипають дрібку свяченого зерна, заливають гарячою водою, дають вистигнути до потрібної температури і купують дитинку. Воду зливають, мак висипають тонким шаром на латочку та дають просохнути. Наостанок його спалюють, а до дитинки приходять міцний здоровий сон.

Освячували колись і мак-видюк, що в народному знахарстві вважається засобом проти чародійства. Обсипавши цим маком хату, позбувалися вроків та хитрощів відьми. Освячене весь рік зберігали за образами і використовували в разі потреби. Мак весною висівали на городі, а квіти дівчата на Баговіщення вплітали в коси. Щоб не випадало волосся.

ПОКРОВОЙКО-МАТИ, ЗАКЛИЧ ВЕСІЛЛЯ ДО ХАТИ

Після свята Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня) та закінчення Спасівського посту у сільських громадах на арену активного життя виходять свати. У вечірніх сутінках все частіше можна помітити групу чоловіків у складі трьох-п'яти осіб, серед яких молодий парубок, його батько чи

дядько, одному з яких відведено роль просвата, що прошкують до хати, де мешкає дівчина на виданні. У чоловіго під рукою загорнутий у хустину світлого кольору буханець хліба, у другій – костур як захист від усього лихого (ворожби, наслання й інших напастей). Не забуто і про пляшку. То не звичайні люди – мисливці, які шукають здебільшого хитрущу куницю, яку вислідив ловець-молодець, та не вполював, бо втекла. От тільки нинішнього вечора натрапили на її слід. А понад Турією за тим же слідом намагаються знайти теличку-тритечку.

Цієї okazji з трепетом очікують як в родині дівчини, так і парубка. Тож, як мовиться, вихваляння очікуваної майбутньої пари триває недовго: поміняли хліб як чин згоди на пошлюблення та коротка гостина. Далі – підготовка до заручин, якщо про такі домовлено, і головного дійства – весілля.

А що ж чинять дівчата, яких не засватали? Більшість із них покладають свої надії на Свято Покрови (14 жовтня). У селі Дубечне Старовижівського району дівчина у цей день ранесенько на одвірку воріт прикріплює пучок червоної калини як свідчення готовності створити сім'ю. Після цього навстіж відчиняє ворота – мовляв, дорогенькі свати, тут з радістю очікують вас, і з родиною йде до церкви. Віддаючи належне всім церковним канонам та ритуалам, найбільш щиро молиться за своє майбутнє сімейне життя. У її душі майже неперестанно звучить прохання: «Покровойко-мати, покрій землю листочком, а мене віночком».

Повернувшись із храму, мати з донькою найперше вдаються до різних магічних дій. Юнка, стоячи на колінах, молиться до образу Покрови або іншої богородичної ікони та знову ж таки просить покрити її голівку віночком, послати щасливе сімейне життя з коханим. Ненька відразу ж іде до комори й виносить звідти сувій полотна. Щиро вірячи в магію ткацтва, розстеляє полотно від порога до стола, примовляючи: «Стелися, льоночку, щоб сватали дочку». При цьому вдається до певних застережень – стелить полотно не по хідниках, а поруч, аби бажані свати не пройшлися по ньому та не затоптали дівочої долі. Завершивши цю місію, звертається до Богоматері зі слізним проханням про щасливе сімейне життя її кровиночки, завершуючи словами: «Простели портовину білейку, тоейку та не дай вороні кракати, а ногам по болоти ляпати».

Далі дві рідні душі вдаються до іншої магії: подібне викликає подібне; перекладають рушники. Ті, що вишила сама дівчина, або материні, якщо та щаслива в шлюбі. Беруть рушник, розглядають візерунок, гармонію кольорів і визначають призначення: «Цим рушником (рушниками) сватів перев'язати», «Цим рушником руки пов'язати», «На цьому, щасливому, у храмі на шлюбойку стати» і т. д.

Повсюдно в цей день дівчата поодиночі чи в групі, промовивши вже згадуваний рефрен «Свята Покровойко, покрій мою головою», маючи на увазі весільний вінок, просили у Пресвятої Богородиці заступництва у створенні сім'ї; більш старші дівчата вже змінювали зміст свого благання: «Свята Покровойко, покрій мою головою хоч сякею-такею онучею, бо дівкою надокучило» і додавали понад Турією: «... сякий-такий мужичина, аби дрова і лучина», «... сякий-такий мужичок і наробить трісочок»; над Стоходом – «сякий-такий, аби був, хліба, соли роздобув».

Увечері молодь повсюдно влаштовувала гуляння аж до ранку. Якщо дозволяла погода, на вулиці, на колодках, в іншому випадку – в приміщенні, яке винаймали в самотній вдові. Гуляння супроводжувалися танцями, розігруванням розмаїтих побутових сценок, жартами, словесними змаганнями. Здебільшого вербальний змаг починає гурт дівчат: «Ой то теї кавалери на вміють знакомиця: як подийдуть, то питають, чи корова доїцца». «А нашії кавлери вельми задаються: як подийдуть, то питають, чи кури нисуцца», – лунає з іншого дівочого гурту. Хлопці теж не залишаються без відповіді: «Ой а нашії дивчета вельми гонорови: поробили сини вочи і зелени брови». Колись представники однієї вулиці чи кутка готували подібні «привітання» для своїх візаві чи парубків. Останнім діставалося найбільше. Тож насамкінець з їхнього боку могло й пролунати: «А дивчета на коті: «Чи то ви – не старости?» Бо пройшла уже Покрова – реве дівка, як корова».

У Нуйні колись на Покрову, що є тут храмовим святом, влаштовували надвечір велелюдне гуляння під назвою «Село», куди йшли старі й малі, гості, приходьки із сусідніх сіл. Дівчата пригощали своїх обранців добірним гарбузовим насінням, яке вважається тут приворотним засобом. Тому парубки, яким впала в око юнка, намагалися відібрати гостинець, аби він не дістався суперникові. Цим насінням на Введення дівчата *женили комина*, пригощали своїх парубків на другий день Водохрищ під час улюбленого гуляння «Зальоти».

З того часу починався активний період залицянь, ворожін. Аж до Дмитра (8 листопада) – часу, коли дозволялось сватання, влаштування весіль. Хоча за певних умов цей термін міг

подовжитись на тиждень-два. Тому в народі казали: «До Дмитра дівка хитра». На це деякі бідові дівчата відповідали: «А я подмитрую – і знов хитрую».

В ОЧІКУВАННІ СВЯТА: КОЛЯДА

Очікування свята не менш радісне й сповнене таємничості, аніж саме свято. Різдво, Новий рік, Водохреще належать до празників, які душа кожного християнина чекає з особливим трепетом у серці. Тому так старанно готувалися до них мої земляки на Поліссі: білили хати, вимивали, вичищали меблі, посуд, міняли рушники зі скромною вишивкою чи ткацтвом на більш яскраві та барвисті, виготовляли солом'яні павуки та павучки, різні витинанки, у деяких сім'ях ставили ялинку зі скромними прикрасами. Ця традиція набула тут поширення вже в повоєнний час. Кожному хотілося, аби його домівка нагадувала храм, у якому поклоняються та щиро чекають часу народження Ісуса Христа.

Наші предки, у ці дні, як ніколи, відчували себе часткою Всесвіту. Сонце, Місяць і Зоря, що засяяла у Віфлеємі, поселялися в кожній хаті і в усякій живій душі. Усе ніби оживало: сили природи, рослини і тварини, поспішали на святочну трапезу душі померлих родаків. А над усім тим витав Дух Святий і приходило відчуття присутності Божого Дитяти. Кожному хотілося якнайкраще зустріти Коляду, яка принесе радість у твоє серце та успіх у житті.

Цей день був найбільш відповідальним і насиченим. Дорослі в цей час *пісниками*, тобто нічого не їли і не пили води, пильнували за своєю поведінкою: остерігалися будь-якого незугарного слова чи почуття. Необхідно було поладнати всі господарські роботи і, головне, – приготувати святкову вечерю. Батько з синами заготовляв на всі свята сіно, січку, дрова. Старанно прибиралися не тільки домівки, але й усі холодні приміщення, намагалися особливо догодити домашній худобі, маючи на оці, що такого урочого часу Всевишній наділяє тварин здатністю говорити. А щоб вони не поскаржилися на недбайливого хазяїна, в годівниці закладалось найкраще сіно, більш щедро здобрювалася й січка, старанно вистелялися хліви, обори.

Господиня з дочками мала подбати про належне харчування родини впродовж усіх свят. Готувалася свіжина, драглі, випікалися ковбаси, кров'янка, пражилося сало. Поза всякими конкурсами були вареники: з квасолею, пшоняною та гречаною кашею, сочевицею, пироги, знову ж таки з квасолею та буряками. А що потреба у варениках та пирогам була великою, то їх починали готувати ще в переддень Коляди, причому робили по кілька закладок: варили, обсушували, а потім виносили до комори й використовували за потребою. Пекли пампушки, пряники, різного виду млинці: з діжкового тіста, пшоняного борошна, гречаники тощо.

Вставши до схід сонця, мати найперше варила кутю. Колись то була кутя ячмінна. Засмачувалась лляною олією. Багатші люди могли дозволити собі кутю пшеничну, з власного зерна або куплену. Дехто готував таку сакральну страву, підсолодивши, лише для дітей. Подекуди її здобрювали розмоченими сухими вишнями. Приготовлену кутю, щоб не вихолонула, ставили в кучку. У Нуйні зварену ранком страву, накривши хлібиною, господиня несла в «найстарший куток», як тут і понині дехто називає покуть. Тут же зранку хазяїн ставив на пікній діжі *снопок* з добірних житніх колосків, своєрідний поліський дідух.

Повсюдно варили *голий борщ*. Таку назву він дістав, вочевидь, від того, що готувався із самих, бажано білих, грибів. Заквашувався капустиним квасом. Можливо, через це в деяких селах він має назву *колядний квас*, або просто *квас*. Деякі господині для його загущення могли додати дрібку крупи, але – тільки не картоплі. Остання деталь наводить нас на думку про давність використання на Коляду цієї страви, коли ще в наших краях не культивували картоплі. Приправою для неї слугує товчений часник, цибуля та смажена олія. Науковець Станіслав Губерначук вважає, що назви «праукраїнських свят Коляда і Колодій» мають «трипільське походження». Варили також *юшку*, тобто узвар з грушок-дичок з додаванням іншої садовини та чорниць. Подекуди готували *бурду* (*борду*, *барду*). У різних селах ця страва мала й різну назву. Готували її наступним чином: підсушене конопляне сім'я розтирали в макітрі й розводили водою, проціджували через сито й отримували білу рідину, яка мала назву *волове молоко* *, потім додавали до неї розтерте в макітрі пшоно й варили. В результаті виходила смачна білувата кашка. Крім того, селяни дбали, щоб придбати на Святу Вечерю хоч кілька оселедців.

Традиційно перед Колядою обв'язували груші, які в той час були найбільш поширеними на селянському обійсті. Надвечір хазяїн приносив у сніг сніп чи два околоту й загадував дітям: «Обв'яжіть грушки!» Ті притьомом бігли на город, дехто й не взуваючись, окутували кожне дерево солом'яною, закріплювали перевеслами знизу й зверху, обхоплювали руками стовбури та трусили або тільки імітували дію, якщо ті не піддавались, і наказували: «Роди, грушо, грушок торбу і мішок!»

Вважалося, що дерева почують ці накази й принесуть щедрий урожай. Дорослі в цей час вдавалися до «залакування» дерев, які перестали родити або погано плодоносили: взявши до рук сокиру, легенько стукали гостряком по стовбуру й попереджали: «Якщо й цього року не принесеш гарного плоду, зрубаю!» Кажуть, таке застереження приносило бажаний результат.

Нарешті попорано нагальні хатні справи. Господиня привідсовує заслінку комина та просить не відчиняти дверей. Це давній ритуал, пов'язаний з вірою наших предків у те, що димохід у цей час перетворюється у своєрідний прохід між цим і тим світом, через який душі покійних родаків прибувають на святочну вечерю.

Усі в чеканні звісток від господаря, який мав постукати у вікно. Нарешті діти з радістю сповіщають: «Мамо, татко стукають!» Хазяйка підходить до вікна: «Що хочеш, чоловіче?» – «Жінко, а де сіятимемо льон?» – «А де посіємо, хай там Бог родить!» І то теж не звичайний діалог. Це звертання-прохання до Творця послати дорідний врожай льону як головної сировини для виготовлення одягу.

І от настає найвідповідальніший момент – *накривання столу*. На всіх чотирьох кутах його клалося по головці часнику або трійко в ряд з якогось боку для відлякування недоброї сили. Подекуди від цього відмовлялися, вважаючи головним оберегом сіно, на яке колись Пречиста поклала свого Божественного Сина. По тому стіл вкривали сіном та застеляли чистенькою скатертиною. На чільному місці, де сидітиме господар, клали пишний буханець хліба як символ достатку. Він тут незмінно лежатиме неторканим аж до Водохрещі. Усі наїдки виставлялися та викладалися відразу, щоб упродовж вечері нічого не доносити. У такому випадку родині нічого не бракуватиме до наступної Коляди.

Інколи клали під стіл деяке сільськогосподарське начиння, перев'язували ніжки стола волосінними волоками, щоб корови не боролись, коли їх уперше виженуть на випас, десь попарно у вигляді вісімки перев'язували ніжки перевесельцями із сіна, аби воли дружно ходили в парі. Вдавалися й до інших видів аграрної магії.

Батько, попоравши господарку, статечно заходив до хати та, знявши шапку, вітався: «Добрий вечор!» – «Добре здоров'є!» – дружно відповідали мати і діти. Після цього родина сідала до столу. Запаливши свічку, вставляли й молилися «Отче наш». Далі господар кликав Мороза вечеряти. Нуйнівський (Камінь-Каширщина) голова сім'ї брав в одну руку великий пиріг, у другу – замашний макогон, підходив до дверей і «хрестив» їх, торкаючись одвірків зверху, зліва та справа й проказував прохання: «Морозе, Морозе, ходи до нас вечеряти!». Якусь мить наслухав, а далі продовжував: «Ну, як не приходиш зараз, то не приходь і навесні та не поморозь нам ні ярини, ні городини, ні садовини!» По тому повертався до столу й висловлював вдячність Господові від себе та родини за щасливо прожитий рік, просив благословення на майбутній. І починалась власне вечеря. Спочатку кожен споживав ложку куті, а по тому вдавався до улюблених наїдків. Завершувалась трапеза кутею, частину якої залишали для покійників. У посудині також оставляли для них і ложки, при цьому загадуючи на долю домочадців: чи не заберуть померлі впродовж року когось до себе. Мати накривала макітру рушником або хлібиною, а на ранок усі з трепетом у серці шукали своє приладдя: чи не поміняло воно свого положення. Не поміняло. Отже, й наступна кутя буде з тобою!

З вечерю не затягували: вважалося, що хто раніше закінчить, той і раніше впорається з усіма роботами в полі, надто в жнива. У деяких сім'ях після трапези меншенькі діти залазили під стіл і «квокали», за що винагороджувалися дрібними грішми. Це дійство мало забезпечити хорошу несучість курей. Наступного дня кутю, додавши іншого зерна, винесуть на подвір'я та викладуть у старий обруч, щоб несучки трималися свого двору, і згодують.

То все відбудеться пізніше. Найперше ж віряни сім'ями ще до схід сонця поспішали до храму. Повернувшись з церкви, хазяїн, прихопивши гостинців, йшов до худоби, пригощав корівок, волів, коней млинчиком чи пиріжком, закладав у ясла запахуючого сіна, щоб і німий язик відчув велич свята та йшов до хати, де вже його чекав накритий стіл: дружина пісні колядні наїдки, які, за звичаєм, не прибирались, щедро поповнила скоромними, і додавав пляшку напою. Розпочинався урочистий різдвяний обід.

Примітки:

* Волове молоко. Назва засвідчує: наші предки знали про силу впливу на людину конопляного насіння. Жінки рятувалися ним від циститу: запаривши в склянці окропу ложку насіння та випивши рідину впродовж дня.

РОЗДІЛ IV. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТА ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ КРАЮ

Микола Борбич, (смі Маневичі)

СТОЛИНСЬКІ СМОЛЯРИ – ПОСЕЛЕННЯ НА ДАВНЬОМУ ВОДНОМУ ШЛЯХУ

Постановка проблеми. Кожне поселення має власне історичне коріння. В одних воно вивчене до крихітних деталей, відкрите, добре відоме чи не кожному мешканцю. В інших, що засновані нещодавно, в 20–му столітті, як правило, під час будівництва нових велетів сучасності – фабрик, заводів, атомних станцій та ще значиміших споруд, воно тільки формується, адже вимірюється всього кількома десятками років. Але є поселення менш знані в історичному плані для його нинішніх жителів і загалу, проте також пахнуть сивою давниною.

Зчасту, у назві багатьох з них проявляється відсутність категоричної однозначності. До всього – ще й першоджерел обмаль, а то і зовсім їх немає. В такому випадку дослідники розглядають кілька версій, можливо, навіть суперечливих. Або ж споріднених, але з різними відтінками.

Мета дослідження. Використовуючи доступну джерельну базу, на підставі відомих зовнішніх чинників установити можливі версії, що розкривають загадковість походження назви населеного пункту.

Результати дослідження. Село Столинські Смоляри знаходиться в північно - західному секторі Любомльського району на східно-європейському вододілі. На схід від села, зовсім поруч, один із витоків річки Прип'ять, що впадає у могутній Дніпро, води якого сягають південних теренів України. А там – куди очі дивляться... На заході – всього лише кілька кілометрів до більш потужної водної артерії – Західного Бугу, води якого тісно пов'язували слов'ян з народами Скандинавії.

Ще в 1914 році шведський вчений Арне, проаналізувавши знахідки арабських монет, у своїй монографії прийшов до висновку, що скандинави відкрили спершу шляхи по Волзі до Каспійського моря десь біля 800 року, а вже пізніше через Прип'ять по Дніпру знаменитий «із варяг у греки» [2, с. 43].

Тепер можна лише уявити, як століттями тому щорічні ранні весняні води перетворювали низовину в безкрає озеро. На жаль, нинішні меліоровані землі зовсім нічого не нагадують про подібну картину. Навпаки, проведене осушення, навіть, загубило прадавні витoki самої річки Прип'ять, які досить досконало дослідив у 30-х роках 20-го століття Олександр Цинкаловський. В своїй відомій роботі він описує урочище Добрий мох – мохове болото, розташоване на північному заході від села Смоляри Столинські. Болото розтягується на самому вододілі між річками Прип'ять і Буг. Було це місце, де знаходилися «волоки» між доріччям Бугу і джерелами Прип'яті, де човни заново законопачували мохом і осмолювали столинські смоляри [4, с. 353] – майстри з найближчого поселення. Звісно, в наші часи прадавні з підземельні джерела вже не проглядаються на поверхні, а самі витoki і потічок, безсумнівно, огорнуті в меліоративні канали.

Небайдужих людей цікавить чому саме столинські та як потрапили сюди ці чудові фахівці своєї справи? На перший погляд, пояснення назви поселення, ніби то, на поверхні і трактується без особливих труднощів. Місцеві краєзнавці стверджують перебування давніх пращурів з містечка Столин, що на Горині (теперішня Білорусь), які прибули до заболочених поліських країв по річці Прип'ять виконувати тут особливі функції. Дійсно, у 11-13 століттях територія містечка в різні періоди входила до Пінського, Туровського, Дубровицького князівств, які з середини 14 століття вже перебували в складі Великого князівства Литовського. На старому столинському городищі археологи знаходили немало пам'яток історії. Були там виявлені також і залишки верстатів, де вироблялися великі човни – ком'яги, відомі на прип'ятьському шляху та по річці Буг [5, с. 411].

Безперечно, можна припустити прибуття досвідчених майстрів-ремонтників у малознану місцевість з попередньо визначеними обов'язками для здійснення вкрай необхідних реконструкційних чи інших специфічних робіт. Напевне люди, які прибули в незвідані краї, могли не лише просмолювати древній річковий транспорт, але й обслуговувати цілі річкові флотилії, що йшли з товаром або з далекого Києва чи Пінська, або з заходу річкою Буг, а тут човни перетягували до Прип'яті [1, с.123].

Добре розуміючи перспективи розбудови ймовірного шляху, осторонь цих теренів не залишаються і тогочасні правителі. Так, польський король Казимир Великий в 1366 році не випадково відвойовує в Литви контроль над річкою Прип'ять та містечком Ратне.

У 16 столітті задуману справу продовжує королева Бона, знову роблячи спробу поєднати басейни потужних рік Дніпра та Вісли через Прип'ять і Буг. В період з 1775 по 1783 роки будується Дніпровсько-Бузький, він же Королівський канал, що з'єднує річку Піна (басейн Дніпра) та Мухавець (басейн Вісли) і значно зміцнює можливості торгівлі з заходом (діючий у теперішньому часі – М.Б.). Після цього поступово втрачається значення первісного водного шляху поблизу Столинських Смолярів. Однак історична пам'ять про роль села в зміцненні давніх міждержавних зв'язків, як провидців теперішніх дипломатичних, так чи інакше залишається в його промовистій назві.

Все ж таки, повертаємось до Олександра Цинкаловського, який професійно обстеживши місцевість, впевнено підкреслював і зазначав, що ...джерела Прип'яті знаходяться ледве кілька кілометрів від середнього бігу Буга... На цім, місцями неозначеним вододілі, багна Тенетисько в'яжуться біфуркаційними (біфуркація – слово латинського походження, означає поділ течії річки, долини, болота на два відгалуження, що впадають у різні басейни. – М. Б.) заглибинами з долиною ріки Буг. Одна з таких заглибин знаходиться недалеко села Столинські Смолярі, називається «Перекоп» і тягнеться до села Забужжя над Бугом, друга простягається коло села Гороховище і доходить до долини Бугу в околиці Опалина, третє біфуркаційне заглиблення лучиться під селом Рівне з невеликим потічком, що впадає до Бугу. Західна частина прип'ятського шляху при високій поземі води в Тенетиську, могла бути використовувана без потреби уживати волока, хоч плавба плитками і часами зарослими корчами і зіллям просмиками мабуть наражувала човни на шкоду, тому човни перед виходом до Бугу направляли і наново смолили в Смолярах, де жили майстри зі Столина, або місцевими майстрами-лодкарями (Смолярі Свігтязькі) [1, с. 123].

Для здійснення реставраційних робіт, як бачимо, необхідна була смола. Її добували в місцевих умовах. Про це засвідчує назва урочища Майдан, де й проходив весь об'ємний нелегкий процес.

Смолярі («майданники») витоплювали свою продукцію в спеціальних ямах – «долах». Стінки ями викладали круглими колодами, на дні робили дерев'яний поміст, щільно обмазуючи його глиною. Зверху «діл» також накривали колодами і засипали товстим шаром землі. Посередині однієї з бокових стінок залишали отвори для запалювання «щіпи» та виходу смоли. «Щіпу» майстри заготовляли зі старих соснових пеньків та повалених дерев. Пеньки викопували, очищали від кори та порохна і кололи сокирою на тріски. В «долі» їх складали до купи та обкладали соломною. Закривши яму, підготовлений стос запалювали через отвір у верхній частині «долу». Коли щіпа починала горіти, отвір закривали. Технологічний процес виробництва смоли без доступу повітря тривав протягом 7-12 днів. Після цього її спускали через боковий отвір у «долі» до бочки [3, с. 349]. Ось таким непростим способом виробництва забезпечувалися смолярі найнеобхіднішою продукцією для оновлення човнів.

Між тим, на увагу громадськості заслуговує й інша, на думку автора, більш правдоподібна версія щодо назви села. Її не потрібно шукати «за морями та горами». Вона поруч.

Біля Західного Бугу, у гміні Воля Ухруська Влодавського повіту Люблінського воєводства, розкинулися теперішні польські сільські округи Стульно (Стулно) і Майдан-Стуленський. Серед 13 невеликих поселень гміни рахується і Старе Стульно. Безсумнівно є факт віднесення цих поселень до давніших часів. В Іпатієвському літописі у 13 столітті згадується Угруське єпископство. Істориками розглядається існування в Угруську резиденції першого холмського православного єпископа, ставленика князя Данила [4, с. 178-179].

У перекладі з індоіранських мов слово «стол» відповідає значенню «земляний насип», «підвищення». Твердження повністю збігається у відношенні до річки Західний Буг, що несе свої води зовсім недалеко. Давньоруське «стольний» вживалося у значенні «головне помістя», «головне поселення». Визначене останнє трактування відносно Стульна поки що немає документальних підстав.

Зате підтверджується дещо пізніше функціонування Стульнинського (Столицького) староства та входження у його межі навколишніх сіл [4, с. 411]. В одному з них, теперішньому українському селі Гуша, що в 1565 році входило до Любомльського староства та відразу ж приєднане до Грубешівського повіту (Холмщина), на річці Буг (Західний), розташовувалося дві пристані. До того ж, від найдавніших часів це село славалося, як і білоруське містечко Столин, одним з оригінальних стратегічних ремесел - виготовленням якісних комяг, великих човнів для перевезення

товарів і людей [4, с. 334-335]. А таким давнім плавучим засобам і їх обслуговуванню в околицях вкрай необхідними виникали... поселення Смоляри, що ставали справжніми майстернями для річкових суден [6, с. 25].

Думаю, майстри-вихідці з сусіднього Стульного (Стольного) облюбували місце постійного проживання на власний розсуд. Основні чинники тут полягали в безпеці житла, наявності лісу, води, якої тут було вдосталь та, одночасно, ґрунтових підвишень, що не заливалися водою. На перших порах найбільш приємливою себе зарекомендувала хутірська система. Долаючи природні та соціальні виклики, поселенці гуртувалися все ближче один до одного, в тому числі і через шлюбні поєднання родин. Військово-топографічна карта Російської імперії, складена фахівцями Ф. Ф. Шубертом та П. А. Тучковим, в 1846 році констатує село «Столянське Смоляри» з кількістю 25 дворів, у 1866 році – вже 29 дворів, у яких за середнім підрахунком проживало біля 180 мешканців [7]. В кінці 19 століття в селі нараховується 152 доми і 849 жителів, початкова школа... [5,с.381] На польській топографічній мапі за 1933 рік занотовано 191 помешкання, а населення, більше всього, наближалось до однієї тисячі осіб.

Висновки. Пройшовши віки, село «Столянське», «Стульненське», Столинське Смоляри постає у XXI-му столітті оновленим, але з власним древнім корінням і виплеканою в тяжкій праці назвою. Однією з важливих його ознак є давнє прізвище сельчан. Починаючи від перших корінних смолярів, смолярчуків, кількість носіїв тепер уже офіційних Смолярчуків не зменшується, а навпаки, виборюючи різні життєві ситуації, входить до групи найчисельніших і в наші дні сягає немалої величини – аж 87 осіб.

Література

1. Бужанський А. (Цинкаловський О.) Річка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком. Вінніпег. Канада. 1966.
 2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Видавництво «Світ». 1991.
 3. Павлюк С. П., Горинь Г. Я., Кирчів Р. Ф. Українське народознавство. Львів: Фенікс, 1994.
 4. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. Вінніпег, 1984. Канада. Ротопринтне видання.
 5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 2, Вінніпег, Канада. 1986. Ротопринтне видання.
 6. Цинкаловський О. Пару слів про дві нові поважні праці про Волинь і Полісся В. Ш. археолога А. Цинкаловського. Передрук. Охріменко Г., Складенко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. Луцьк: Видавництво Волинської друкарні, 2007.
 7. Шуберт Ф. Ф., Тучков П. А. Військово-топографічна карта Російської імперії за 1846, 1866 роки.
- Р. С. Дослідження присв'ячується в знак хорошої згадки про однокурсницю, уродженку села Н.А.С., 1956 р.н. та спільне навчання у Вол.-Волинському ПУ (1971 – 1975 роки). Х. 2016–ХІІ. 2017 р.

Микола Борбич, (сміт Маневичі)

ХУТІР ЛОШЕ – ПОСЕЛЕННЯ З ДАВНЬОЮ ІСТОРІЄЮ

Постановка проблеми. Кожен населений пункт, яким би він не був – великим чи найменшим, по праву заслуговує на достовірне справедливе історичне узагальнення. Як правило, історики чи місцеві краєзнавці більш детально досліджують життєвий шлях історично значимих міст, сіл, селищ, або ж, з відомих причин, схиляються своїми нарисами до особистих біографічних сторінок. Значно менше розкриваються цікаві факти з виокремленого життя тих маловідомих поселень, що втрачають своє значення в останні десятиліття, зокрема, хуторів.

Мета дослідження. Всупереч життєвим перипетіям, автором ставиться за мету окреслити найбільш етапні шляхи розбудови одного з досить цікавих і далеко не стандартних хуторів Маневичького району.

Результати дослідження. Жителям маневиччини, особливо районного центру, добре знайий і дотепер, розташований уже в межах селища хутір Лоше. Між тим, він реально належить до найдавніших поселень району.

Відомий на Волині археолог-дослідник, кандидат історичних наук Григорій Охріменко, провівши розкопки в цих місцях, на основі виявлених тут артефактів установив наявність слідів прадавніх жителів ще бронзового віку (18-11 ст. до н. е.) [1, с.145].

Сьогодні в цьому архаїчному Лошому проживає 39 мешканців, нараховується 23 садиби, стільки ж житлових будинків. Ще чверть століття тому тут мешкало біля 60 осіб різного віку, функціонував забійний цех та допоміжне господарство заготконтори.

Екологам, природолюбам добре відома ця місцина як витік двох невеличких річечок. Одна з них, Чернявка, притока Оконки, обрала шлях своїм водам на південний схід. Інша – Маневка, теперішня притока річки Стохід, простяглася своїм мальовничим руслом, переформатованим сучасними меліораторами, на північний захід.

Нинішнього часу, та й у минулі роки, якогось певного стратегічного значення хутірець не відігравав. Проте зберігся він до наших днів не випадково. В його ретроспективі ключовим фактором виявилася патріотичність жителів, які завжди наполегливо відстоювали та вперто виборювали власну точку зору на історично обране місце проживання. З покоління до покоління тут передаються найбільш важливі родинні етапи, сімейні реліквії, зберігається хороша пам'ять про своїх родичів, знаних сельчан. Старожили пам'ятають найбільш відомих його мешканців – Міхала Ничипорука, поляка, який в 60-х роках займав високий чин у Міністерстві оборони Польщі, Володимира Нехорошкіна – вчителя-методиста Маневицької ЗОШ-гімназії №2, Миколи Грищука – майстра ковальської справи, Леоніда Іванюгіна – сумлінного, працелюбного залізничника.

Назва поселення виникла, очевидно, від призначення місця його розміщення. На карті окраїн Російської імперії за 1867 рік чітко відзначене укладачами-геодезистами лише урочище під назвою Лоше [2]. Самого хутора на той час ще не було, хоча назва йому, як бачимо, вже підсвідомо заклалася. В свою чергу, ця доволі об'ємна територія отримала її такою через використання навколишніх луків під літні пасовища для коней (на російській мові – лошадей).

Заслуговує на увагу й інша версія, можливо, чимось більш вірогідна, але з таким собі розпливчатим, у чомусь менш переконливим підтвердженням. В окремих документах царської доби середини XIX століття урочище іменувалося Лужьє, тобто таке, що розкинулося побіля луку чи довкола луків. Місцеві жителі називали його спочатку Лужже, що з появою в цій місцині коней, лошиць трансформувалося в Лоше.

Відомий історик, краєзнавець, професор Олександр Цинкаловський, побувавши на маневиччині ще в 30-х роках минулого століття, у своєму нині доволі відомому дослідженні «Стара Волинь і Волинське Полісся» чомусь досить скупо зазначив, що «Лоше, урочище коло Маневич, Луцького повіту. До великої земельної власності в 1911 році належало 102 десятини» [3, с.33].

Найбільш вірогідним часом формування хутора можна датувати період десь з 1890-х років, відколи розпочалося будівництво залізничної вітки Сарни-Ковель. Першими поселенцями тут стали майстри-коліяники. Відбудувавши невеликі житлові будиночки, вони розраховували на нетривале перебування в цих краях. Проте життя внесло свої корективи. Молоді, енергійні виробничники обзавелися сім'ями, створили власні господарства. Незважаючи на труднощі будівництва, рух потягів з Ковеля до Києва відкривається вже 10 березня 1902 року. В 1906 році почала функціонувати залізнична станція Маневичі. Бувші майстри-переселенці перейшли працювати на постійне місце роботи – обслуговувати колійне господарство. У ці далекі роки прибула сюди невелика група залізничників з міста Гродно, які вже через десятиліття заснували міцні родинні гнізда українського гатунку.

Таким чином безіменний хутірець дав поштовх подальшій розбудові сьогоднішніх Маневич. Тривалий проміжок часу не зберіг якихось спеціальних документів із заснування хутора. На жаль, у круговерті подій загубилися і прізвища його засновників. Хоча, на думку автора, тут можливе збереження прадавніх родових коренів у нинішніх його мешканців, носіїв прізвищ Нехорошкін, Толстоног, Іванюгін.

У роки Першої світової війни хуторяни полишили обжиту місцевість, оскільки в 1915-1916 роках зовсім недалеко проходила лінія фронту. В проміжку сіл Костюхнівка – Вовчицьк, ближче до станції Маневичі перебував польський легіон Юзефа Пілсудського – засновника Другої Речі Посполитої. Між тим, сам комендант Польської держави в роки воєнного протистояння не раз проходив хутірськими дорогами через Лоше. Адже в навколишніх лісах польські вояки заснували кілька тимчасових воєнних поселень, а саме – Легіоново, Нові Кукли, Новий Ясткув, Раранча. Важкі

літні бої 1916 року, оперативні фронтальні та політичні зміни незабаром змусили їх покинути обжиті місця.

По закінченню війни життєдіяльність на хуторі поступово, але різьче, починає відновлюватися з моменту укладення Ризького мирного договору від 18 березня 1921 року, коли частина західноукраїнських земель, у тому числі й Волинь, входять до складу Польщі. Після прийняття польським сеймом закону щодо регламентації порядку наділення землею різних категорій ветеранів польського війська, яким установлювалися: максимальний розмір наділу для нижчих військових чинів до 45 гектарів, оптимальна норма земельної ділянки площею в 5 гектарів, ціна й порядок оплати за землю, в наші краї спрямовується відчутний вплив осадників. Із загальної кількості 11192 нововизначених ділянок на Волині біля 600 нараховувалося на землях у межах теперішньої Маневиччини [4, с.28].

Хутір Лоше досить яскраво та швидко відновлюється з руїн і перетворюється в самодостатній населений пункт. На карті Польщі за 1930 рік тут зазначається вже 34 двори, де мешкає до 300 жителів [5], серед яких значно переважали діти шкільного та дошкільного віку. Поселення розширюється як за рахунок українських сімей, так і польських осадників. Дотепер ще не забулися прізвища Ничипоруків, Козаків, Гумінських, Кульчицьких, Піра, Загужен. Незабаром, з врахуванням проведеної в Польщі шкільної реформи 1932 року, згідно якої визначалися три типи початкових шкіл – I, II, III ступеня, в Лошому відкривається народна школа I ступеня з кількістю дітей шкільного віку не менше 60. За діючим тодішнім законодавством школи I ступеня вважалися чотирикласними, хоча строк навчання становив 7 років, з яких перші і другі класи однорічні, третій клас – дворічний і четвертий клас – трирічний [6, с.19]. Авторіві вдалося віднайти польське свідоцтво колишньої жительки хутора, а нині вже покійної Анастасії Борисюк, яке засвідчує про успішне закінчення проміжного класу цієї школи в 1934 році. (За наданий документ щиро завдячую жителю Маневич Олегу Калісу).

У 30-ті роки навколишні болота вперше піддаються меліорації. Тяжка виснажена щоденна праця сільських господарів почала давати видимий результат. Але над мирними хуторянами вже нависла допоки незнана воєнна загроза.

Вересневі події 1939 року мешканці Лошого сприйняли з неоднозначним підтекстом. Українські родини в переважній більшості проявляли певне внутрішнє задоволення. Польські родини переймалися віроломним нападом на їх рідні землі фашистської Німеччини. Сотні сімей ринулися з нажитим рухомим майном до рідних батьківських країв. Чимало їх залишилося тут на обжитих місцях. Вимушені міграційні процеси торкнулися й Лошого. Важку зворотну дорогу до Польщі обрали 6 сімей. Багатьох його мешканців не оминули репресії НКВД.

Коли в 1940 році формується новий адміністративно-територіальний поділ, хутір віднесли до Соб'ятинської сільської ради, в складі якої перебуває 122 двори з населенням 764 особи. Між тим, у новосформованому районному центрі Маневичі та відповідній селищній раді нараховується 488 дворів з населенням 849 осіб. Як бачимо, тут у середньому на один двір у цей передвоєнний рік вже не випадає навіть по дві особи. Пояснення дуже просте – масовий виїзд мешканців польської та єврейської національностей у будь-яких можливих напрямках.

Адже після першої вимушеної стресової ситуації незабаром наступна, але вже болючіша і трагічніша – 22 червня 1941 року, коли німецькі війська розпочали жорстоку війну з Радянським Союзом. З 28 червня поселення перебуває під пильним наглядом окупантів. Але лише в денний період доби. У нічний час неможливо було проконтролювати рух місцевого населення, яке постійно відвідувало сусідню залізничну станцію Маневичі і добре знало практично всі деталі її життя.

Відомий підричник-партизан, Герой Радянського Союзу Володимир Павлов у авторській книзі спогадів описує, що «...на хуторі Лоше в 1942-1943 роках стояв невеликий охоронний гарнізон німців. Казарма знаходилася зовсім поруч із залізничним полотном. Саме тут, неподалік проживав один з членів Маневицької підпільної групи Юхим Романович. Юнак добре знав навколишню місцевість. До того ж, працюючи на залізничній станції в Маневичах, він завжди володів достовірними даними про рух потягів. Тому за його інформацією не раз злітали німецькі ешелони в повітря від партизанських мін ...» [7,с.24].

Про Лоше зафіксовані епізодичні спогади в мемуарній літературі бойових партизанських командирів Олексія Федорова, Антона Бринського, Юзефа Собєсяка.

До речі, визволення райцентру також розпочалося з хутора, де відбулася нічна довірлива зустріч його мешканців з розвідниками лейтенанта Сейтніязя Атаєва. За їх згодою воїнів-розвідників до Маневич непомітно провели жительки Лошого сестри Ольга та Поліна Гумінські. Після чого з

окупантами розпочалися вуличні бої, підкріплені регулярними військами. 2 лютого 1944 року районний центр було визволено від німецько-фашистських загарбників.

Наступило довгождане мирне, але не безпроблемне життя. Оскільки великі земельні площі радянська влада законодавчо віднесла до державної власності, господарювали у перші повоєнні роки на присадибних ділянках. Хто хотів розширити приватне сільськогосподарське виробництво, займав землю у важкодоступних місцях.

Зачепили хуторян і процеси колективізації. З 20 серпня 1947 року в Соб'ятині створюється колективне господарство «Світанок», а на хуторі, що входив до Соб'ятинської сільської ради – колгоспна бригада та літній табір для випасу корів. Після відселення Соб'ятини, з 1952 року тут функціонує підсобне господарство заготскота, що в 60-х перейшло у філію Ківерцівського відгодівельного радгоспу. З утворенням району в сучасних межах, з 1965 року господарські громадські приміщення передаються заготівельній конторі. Саме на ці роки припадає проведення електрифікації хутора, відкриття невеликого торгівельного закладу, крупна планова меліорація навколишнього болота.

Подальші зміни проходять тут у час здобуття Україною незалежності, коли державне та кооперативне виробництво поступово занепадає, а набуває активного розвитку приватний сектор. Підприємливі маневичани приватизовують матеріальну базу колишньої заготконтори і налагоджують виробництво вкрай необхідних побутових будівельних виробів. Протягом 1992-1993 років до хутора підводиться проводове радіомовлення та оновлюється телефонна лінія. В 2011 році силами лісівників здійснюється капітальна реконструкція дороги до поселення.

Висновки та перспективи. Нині хутірець належить до тих ретропоселень, що зазнають цивілізаційного впливу від урбанізаційних процесів. Його старожили все сміливіше піднімають з дідівських скринь колишні документи на землю, яка з року в рік набуває ціни. Але важливі аспекти хутірського життя приводяться у відповідність локальними нормативно-правовими актами. Рішенням Волинської обласної ради від 03.03.2011р.№3/21 «Про зміну меж селища Маневичі Маневицького району» хутір Лоше та хутірські землі загальною площею 346,5 гектарів уключено в межі райцентру. Рішенням Маневицької селищної ради від 07.11.2012 р.№20/19 присвоюється юридична адреса – вулиця Лоше хутір [8]. Загальний підхід до такого розв'язку, можливо, і правильний. Проте мешканці новоутвореної вулиці завжди чекатимуть від влади позитивних соціально-економічних змін.

...Такий він, далеко не повний, історичний зріз відомого за назвою і малознаного за життєвими фактами, хутора.

Література:

1. Кучінко М. М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк: Видавництво Волинського держуніверситету «Вежа», 1995. С.145.
2. Карта окраїн Російської імперії. 1867. Санкт Петербург.
3. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег. Канада. Інститут дослідів Волині, 1986. Т. 2. С. 33.
4. Прихода Г. А., Шабала Я. М. З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921-1939 рр.). Луцьк: Надстир'я. 2001. С. 28.
5. Карта Волинського воєводства. Варшава, 1930.
6. Струбицький В. В., Шпортенко О. М. За освіту для народу (Розвиток шкільництва на Волині). Львів: Каменяр, 1969. С. 19.
7. Павлов В. В. Взрыв. Воспоминания.. Москва: Изд. «Правда», 1965. С. 24.
8. Матеріали 19-ої сесії Маневицької селищної ради від 7 листопада 2012 року.

Микола Борбич, (сmt Маневичі)

ТОБОЛИ – ПОЛІСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ СТОХОДУ

Постановка проблеми. Загадкове та, вочевидь, давнє село Тоболи. Сьогодні це справжній чарівний куточок Волинського Полісся. Його дивовижні околиці добре відомі особливо тому, хто пізнавав їх ще босими ногами. Тоді, в дитячому віці, досить цікавими, де в чому неймовірними, видавалися різноманітні історії з життя села та його мешканців. Час від часу привертала до себе увагу допитливих підлітків і назва поселення.

Мета дослідження. На підставі доступних джерел, відхиляючи категоричну однозначність, висвітлити кілька версій, можливо, навіть суперечливих, чи-то споріднених, але з різними відтінками, щодо походження назви села.

Результати дослідження. Ще в 60-их роках минулого століття, коли по школах розпочало набувати своєї значимості краєзнавство, навіть місцеве вчительство схилилося до найпростішого пояснення назви поселення. **Тоболи** – не що інше, як «тут були». Тоді повсюдно на туристичних зльотах, змаганнях шкільна команда пишалася своїми «глибокими» знаннями про ім'я рідного села. Через десятиліття, вже у 21-му столітті, не здивувала поява вірша «Тоболи» під авторством відомого любешівського журналіста Миколи Черняка з посвятою уродженцю села Віктору Давидюку, де у досконалій рифмованій формі щиро й тепло прозвучало:

...Ми тут були – й таке селу наймення,
Що Тоболами в часі проросло...
Оратаїв і воїв безіменних
У серці досі береже село [10, с. 19].

Однак з позиції прожитого та отриманої наукової інформації в «проштудійованих» доступних першоджерелах виявилось, що тут повна невідповідність звичайному поверхневому роз'ясненню.

Так, у «Словнику староукраїнської мови ХІУ-ХУ століть» зафіксоване давнє слово «**тоболъ**», похідне від старочеського та старопольського «**тобола**» у значенні *торбина, сумка*. [7, с. 433] Орієнтуючись на його, ще в 1347 році Статут польського короля Казимира III (Великого) констатує скаргу подорожуючого, коли той «...спаль на дорозе, пришоль Фалько и узяль ему мечь и съ тобою, а у тоболе жь три скотча грошей, и вернулъ ему зася мечь, ...а што были гроши, не вернулъ...». [8, с. 12(11)] Не стверджуючи про факт існування села в ті часи із-за відсутності першої писемної згадки, виникає беззаперечний сумнів щодо будь яких підстав отримати своє ім'я в такому розумінні. Торба і Тоболи, очевидно, не сумісні поняття.

Значно правдоподібнішим розглядається варіант від старослов'янських слів «**болии, боле**», що в перекладі звучить, як *більший, більше*. А давнє слово «**тоу**» трактується, як *ту* [3, с. 206, 223]. Таким чином першопрохідці або ж давні мешканці характеризували піщаний горб, на якому нині розміщений центр села. Навкруги його обіймали мокрища та болота. Отож і виникло «**Тоу боле**», що підкреслювало на старослов'янській мові більше від інших піщане підвищення, де і почали селитися люди.

В цьому ж ряду слід розглянути балтський варіант. Загальнодоступна вільна багатомовна онлайн-енциклопедія «Вікіпедія» чітко вказує на таке коріння, оскільки в балтському топоніміконі вживається однокореневе слово «**тоболіс**», що означає *грудок*, оточений з усіх боків болотами [9]. Село в дійсності від часу його заснування і до недавніх років з чотирьох сторін оточували болота Мох, Гороховища, Громадське, Лука. Одночасно, цифровий довідник заперечує трактування «це болото».

Як відомо, древні тоболівські землі з 1350-их по 1569-ий рік входили до Великого Князівства Литовського. Автор вважає, що село формувалося саме в цих століттях. Рано чи пізно буде віднайдена перша письмова згадка. Нині можна орієнтуватися на давню мапу Королівства Польського в ХУІ-ХУІІІ століттях, де фігурує поселення Тоболе поблизу Черевіщ, хоча з невеликою кількістю мешканців.

В уяві постає картина, коли по Прип'яті та Стоходу від Пінська прибувають перші вої-розвідники. Не хто інший, тільки вони могли наректи місцину литовським, що також належить до балтських, висловом «**taj bala**» (тай бала). Перекладаючи з литовської мови – це болото [1, с. 22, 328, 370].

Аналогічні назви поступово заповнили чи не всі простори князівства. Офіційна згадка подібних тоболівських топонімів уже фіксується в документах ХУІ століття, зокрема, «Пісцевій книзі Пінського і Клецького князівств, складеній пінським старостою Станіславом Хвальчевським у 1552-1555 рр.». Тут Табола – урочище села Тішковічі, Таболи – урочище дворищ Маліщіч і Коптіч Пінського повіту [4, с. 362], Таболка і Тоболь – урочища поблизу сіл Мотковіч, Кустіч, Малої Гаті, дворищ Місевіча, Житновіцького, Яголковіцького села Домашічі [4, с. 697].

Досліджуваний топонім не втрачає популярності в період Речі Посполитої. У «Географічному словнику Царства Польського та інших слов'янських країн» коротко описано 33 схожі назви, серед яких: 1. *Tobol* – струга лівої притоки Прип'яті; 2. *Tobola* – фільварок у Сірацькім повіті; 3. *Tobole* – озеро в Лідськім повіті; 4. *Tobole* – урочище в Росінськім повіті; 5. *Tobole* – село поблизу Стоходу; 6. *Tobolki, Tobulki* – село над річкою Ясельдою; 7. *Tobolice* –

фільварок у Ліщицьким повіті; 8. *Tobolice* – фільварок у Остронінським повіті; 9. *Tobolicze* – село в Лідським повіті; 10. *Tobolki* – урочище; 11. *Tobolno* – озерце в Бидгощським повіті; 12. *Tobolska Budka* – село в Гроднінським повіті; 13. *Tobola* – село в Лідським повіті; 14. *Tobola* – село в Гніженським повіті; 15. *Tobola* – узгір'я в Костянським повіті; 16. *Tobola* – село в Злотовським повіті; 17. *Tobolek* – озерце в Чарнковським повіті; 18. *Tobolka* – осада в Конінським повіті; 19. *Tobolka* – озерце в Злотовським повіті; 20. *Tobolka* – фільварок у Вабржеським повіті; 21. *Tobolki* – урочище в Дрізінським повіті; 22. *Tobolki* – діброва під Мілославом; 23. *Tobolow* – фільварок у Сушні; 24. *Tobolowka* – село над річкою Кривулька; 25. *Tobolowo* – озеро в Сейненським повіті; 26. *Tobolowo* – село та фільварок у Сейненським повіті; 27. *Tobolowo-Siedlisko* – осада; 28. *Toboly* – осада в Ліщицьким повіті; 29. *Toboly* – село в Гроднінським повіті; 30. *Tobulka* – брід через болото; 31. *Tobulki* – урочище у Вілюнським повіті; 32. *Tobulki* – урочище в Рінським повіті; 33. *Tobulka* – село та фільварок у Августовському повіті [6, с. 354-355].

У «Словнику» міститься коротке повідомлення про наші **Тоболи** – село поблизу річки Стохід, Пінського повіту, в 2-му Любешівському польському окрузі, гміни Угриніче, за 96 верст від Пінська. Має 37 дворів, де проживає 176 мешканців. За приналежністю – власність Ордів, прикріплена до володіння Червище. Місцевість низинна, ґрунти легкі [6, с. 354].

На початку ХХ століття про вказаний древній ландшафтний термін, що з роками все рідше зустрічається на топографічному полі, висловився російський письменник, публіцист, природолоб, володар срібної медалі Російського географічного товариства Михайло Пришвін. Він вказав на використання подібного слова старожилами Карелії та Півночі. Тут «...сухе підвищення поміж двома озерами називали по-місцевому «**тайболой**» [5, с. 248].

З такої немалої кількості давніх поселень, названих «тоболівським» сленгом, до наших днів залишилося небагато. Окрім волинських Тоболів кілька з них ще збереглося в Білорусі, зокрема, Пінському районі. Значно поменшало їх і в Польщі.

Білоруський дослідник Вадим Жучкевіч у одній із своїх фундаментальних робіт перераховує поселення Білорусі 70-их років: *Табола*, *Табала*, *Тобола*, як села Гроднінського, Лідського та кількох інших районів, *Таболи* – село Шарковщицького району, *Таболкі* – села Верхньодвінського та Пінського районів, *Таболічі* – село Щучинського району [2, с. 370].

Відчуваю, що мої земляки, які тепер мешкають у селі, не вбачають великої різниці у значенні домінуючого слова основи його назви – грудок, пагорб чи болото. Коли б в основу взяли грудок – поселення величали Грудками, пагорб – Пагорбами. Хоча й болото кілька десятиліть тому зникло! А ще, перекладаючи старопольську мову – сумка чи торба. Можливо сьогодні назва звучить вже як скарбничка природи.

Отож, нині Тоболи та його жителі, окрилені загадковою минувшиною, впевнено долаючи виклики, буденні труднощі сучасності, настирливо крокують у багатообіцяюче майбутнє. 2020р.

Література:

1. Галнайтите Ельза. Русско-литовский литовско-русский словарь. Вильнюс. 2001. С. 22, 328, 370.
2. Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белорусии. Минск. Издательство БГУ. 1974. С. 370.
3. Леута О. І. Старослов'янська мова. Київ. Фірма «Інкос». Центр навчальної літератури. 2007. С. 206, 223.
4. Писцовая книга Пинскаго и Клецкаго княжеств, составленная Пинским старостою Станиславомъ Хвальчевскимъ в 1552-1555 гг. Издание Виленской Археографической комиссіей. Вильна. Типографія А. Г. Сыркина. 1884. С. 362, 697.
5. Пришвин М. М. В краю непуганых птиц. Петрозаводск. 1970. С. 248.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow słowianskich. T.12. Warszawa. Druk «Wieku». 1892. S. 354-355.
7. Словник староукраїнської мови XIV-XV століть. Т.1, Київ. Наукова думка. 1977. С. 433.
8. Статут польскаго короля Казимира III, данний в Вислице. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные археографической комиссіей. Т.1. 1340-1506. СанктПетербургъ. 1846. С. 12(11).
9. uk. wikipedia. org Тоболи
10. Черняк Микола. Пісня з лелечого крила. Поетична збірка. Луцьк. Вісник і К. 2002. С. 18-19.

ТИМОФІЙ ЯЦУК – УЧЕНЬ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ НА ВОЛИНІ

Постановка проблеми. Серед перших українських шкіл на волинській землі одна з них функціонує у Володимирі-Волинському. Дослідженням встановлюється факт охоплення навчанням в освітньому закладі не лише дітей з навколишніх сіл, але й з віддалених земель глибокого Полісся.

Мета дослідження. Висвітлити через конкретну особу – Тимофія Михайловича Яцука, уродженця села Тоболи Камінь-Каширського району, випускника Володимир-Волинської української школи, непрості процеси формування української особистості.

Результати дослідження. 1916 рік. В розпалі Перша світова війна. Театр бойових дій сягає поліського регіону. Лінія фронту в межах теперішньої Волині проходить на Поліссі по річках Стохід і Стир...

Саме в цих, надзвичайно складних умовах, у пекельному протистоянні Першої світової, думаючи про широкі перспективи державотворення, за омріяну справу розбудови власної незалежної держави, на волинській землі взялися українські січові стрільці – уособлення найвідданіших патріотів майбутньої України [1, с. 212].

Їх розбудовчі дії передбачали чіткі та конкретні заходи, провідним пунктом яких вважалося відкриття українських шкіл, в тому числі і на Володимирщині. Адже тили австро-німецької армії, в рядах якої перебували тоді українські січові стрільці, знаходилися тут, у Володимирі-Волинському.

Між тим, вперше чисто українська, але однокласна, волинська школа відкривається 23 березня 1916 року стрільцем С. Сорокою в приміському селі Острівок [2, с. 212]. Незабаром місцевим комісаріатом січових стрільців міста Володимир-Волинського на чолі з чотарем Миколою Саєвичем у квітні 1916 року створюється одна з перших приватна українська народна школа, якій згодом присвоюється ім'я Т.Г. Шевченка. Керівництво закладом стрілецька рада доручає здійснювати молодій, але достатньо беручій вчительці зі Львова Савині Сидорович. Навчання тут розпочинається ще 5 квітня 1916 року, а урочисте відкриття освітньої установи проходить аж 20 травня 1916 року [3, с. 51].

На початковому етапі шкільної діяльності виникали непередбачувані питання проблемного характеру. Зважаючи на тогочасні виклики, в школі нараховується три класи, але незабаром їх кількість зростає до 5-ти. Підтвердженням цьому є офіційні записи: 1А – 60 учнів; 1Б – 56 учнів; 2А – 59 учнів; 2Б – 58 учнів; 3 – 68 учнів [4, с. 2].

Самовіддана праця вчителів яскраво проглядається в книзі протоколів окружної шкільної ради щодо дітей, евакуйованих з прифронтової зони до приміського села Острівок. Нерідко зривалися уроки. Причина тут полягала в тому, що діти, які проживали за межами Володимира, не мали спеціальних перепусток для перебування в місті. Через що вони постійно затримувалися жандармськими патрулями [5, с. 2].

Таке узагальнення зроблене автором для того, щоб підвести зацікавленого читача до головного повідомлення. Серед трьохсот школярів Володимир-Волинської української народної школи, як нині, через понад сто років стало відомо, знаходився тоді ще юний мешканець села Тоболи теперішнього Камінь-Каширського району, а тоді – Угриничівської волості Янівського (сучасна назва – Іванівського, Білорусь – М.Б.) повіту Мінської губернії, десятилітній Тимофій Михайлович Яцук (сільське прізвище – Ремонька).

Потрапив він до школи випадково, в міру збігу сімейних та воєнних обставин. Лінія фронту в 1916 році пролягала по річці Стохід. Родина Яцуків проживала на хуторі Ремиха, що знаходився в зоні безпосередніх бойових дій неподалік села Тоболи. Під час одного з весняних артилерійських обстрілів австрійських позицій, значних руйнувань зазнала садиба Михайла та Мотрони Яцуків. Батьки та шестеро дітей чим швидше побігли до найближчих австрійських бліндажів, а Тимофійко чомусь залишився в напівзруйнованій оселі. Тут його, як самотнього та безпритульного, підбрали австрійські офіцери, як пізніше виявилось, українські січові стрільці. Не роздумуючи, командування хлопчика відправило в глибокий тил. Спочатку до притулку, а трохи пізніше, посприяло Тимофію зарахуванню учнем української народної школи, що знаходилася в Острівку зовсім поруч з містом.

Навчання в цілому подобалося. Здібний хлопчак перевершив себе, добре вивчивши німецьку, латинську та польську мови, інші загальнорозвиваючі предмети, хоча здобувати знання доводилося в нелегких умовах. На одній із світлин зберігся лист Тимофія до батьків, які з тривогою розшукували

своє чадо і, врешті-решт, отримавши довгоочікуване коротке повідомлення, заспокоїлися. Текст його стислий, але глибоко логічний:

«Дорогі родителі. Я є здоровий чого і Вам желаю. Мені (тут) подобається дуже добре. Їсти маю доволі. Хоч в Острівку нема хліба. Тут у нас є голод. Я живу там де й перше. В дорогу навіть і не думайте бо дуже трудно зайти. Я учуся по німецьки, польськи і по латинськи. На тій карточці знаходжуся я (х – зазначена відповідна позначка – М.Б.), а то знов стоїть пан офіцер (х – така ж позначка – М.Б.). На цій карточці є знімані всі діти з Острівка і міста. Повідоміть мені скоріше як Вам живеться. Ото я посилаю той рубель що тут маю. Я подаю (передаю – М.Б.) лист через одну бабцю. Більш писати нема що.

Ваш син Тимофій Яцюк. Получити Міхаїлу і Мотроні Яцюкам».

...Як показало життя, шкільні роки пройшли не даремно. Коли розширилися межі Другої Речі Посполитої за рахунок західних територій України, після формування Камінь-Каширського повіту Тимофій Яцюк працює в повітовій раді, займається загальними, організаційними питаннями. Добре володіючи польською та німецькою мовами, швидко завойовує авторитет і повагу польської влади. При виникненні проблеми негайного захоронення залишків загиблих вояків, тіла яких ще сотнями лежали на поверхні в зоні боїв по лінії річки Стохід, поруч населених пунктів Любешів, Седлище, Тоболи, Старі Червища, Нові Червища, Рудка Червищанська, Оленине, Боровно, він призначається керівником поховальної команди.

Знаючи рідні місця, йому разом з відповідною групою довелося протягом кількох років здійснювати неприємні процедури перепоховання загиблих як з австрійсько-німецької, так і з російської сторін. Десятки тисяч вояків знайшли постійне місце спочинку в 5-ти крупних меморіалах та біля 20-ти менших братських могилах, що розмістилися в проміжку сіл Оленине (Геленине) – Тоболи. Всі вони окультурювалися, обваловувалися, а після чого тут встановлювали стандартні надмогильні бетонні плити з визначенням імені та прізвища вояка (у кого збереглися документи чи будь-які іменні записи), австрійська, німецька, чеська, російська чи інша національна приналежність до воюючої сторони та року смерті. При відсутності документів у загиблого на плиту заносилося означення «невідомий вояк». Написи робилися польською мовою.

Незабаром, після відкриття в 1928 році Тоболівської чотирикласної школи, Тимофій Михайлович переходить на посаду сільського вчителя, де працює до 1939 року. З приходом «першої» радянської влади опиняється в місті Камені-Каширському та займає посаду фінагента фінансового управління. Службові обов'язки спричинили тісне зародження дружніх зв'язків з Гривенським сільським головою Миколою Парамоновичем Коніщуком.

У роки війни проживає в Камені-Каширському та тримає інформативні зв'язки з місцевими партизанськими загонами, а дещо пізніше – і з боївками ОУН-УПА.

Звільнення поліських земель від німецько-фашистських загарбників надає нового змісту його трудовій діяльності – перебуває на посаді інспектора районного відділу соціального забезпечення, який очолює бувший командир партизанського загону Микола Коніщук («Крук»).

Мало хто знає, але Тимофій Михайлович особисто причетний до зведення у післявоєнний період, починаючи з 1946 року, приміщення Свято-Троїцького храму в селі Тоболи. Ним особисто виявлена ініціатива звернутися з листом-проханням від православних віруючих до Кабінету Міністрів України щодо надання можливості відродити православний храм в рідному поселенні. Враховуючи непрості повоєнні часи, дозвіл не забарився.

Наступним результативним кроком Тимофія Яцюка стали організаторські зусилля по перенесенню під православний храм культової споруди дерев'яного польського костелу, збудованого військовими осадниками в 1925 році на Горі, поруч із закладеним Ангельським садом, що зберігся до наших днів поміж селами Рудка Червищанська та господарським двором колишнього панського маєтку (нині – двір сільськогосподарського кооперативу). Приміщення храму звели місцеві будівельники швидко. Православними віруючими передана частина церковної утварі з недіючих храмів сусідніх сіл Гриви та Нових Червищ. На релігійне свято Трійці в 1947 році відбулося його освячення та перше богослужіння.

Працюючи в районному відділі соцзабезу аж до виходу на пенсію в 1964 році, Тимофій Яцюк зумів організувати та втілити ще немало корисних справ на благо своїх земляків, особливо в питаннях пенсійного забезпечення.

...Старші мешканці Тоболів часто з посмішкою на обличчі пригадують веселого дідуся Ремоньку, який досить влучно міг пожартувати або вдало прокоментувати життєвим жартом чи не кожне сільське дійство. Не всім відомо, але він до вже згаданого ще й володів якоюсь нетрадиційною

енергетикою. Від кого це – невідомо. Проте в 60-их роках його часто запрошували в сім'ї для своєрідного «чаклування».

Про один з таких випадків переказав і Віктор Давидюк, якому, в свою чергу, розповідав його батько Феодосій Сергійович. Коли Вітько лежав ще в дитячій гойдалці, дуже важко доводилося малому засинати. Ніяк не можна було карапуза приспати. Ось тоді, а це траплялося не один раз, на поміч запрошували до хати Тимофія Михайловича.[6]

Через десятиліття односельчани розповідають про десятки різних життєвих викрутасів, пов'язаних з його оригінальною діяльністю та витівками. Проте ніхто з них не може заперечити того, що наш односельчанин належав до категорії розумних, мудрих, щедрих і веселих, отримавши відмінні фундаментальні «ази» грамоти в першій українській народній школі міста Володимира-Волинського.

Пройшовши через не прості життєві випробування, Тимофій Михайлович Яцук відійшов у Вічність в 1988 році. Похований на сільському кладовищі в Тоболах. ...Вдячні земляки довго пам'ятатимуть свого односельчанина – учня першої української народної школи та його хороші справи на малій батьківщині!

Висновки та перспективи. Кожному часовому періоду властиві певні позитиви, проблеми, виклики. Всі імена та долі школярів тих далеких часів, більше всього, дослідити неможливо. Проте в заданому напрямі варто попрацювати чи не кожному теперішньому небайдужому мешканцю Волині в своїх населених пунктах. Добре було б матеріали концентрувати в музейній установі чи кімнаті-музею Володимир-Волинського педколеджу.

Література:

1. Заброварний Богдан, Бернадський Богдан. Роль українських січових стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року. Науковий збірник. Випуск 9. Луцьк Надстир'я. 1998. С.212.*

2. Там же.

3. Каліщук Оксана. Савина Сидорович. Спроба портрету першої української вчительки на Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Випуск 14. Луцьк: Надстир'я. 2004. С.51.*

4. Федосєєва Світлана. *Січові стрільці на Володимирщині. (http://volodymyrmuseum.com).*

5. Там же.

6. Спогади Віктора Феодосійовича Давидюка, 1956 р.н.. Записано 04.06.2018 року в селі Тоболи Камінь-Каширського району.

Орися Вознюк, (м. Володимир)

ГУТОВСЬКІ. БУЛИ ТАКІ ПАНИ З ПОЛЯКІВ...

Від колишнього панського маєтку у Суходільському радгоспі Володимир-Волинського району залишилася лише будівля кухні та грабовий гай. У панському парку або, як тепер його називають місцеві жителі, грабині, тепер щовечора тужливо каркає старий ворон. Мабуть, він, живучи не одну сотню літ, пам'ятає ще ті часи, коли парком попід руку з пані гуляв його господар, а навколо все було та квітнуло.

Радгосп, що розташований за 13 кілометрів від Володимира-Волинського, навпроти села Дігтів, вже який десяток років не має власної назви. Місцеві жителі звикли називати його «савхозом», а себе савхозцями.

А ще якихось 80 років тому на території сучасного радгоспу розміщувалася величезна панська садиба. Пан Владислав Гутовський був поляком і справжнім господарем. Чого вартий був лише один маєток, який мав 3 поверхи та покриті позолотою сходи. На панській землі, біля маєтку, розміщувалися млин, кузня та господарські споруди. А спеціалізувалося панське господарство на розведенні риби та на дійсно аристократичному виді діяльності - вирощуванні коней для перегонів. Коні, до речі, в Гутовського були найкращі в Західній Україні. За ними приїжджали не лише з Польщі, а й з Австрії, Угорщини та Німеччини. Окрім вирощування риби та розведення коней, пан мав власний цегельний, молочний та спиртовий заводи. Горілку варили з жита та картоплі.

Про благородних коней у власності пана свідчить Волинська промислово-сільськогосподарська виставка. Участь у ній взяли великі й малі виробники з усієї Волині та різних куточків Другої Речі Посполитої. Найбільшу площу займала виставка породистих коней, яка викликала величезний інтерес у відвідувачів. Своїх вихованців показали князь Хуберт Любомірський з Александрії, граф Потоцький із села Бегень Рівненського повіту, граф Станіслав Чацький із Порицька та граф Єзерський із Воротніва. Велику площу займала стайня Владислава Гутовського з маєтку Суходоли на Володимирщині. Також своїх коней презентували графи Ледуховські з Острожця, Фалемичів і Смордві та ще багато господарів. Крім коней, представлені були корови різноманітних порід та вівці.[4]

Гутовські – це давній польський рід гербу Сіолек, одного з 47 гербів, прийнятих литовськими боярами на Городельської унії 1413 року. З плином часу та розвитком шляхетної структури родоводів, герб Сіолек був поділений між багатьма сім'ями. Найвідоміші родини пізніших епох, які використовують герб Сіолек - це Понятовські та Зелінські. Гербом користувався Станіслав Август Понятовський.[6]

Опис герба: у срібному полі зображений бик чи телець, червоного кольору, що йде вправо. У нашоломнику розташована голова тельця, також звернена вправо.

Існує легенда, що цей герб принесений з Італії в 971 році. Налезав останньому королю Речі Посполитої Станіславу Августу Понятовському. Також присутній на гербах білоруського міста Ошмяни та литовського Шауляй. Вони були надані містам Станіславом Понятовським у 1791—1792 роках.

Родина Гутовських була власниками села та замку під назвою Великі Гути ((пол. Huta Wielka) село в Польщі, у гміні Залево Ілавського повіту Вармінсько-Мазурського воєводства). Одна з представниць роду Анна Гутовська була черницею св. Домініка. Феліціян Гутовський став капітаном коронного війська, спадкоємцем сіл Конюшек та Загож на Перемишльщині. [3, 163] Також вже на Волині, вони були власниками сіл Дігтів та Суходоли (нині Володимир-Волинський район) та села Піща (донедавна Шацького, а нині Ковельського району).

Владислав Гутовський, який мешкав на території нинішнього Радгоспу (село Суходоли) народився у 1897 році. На жаль, місце народження його не відоме. Мені вдалося знайти лише місце його поховання. Це цвинтар Powązkowski у Варшаві, квартал 175, ряд 6, місце 19, 20. Помер пан Гутовський у 1993 році, проживши 96 років. Одружений був з Геленою Комарницькою гербу Сас. Очевидно, мав і другу дружину Ядвігу Маєр.

Вже пройшло стільки років, а старожили сусіднього села Дігтів, коли згадують пана, то завжди говорять про нього лише хороше. Мовляв, таких господарів у нас тепер немає. Наприклад, коли розпочиналися жнива, пан найманим робітникам з навколишніх сіл - платив гроші щодня. А після закінчення жнив справляв такі обжинки, на які з'їжджалися з усіх навколишніх сіл. На панському подвір'ї виставляли столи з їжею та напоями і кожен міг їсти і пити досхочу. А тривали обжинки, як мінімум, три дні. [2, 116]

Жителька села Дігтів Дердюк Віра Григорівна, 1925 року народження, була знайома з панами Гутовськими особисто. Згадуючи власне дитинство, вона часто розповідала мені про пана Гутовського і його маєток. Вона розповідала, що пані була вона невелика зростом, з рудим волоссям та щовечора любила попід руки з паном прогулюватися парком. У самому парку завжди буяли красою квіти, які пан просто обожнював. У його оранжереях росли сорти квітів з усіх куточків Європи. Був навіть великий квітковий годинник – «зигар», як називали його панські наймити – фурналі. Пізніше, після занепаду маєтку, жителі сусідніх шкіл при кожній потребі зривали в панському парку троянди. І навіть зараз поміж деревами у парку можна знайти здичавілі кущі троянд. [2, 117]

А ще пані любила маленьких дітей. Через те до неї часто приходили багатодітні матері і просили допомогти то грошима, то харчами. Вона завжди допомагала.

Друга світова війна, прихід радянської влади на Волинь та незрозумілий міжнаціональний конфлікт між українцями та поляками призвели до того, що пан Гутовський залишив маєток, нажите багатство та втік з України. Куди – цього ніхто не знає, як і не знають того, як склалася подальша доля цієї родини. Розпитуючи старожилів про пана Гутовського, дізналася цікаві факти про останні дні цієї родини на Україні. За однією з версій, коли наш район зайняли німецькі війська, то пана в маєтку не було. А повернувшись, він застав картину вандалізму та грабунку. Підійшовши до німецьких солдатів, він запитав: «Що ви робите з моїм майном?». Німців це звичайно розізлило. Вони заарештували і вивезли пана у невідомому напрямку. Кажуть, що його розстріляли.

Зайнявшись вивченням родоводу панів Гутовських, мені вдалося натрапити на цікаві деталі. Вдалося з'ясувати, що родова гілка не згасла і Гутовські, переживши Другу світову війну, зуміли віцліти і дожили до глибокої старості.

Батько Владислава Гутовського Віктор (1869 рік народження) був одружений з Селестиною Сахен (1888 року народження). Віктор не пережив війну і помер у 1942 році в селі Дорогуськ Холмського повіту Люблінського воєводства, а Селестина дожила до 1961 року. Обое поховані у родинному склепі в Варшаві. Вони мали одного сина Владислава, який і володів селами Дігтів та Суходоли Володимир-Волинського повіту.

Дід Владислава – Владислав Кастан Гутовський був маршалком Володимир-Волинського повіту. Народився 1830 році, помер в 1915. Був одружений з Марією Ягмін. Вони мали п'ятеро дітей: сини – Віктор, Павло та Тадеуш, доньки – Ядвіга та Ізабелла.

Владислав Гутовський, онук Кастана та син Віктора був одружений двічі. Точна дата його шлюбів невідома. Перша його дружина Гелена Комарницька народилася в 1910 році. Приблизно в 1929 році вони одружилися. В них народився син Павло у 1930 році. Очевидно, Гелена померла при пологах. Владислав буквально зразу одружився з Ядвігою Меєр. Павло, син Владислава одружився з Анною Марією Лемпійською. Помер у 1981 році. У них було двоє дітей – Катажина Гутовська та Александра Гутовська. [5]

Ядвіга Маєр народилася в 1905 році у Кракові. З Владиславом одружилася у 1930 році. Вони мали одного сина Мацея. Хлопчик народився 4 листопада 1931 року в маєтку Суходоли на Волині, помер 11 жовтня 1998 року в Зельонце (Польща). Був відомим польським істориком, мистецтвознавцем. Навчався в Ягеллонському університеті в Кракові. У 1974-1981 роках керував відділом образотворчого мистецтва в тижневику «Культура». У 1991-1993 роках працював на кафедрі історії мистецтв Сілезького університету; з 1993 професор Білостоцького технологічного університету (з 1971 очолював кафедру історії мистецтва). Його творчість продовжує його син, історик мистецтва Бартломей Гутовський.

Мацей Гутовський був дослідником польського готичного мистецтва, модерну, сучасного мистецтва, знавець архітектури ХІХ століття. У 1989-1993 роках він був заступником голови міської ради міста Зелонка (місто у Мазовецькому воєводстві).[7]

Сам маєток у Суходолах (Радгоспі) розграбували, а під час Другої світової війни він був повністю знищений. Віцліла лише будівля кухні та стара конюшня чи то кузня. Відразу після війни на території колишнього панського маєтку розпочали колгоспне будівництво. Оскільки села там не було, а потреба в робочих руках існувала, то туди вирішили поселити переселенців із-за Бугу. Жодних, придатних до життя будівель там не було. Переселенці по декілька сімей тулилися в колишній панській кухні, яка, до речі, двоповерхова та має 6 кімнат. Пізніше переселенці звели власні будинки, а колгосп побудував господарські комплекси для качок та курей. Нині тут розмістилася Володимир-Волинська птахофабрика. Немає вже й млина, лише кузня ще в радянські часи слугувала за призначенням, а тепер стоїть пустою. Ковальство, як і панські часи, відійшло з наших сіл у минуле. І лише панська кухня, переживши війну та три влади, залишилася мовчазним свідком минулого.

Додатки

Фото 1. Стара панська кухня

Фото 2. Стара конюшня або кузня

Фото 3. Всередині конюшні. Нині приміщення не використовується

Список використаних джерел та літератури

1. Цинкаловський О. «Стара Волинь і Волинське Полісся. Кращезнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. Том 2»

2. Володимир, яким ми його пам'ятаємо. Людські долі. – Володимир-Волинський, 2016
3. Herbarz Polski. Powiekszony dodatkami z rozniejszych autorow, rekopismow ... Т. X, 1845
4. Волинська промислово-сільськогосподарська виставка 90 років тому/ Інтернет джерело: <https://www.hroniky.com/news/view/13184-volynska-promyslovo-silskohospodarska-vystavka-90-rokiv-tomu>
5. Władysław Gutowski h. Ciołek/ Інтернет джерело: <http://www.sejmwielki.pl/b/sw.196155>
6. Гутовські. Інтернет джерело: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Gutowski>
<https://wielcy.pl/niesiecki/g/gutowski/8457.php>
7. Мацей Гутовський. Інтернет джерело: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Maciej_Gutowski_\(historyk_sztuki\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Maciej_Gutowski_(historyk_sztuki))

Чебелюк Світлана, (м. Луцьк)

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДОРА БУСЛА

Краєзнавство, написання історії регіону, окремого населеного пункту – є важливою складовою розвитку історичної науки. Значною мірою воно розвивається завдяки подвижницькій діяльності окремих людей, дослідників-ентузіастів. Вивчення їх внеску у краєзнавчі дослідження допомагає зрозуміти особливості розвитку науки на кожному історичному етапі, у кожному регіоні, розкриває роль особистості у перебігу суспільних процесів. На Маневиччині одним із краєзнавців, який присвятив своє життя дослідженню рідного села був Федір Гнатович Бусел.

Бусел Федір Гнатович – корінний житель с. Кукли Маневицького (нині Камінь-Каширського) району Волинської області. Народився в 1946 р. в селянській родині. Після закінчення в 1961 р. місцевої 8-річки навчався в Маневицькій вечірній середній школі. У 1965 р. почав трудову діяльність на посаді вчителя початкових класів. Того ж року був призваний на строкову армійську службу. Після демобілізації – навчання на історичному факультеті Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки (заочно) й одночасно робота в Куклівській середній школі вчителем історії та правознавства. З 1976 р. – заступник директора, а у 1983–1993 рр. – директор місцевої школи. Вся педагогічна діяльність Федора Бусла була присвячена вихованню у підростаючого покоління любові до свого краю через дослідження і вивчення його історії [1]. Це стосується різних напрямів його роботи: виявлення і збереження речових пам'яток, вивчення історичних (речових і писемних), архівних джерел, фіксації розповідей старожилів, створення Музею історії села Кукли, написання історико-краєзнавчого нарису.

Федір Бусел проводив активну збирацьку роботу, розуміючи важливість збереження для наступних поколінь предметів традиційно-побутової культури селян, історичних старожитностей. До неї він залучав школярів. Краєзнавець разом з учнями знайшов цінні археологічні пам'ятки доби бронзи – кам'яні булави, які в той час були знаками військової влади [2].

У 1979 р. території села проводив археологічні розкопки археолог-любитель, вчитель Майдан-Липненської школи, кандидат історичних наук Григорій Васильович Охріменко, чії праці з дослідження краю неодноразово публікувались в періодичній пресі та окремими виданнями [3]. Разом з Федором Гнатовичем Буслом та групою учнів археолог обстежив окремі ділянки на території села, де було виявлено фрагменти кераміки періоду неоліту та енеоліту, про що згадано у праці дослідника. Такі знахідки свідчать про осілий спосіб життя та заняття наших предків – землеробство, полювання, рибальство, бортництво [1].

Для мене Ф. Г. Бусел – це вчитель за покликом серця. Саме його уроки історії вплинули на мій шлях у майбутнє. Він був педагогом, який умів прищепити зацікавленість і захоплення історією – предметом свого викладання, вимогливою, але справедливою людиною. І таким ентузіастом, котрий, незважаючи на життєві труднощі і проблеми, виявляв у повній мірі і до кінця доніс шану, повагу і любов до рідного краю та його людей. Часто говорив: «Якщо ви мрієте – то робіть усе, щоб ваша мрія стала реальністю». Його слова глибоко запали нам у душі, бо вихід його книги про малу батьківщину є результатом того, що він особисто свою мрію реалізував. Не жаліючи свого часу, здоров'я, ослідник багато років ходив від хати до хати, збираючи спогади старожилів, предмети старовини, речові та писемні джерела, які пізніше лягли в основу створення Музею історії села Кукли (відкритий 14.04.2004 р.) та видання історико-краєзнавчого нариса про населений пункт (2019 р.).

Метою діяльності музею Федір Гнатович визначив «вивчення історії села, дослідження і збереження його історичних джерел, речей побуту і культури та виховання у підростаючого покоління почуття любові до свого краю, свого народу, Батьківщини» [4].

Для створення та поповнення фондів шкільного музею під керівництвом вчителя учні організовували пошукові заходи. У ході їх роботи вдавалося виявляти пам'ятки історії та культури, які несли в собі не лише матеріальну, але й суспільну цінність. Приносили знайдені предмети у музей, що значно поповнило його збірку.

Матеріали музею розповідають про історію населеного пункту, життя його мешканців з найдавніших часів до наших днів. Станом на 1 січня 2021 р. музей налічує 564 музейних предмети: 230 з них входять до основного фонду, 334 – до допоміжного. У фондовій збірці музею різні типи музейних предметів – писемні, речові, образотворчі, фото, кіно, відео. Колекції складаються з археологічних, етнографічних, геологічних, мистецьких пам'яток, представляють побутові речі, фотографії, писемні документи зі свідченнями старожиливі і мешканців села.

Експозиція музею поділена на кілька розділів: «Кукли – поселення давнє», «Село часів литовсько-польського періоду», «Село на межі ХІХ–ХХ ст.», «Село в 20–30-ті роки ХХ ст.», «Село в роки Другої світової війни», «Ростемо патріотами», «Радянсько-колгоспний період», «Соціальні здобутки села», «Нашого цвіту по всьому світу», «Духовне життя», «Культурний розвиток», «Розвиток освіти», «Часи Незалежності», «Сьогодні». Окремі розділи складають предмети побуту, одягу та вжитку, які відносяться до ХІХ–ХХ ст., представлені в етнографічній експозиції.

За роки існування музею зібрано записи українських народних обрядів села, усної народної творчості; досліджено маловідомі сторінки з історії села; проведено сотні екскурсій для учнів школи, батьків та гостей села [4].

На сьогодні Музеєм історії села Кукли завідує донька краєзнавця, вчитель історії місцевої школи Леся Федорівна Макаруч, яка є справжньою патріоткою краю та продовжує справу свого батька.

Федір Бусел був шанованою у селі і школі людиною. Про це свідчать спогади його колег, односельців. Так Неоніла Адамівна Савчук (1948 р.н.), вчителька української мови та літератури так охарактеризувала краєзнавця: «Це людина, яка все своє життя присвятила педагогічній діяльності. Був обізнаний у своїй справі, брав активну участь у громадському житті села. Керував фольклорним гуртком «Джерело». Присвятив все своє життя збиранню матеріалів для написання книги. Це не просто книга – це духовний пам'ятник селу і людям. Цією книгою на скрижалях історії малої батьківщини він викарбував своє ім'я на віки. Виростив не одне покоління учнів, які присвятили себе педагогічній справі: стали вчителями історії та гідно продовжили справу свого наставника. Незважаючи на свій хворобливий фізичний стан (мав важку хворобу серця), встигав скрізь: і вчителювати, і брати активну участь у громадському житті населеного пункту, і регулярно відвідувати богослужіння» [5].

У 2019 р. дослідник завершив багаторічну працю – книгу «Кукли: минування і сьогодні» (історико-краєзнавчий нарис с. Кукли, що на Волині), у якій висвітлив найбільш важливі події в історії села. Значну увагу приділено побуту, народним традиціям, сімейним відносинам, святкуванню релігійних свят та пісенному фольклору, що характеризують культуру села в ХІХ–ХХ ст.

Нариси історії с. Кукли – це копітка багаторічна праця людини, яка відкрила для односельчан сторінки історії малої батьківщини. Архівні матеріали, спогади очевидців, перекази, легенди, опрацювання історичних джерел, в яких є згадка про Кукли, дали бажаний результат. Книга розрахована для широкого кола читачів. Прочитане сприймається достовірно, бо автор посилається на вказані джерела інформації. Зібрані у ній матеріали допомагають мешканцям села пізнати історичне минуле своєї батьківщини [1].

Маневицька районна громадсько-політична газета «Нова доба» розмістила про книгу краєзнавця розлогий допис під заголовком: «Історик-ентузіаст видав півтисячолітній літопис рідного села», засвідчивши важливість його праці не лише для односельців, але й загалом для маневиччан та волинян [6].

У підсумку зазначимо, що діяльність Ф. Г. Бусла справила значний вплив на розвиток населеного пункту, привідкрила завісу над його історією для молодого покоління, яке стало більше цікавитись минувиною села. Краєзнавець використовував у своїй діяльності традиційні методи дослідження: науковий (аналіз джерел, що стосуються об'єкта вивчення); візуальний (узагальнення власних спостережень, бесіди з місцевими жителями, спеціалістами тощо); картографічний (дослідження картографічних джерел, пов'язаних з населеним пунктом); анкетний (усне опитування

мешканців населеного пункту); польові дослідження; описовий (вивчення статистичних даних про населений пункт в різні періоди його існування); фотографування та відеозйомка (фіксація найцікавіших епізодів роботи). Такі методи дали змогу досліднику віднайти справді вагомий історичні факти про населений пункт та на їх основі написати вищезгадану працю.

Джерела та література

1. Бусел Ф. Г. Кукли: минування і сьогодення. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2019. 344 с.
2. Археологічні пам'ятки Маневиччини, представлені в Маневицькому краєзнавчому музеї. Упоряд. А. Силюк, Є. Ковальчук. Волинський музейний вісник: Наук. зб. : Вип. 4. Луцьк, 2012. С. 64–70.
3. Г.Охріменко. Волинська неолітична культура. Луцьк, 2001 р., с.130
4. Бусел Ф. Г. Характеристика музею історії села Кукли. 4 с. Науковий архів Музею історії села Кукли.
5. Спогади Неоніли Адамівни Савчук, 1948 р. н., жительки с. Кукли.
6. Музика Ю. Історик-ентузіаст видав півтисячолітній літопис рідного села *Нова доба*: Маневицька районна громад.-політ. газета. 2020. № 7 (13 лют.). С. 4.

УДК: 316.422:930.25

Валентина Петрович, (м. Луцьк),

Руслана Ярмолюк, (м. Луцьк)

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТРУДОВОГО АРХІВУ ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ ПРИЛІСНЕНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті висвітлюються питання організації діяльності архівних установ, зокрема Трудового архіву виконавчого комітету Прилісненської сільської ради Волинської області. Встановлено, що завдання, функції, основні напрями роботи Трудового архіву направлені на вирішення пріоритетних завдань розвитку архівної справи в територіальній громаді, задоволенні соціальних потреб громадян щодо забезпечення збереженості для подальшого використання тих архівних документів, що не належать до складу Національного архівного фонду.

Ключові слова: Національний архівний фонд, архівна справа, трудовий архів, органи місцевого самоврядування, Прилісненська сільська рада.

Архівна справа є важливою складовою інформаційної та культурної сфери життєдіяльності суспільства, що охоплює наукові, організаційні, правові, технологічні, економічні та інші питання, пов'язані з нагромадженням, обліком, зберіганням юридичними та фізичними особами документів та використання відомостей, що в них містяться. Як частина соціальної інфраструктури суспільства архівна справа постійно зазнає впливів домінуючих у ньому явищ, змін і тенденцій. У зв'язку з цим виникає необхідність визначення шляхів її вдосконалення і подальшого розвитку на перспективу.

Після місцевих виборів, що відбулися 25 жовтня 2020 року, набули повноважень сільські, селищні, міські ради у територіальних громадах, утворених Кабінетом Міністрів України згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад». Відповідно повноваження сільських, селищних, міських рад, що увійшли до територіальних громад, території яких затвердив Кабінет Міністрів України на підставі зазначеного Закону, припиняються у день набуття повноважень сільських, селищних, міських рад, обраних на виборах [3].

Належна організація діяльності новостворених органів місцевого самоврядування (ОМС) в значній мірі залежить від їх документаційного забезпечення, а отже потребує невідкладної організації служб діловодства як структурних підрозділів їх виконавчих органів. Разом із цим, набуває особливої значущості питання забезпечення збереженості документів, утворених у діяльності припинених і новостворених ОМС, що вимагає заснування архівних підрозділів (архівів) у сільських, селищних, міських радах новоутворених територіальних громад і їхніх виконавчих органах.

Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» не оперує терміном «трудовий архів». Це загальноживана назва архівної установи, що створюється сільською, селищною, міською радою відповідно до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [8] та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [7] для централізованого тимчасового зберігання нагромаджених у процесі документування службових,

трудовах та інших правовідносин архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду (НАФ).

У зв'язку з реформуванням народного господарства, ліквідацією та реорганізацією підприємств та організацій різних форм власності, дуже гостро постало питання про забезпечення збереженості документів з особового складу, що відклалися в результаті їх діяльності і є підґрунтям для забезпечення прав та законних інтересів громадян. Відповідно таке важливе завдання покладається на Трудові архіви, зокрема й на Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради Волинської області, що був створений за рішенням Прилісненської сільської ради.

На виконання розпорядження голови Маневицької районної ради Волинської області від 15.09.2020 № 70-р «Про передачу архівних документів» [9] та відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [7], рішення районної ради від 23.12.2005 р. № 24/21 «Про утворення Трудового архіву Маневицького району» [1], рішення Прилісненської сільської ради від 20.08.2020 № 50/4 «Про затвердження Положення про Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради» [5], розпорядження Прилісненського сільського голови від 09.09.2020 № 113-род «Про створення комісії для прийняття документів в Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради» [10], наказу Міністерства юстиції України від 19.07.2017 № 2301/5 «Про затвердження Порядку приймання-передавання документів Національного архівного фонду та інших архівних документів від однієї архівної установи до іншої» [6], постанови Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-ІХ «Про утворення та ліквідацію районів» [11], для подальшого зберігання архівних документів головному спеціалісту відділу з питань юридичного забезпечення діяльності районної ради передати на зберігання архівні документи від Трудового архіву Маневицького району до Трудового архіву виконавчого комітету Прилісненської сільської ради.

Відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 02 червня 2014 року №864/5 «Про затвердження Типового положення про архівну установу сільської, селищної, міської ради, ради об'єднаної територіальної громади для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, що не належать до Національного архівного фонду» [12], наказу Міністерства юстиції України від 23 серпня 2019 року № 2643/5 «Про внесення змін до Типового положення про архівну установу сільської, селищної, міської ради, ради об'єднаної територіальної громади для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, що не належать до Національного архівного фонду» [4], Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [7], сільська рада прийняла рішення створити Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради та затвердити Положення про Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради [5]. Контроль за виконанням цього рішення здійснювала постійна комісія сільської ради з питань освіти, охорони здоров'я, культури, спорту, побутового і торгівельного обслуговування та соціального захисту населення.

Завдання та обсяг робіт, що виконує Трудовий архів, визначає його організаційно-правовий статус. При цьому у своїй діяльності працівники архіву керуються Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України та іншими нормативно-правовими актами.

З питань організації й методики ведення архівної справи Трудовий архів керується наказами і методичними рекомендаціями Державної архівної служби України, державного архіву Волинської області, Прилісненської сільської ради.

Основним нормативним документом з організації роботи архіву є «Положення про Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради». Положення визначає його статус як юридичної особи, порядок створення і підпорядкування, правову базу діяльності, профіль, завдання, функції, права і порядок управління [5].

У Положенні визначені основні завдання діяльності Трудового архіву. До них належать:

- виявлення та внесення до джерел комплектування документів, за погодженням з виконавчим комітетом Прилісненської сільської ради, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, що розташовані на відповідній території;
- зберігання відповідно до умов, визначених Державною архівною службою України, документів з особового складу та документів тимчасового зберігання підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності та підпорядкування, що розташовані на території Прилісненської сільської ради територіальної громади;

- приймання від підприємств, установ і організацій – джерел комплектування – архівних документів з особового складу, фінансово-господарської діяльності та інших документів, строки зберігання яких не закінчилися;
 - науково-технічне опрацювання документів, що надійшли на зберігання, згідно з правилами Державної архівної служби України, створення необхідного довідкового апарату до них;
 - облік документів, що зберігаються, у тому числі шляхом створення та підтримання облікових баз даних;
 - організація користування документами у службових, соціально-правових, наукових та інших цілях, видавання юридичним особам і громадянам у встановленому Державною архівною службою України порядку архівних довідок, копій та витягів з документів, що знаходяться на зберіганні;
 - проведення експертизи цінності документів, що знаходяться на зберіганні.
- Для виконання покладених на Трудовий архів завдань йому надається право:
- одержувати від підприємств, установ і організацій – джерел комплектування архівні документи згідно з номенклатурою справ;
 - інформувати керівництво Прилісненської сільської ради про стан зберігання документів підприємств, установ і організацій – джерел комплектування та вносити пропозиції щодо поліпшення цієї роботи;
 - надавати рекомендації підприємствам, установам, організаціям – джерелам комплектування з питань, що входять до компетенції Трудового архіву;
 - брати участь у засіданні експертних комісій у разі розгляду на них описів справ тимчасового зберігання, документів з особового складу підприємств, установ і організацій – джерел комплектування Трудового архіву та актів про вилучення для знищення документів, строки зберігання яких закінчилися;
 - брати участь у нарадах, які проводить Прилісненська сільська рада, ліквідаційна комісія підприємств, установ, організацій громади незалежно від форми власності, що ліквідуються, Державний архів Волинської області [1].

Отже, архівні документи є складовою частиною інформаційних ресурсів для задоволення потреб громадян соціально-правового характеру. Їх інформативна цінність значно зросла в зв'язку з реформуванням народного господарства, зміною форм власності, приватизації майна, розпаювання земель та інше. Трудові архіви створюються за рішенням сільської, селищної, міської ради задля забезпечення збереженості соціально-значущих документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових або інших правовідносин юридичних і фізичних осіб та інших архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду.

Джерела і література

1. Положення про Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради від 20.08.2020 № 50/4. URL : <https://prylisnenska-gromada.gov.ua/docs/444928/>.
2. Положення про Трудовий архів Маневецького району від 23.12.2005 р. № 24/21. URL : <http://www.manrayrada.gov.ua/trudoviy-arhiv-manevickogo-rayonu.html-0/>.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування та районних державних адміністрацій : Закон України від 17 листопада 2020 року № 1009-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-IX#Text/>.
4. Про внесення змін до Типового положення про архівну установу сільської, селищної, міської ради, ради об'єднаної територіальної громади для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, що не належать до Національного архівного фонду : наказ Міністерства юстиції України від 23 серпня 2019 року № 2643/5. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/RE33959/>.
5. Про затвердження Положення про Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради від 20.08.2020 № 50/4. URL : <https://prylisnenska-gromada.gov.ua/docs/444928/>.
6. Про затвердження Порядку приймання-передавання документів Національного архівного фонду та інших архівних документів від однієї архівної установи до іншої : наказ

Міністерства юстиції України від 19.07.2017 № 2301/5 (Редакція від 03.04.2020). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0884-17#Text/>.

7. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР (Редакція від 29.08.2021). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text/>.

8. Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24 грудня 1993 року № 3814-ХІІ (Редакція від 16.10.2020). *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 15. Ст. 86. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text/>.

9. Про передачу архівних документів : розпорядження голови Маневицької районної ради Волинської області від 28.09.2020 № 75-р. URL : <http://manrayrada.gov.ua/activity/act/pro-peredachu-arhivnih-dokumentiv/>.

10. Про створення комісії для прийняття документів в Трудовий архів виконавчого комітету Прилісненської сільської ради від 09.09.2020 № 113-род. URL : <https://prylisnenska-gromada.gov.ua/docs/444928//>.

11. Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-ІХ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text/>.

12. Типове положення про архівну установу сільської, селищної, міської ради, ради об'єднаної територіальної громади для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, що не належать до Національного архівного фонду : Наказ Міністерства юстиції України від 02.06.2014 № 864/5 (Редакція від 17.09.2019). *Офіційний вісник України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0592-14#Text>.

Петро Хомич, (сmt Маневичі)

З ІСТОРІЇ НАЗВИ МАНЕВИЧ

Манувеча. Не один раз через наші краї з награбованим майном поверталися додому татари, а брали вони в полон не тільки гарних дівчат чи молодих хлопчиків. Майже завжди з собою гнали табуни найкращих коней. Бувало, що й отари овець проганяли.

Сусідній Городок тоді ще був містечком, тому бусурмани тут кілька разів ставали на ночівлю, Всенький люд від малого і до великого тікав і ховався по навколишніх лісах та болотах.

Місцеві жителі мстилися ворогам, як могли. Темними ночами деякі «ловкачі» виманювали з тимчасової загрози десятки овець, яких татари тримали для харчування.

Від тих часів і пішла назва «мана веча», тобто місце, куди виманювали овець. Невелику річку назвали Маневкою, а саме поселення на мові старожилів звучало Манувеча. **Переказ записано від жителя села Прилісне Семена Семеновича Коваля, 1898 р.н.**

Мана веча. Про походження назви селища існує і ще одна народна легенда, яка розповідає, що в часи татарської навали останні завдавали великих прикрощів жителям Полісся, забираючи бранців в полон. За такі кривди місцевий люд чинив різноманітні помсти ворогам. Однією з них було виманювання овець з татарських загонів. Місце, куди зганяли тварин називалася «мана веча».

Мана - трипільське місто. Також одна з легенд говорить, що на території села Мановичі нині Прилісне було велике трипільське місто – Мана. Історія, на жаль, не зберегла нам документальних свідчень, але відомий історик і краєзнавець Олександр Цинкаловський у складі своєї експедиції розкопав місто 2 на 2 км часів мезоліту і неоліту.

Тобто від п'ятсот років до нашої ери, там було велике потужне трипільське місто. Через нього проходив Пінський тракт, який в Мані пересікався із трактом Сарди (Сарни) - Ковель. За рахунок того, що було благополучне сполучення трактами, під час раннього трипілля (мезоліт і неоліт) розвинулось велике місто.

В VII сторіччі до н. е. трипільців з їхніх територій витіснили кіммерійці, які із своєї держави Арта (Спарта) переселилися на територію теперішньої Італії. Імовірно також, що вже наприкінці VII ст. виникла конфедерація дванадцяти міст-держав (Вейї, Тарквінії, Цере, Вольсинії й ін..). В цей період у етрусків уже були численні міста - фортеці, які були економічними й політичними центрами, що утворювали разом із прилягаючими територіями міста-держави, що нагадували грецькі поліси.

Місто Мана було одним серед великих міст Етрурії, де столицею була Вейя, яка розташовувалась на території села Паториці і міста Сокала.

Відсутність у етрусків політичної й військової єдності позначилося й у війнах з Римом, у ході яких римляни по черзі підкорили собі найважливіші етрусські міста. В 396 році до н. е. були завойовані Вейї. З 310 року до н. е. почалося підпорядкування середньої й східної **Етрурії**, після 283 року в залежному від Рима становищі виявилася вся Етрурія.

Багато вчених не хочуть припускати, що велика держава етрусків-пеланків була на нашій території Волинського Полісся, а наше містечко Маневичі (Мана) було одним із дуже великих міст цієї держави, а даремно!

Манев. Продовженням першої легенди є друга, так, відомий дослідник волинських топонімів, викладач Луцького педінституту В.Ф.Покальчук у свій час пояснював походження назви села від німецького кореня «мани», тобто «васал» - землевласник, підлеглий магнатові. На його думку поселення, яке перебувало у віданні васала, спочатку називалось Манев, згодом видозмінилось у Маневичі. **П.Хомич. Маневиччина крізь віки. С. 328.** Село, яке згодом тут виникає називалось Мановичі. У розмовній мові ця назва використовувалась населенням села і навколишніх сіл навіть до 1964 р.

Проте в офіційних документах воно зазначалося як Маневичі. Значні зміни в житті села відбувалися в кінці XIX ст., коли розпочалося будівництво залізниці Ковель – Сарни. Селяни, які наймалися на будівництво цієї залізниці, стали першими робітниками, У зв'язку з появою постійної роботи окремі з них переселилися на станцію в Маневичі, на постійне проживання. Нове поселення, станцію Маневичі стали також називати Маневичі. **П.Хомич. Маневиччина крізь віки. С. 328.**

Мановичі. Побутує переказ, який передається з покоління до покоління, за цим переказом, в ті далекі часи на схід від Чернеч Городка, над річкою постійно ставали таборами цигани, а між селами Городок і Мановичі в часи існування першої східної слов'янської держави – Русі Князівської – розміщувалося Городище, куди вони йшли, щоб виманити в жителів містечка щось із продуктів харчування, предметів побуту, одягу. Коли непрохані гості з циганського табору в черговий раз наближались до села, то сторожові люди попереджували односельців вигуками: - Мановці йдуть! Люди закривали оселі, не бажали спілкуватись з мановцями, очевидячки з тими, хто обманює. Оці мановці, стверджує легенда, й поклали початок поселенню з найменуванням Мановичі.

Поява Городища датується XI – XIV ст. В кінці 50 – на початку 60 років XX ст.. знаменитий Санкт – Петербурзький професор, археолог Раппопорт там проводив археологічні розкопки, де було знайдено велику кількість знарядь праці та наконечники стріл. Дане Городище знаходиться в північній околиці сучасного села. До наших часів добре зберігся земляний вал, за яким розміщувалося «містечко». Відомий вчений, історик, перший Президент Української Народної Республіки Микола Грушевський в своїй монографії (праці) «Історія України – Русі» на одній з історичних карт «Волинь і Поділля XIV- XVI ст..» відмічає лише два населених пункти Маневичького району: Старий Чорторійськ і Чернч-Городок. **П.Хомич. Маневиччина крізь віки. С. 328.**

Мановичі. А в загальному до 1964 р. побутували дві назви – Маневичі (частіше Мановичі) з наголосом на третьому складі і Маневичі – з наголосом на другому складі. Першою назвою йменувалось село, а - другою станція і селище. Але є очевидним, що всі топоніми мають в основі корінь «ман», який утворився від слова «манити». В одному з новітніших українсько-російському словнику значиться слово «манливий», що перекладається на російську мову як «манящий», «влекущий». Натомість у російсько-українському словнику слову «манить» українськими відповідниками значиться слова «манити» і «вабити». **С.Філон. Маневичам - сто років. Луцьк. Надтиря. 1992 р. – С. 4.** Отже річечка Маневка манила приваблювала наших далеких предків – трипільців, а потім полісян - які міцно утвердились у нашому чудовому поліському краї.

Петро Хомич, (смі Маневичі)

З ІСТОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ЛІТОПИСНОГО ЧОРТОРИЙСЬКА «ЧЕРТОРИСЬК, ЩО НА ЧЕРТІ»

ЧОРТОРИЙСЬК, Горбовиця, Чорторій («ЧортоРием», «Черторья»), Черторієськ («Чертариєськ», «Чертарийськ»), Чорторійськ («Черториськ»), Чарториськ («Чарторійськ», «Чарторієськ»), Старий Чорторійськ, Чарторійськ. Поселення що на черті (кордоні), одне з

найстаріших містечок Волинського Полісся, родинне гніздо князів Чорторійських, село Луцького повіту Ведмезької волості та Колківського, Ківерцівського і Маневицького районів, до 2020 р. центр сільської ради. Нині входить до Маневицької селищної ради Маневицької ОТГ. Розташоване на лівому березі річки Стир за 12 км. від залізничної станції Новий Чорторійськ і за 30 км. від центру Маневичі.

Літописне поселення Чорторійськ знаходиться на Волині, на кордоні нинішніх Волинської та Рівненської областей. Із Києва на Волинь ведуть два шляхи – через Житомир і Рівне, а також через Коростень і Сарни. Останній відомий як Варшавка, а якщо офіційно – міжнародна магістраль М-07. Тож дорогою з Києва, після мосту через річку Стир, з лівої сторони, починається територія старостинського округу с.Чорторійськ Маневицької селищної ради.

Походження назви

Чорторійськ належить до давніх поселень Волинського Полісся. Літописна згадка про містечко «Черторыєськ» датується 1100 р. в часи міжкнязівських чвар за посідання волинськими містами. Безумовно наш прадавній Чорторійськ виник задовго до першої його згадки в літописі, і не є роком заснування населеного пункту. Тому то і вік Чорторійська буде значно старшим.

Надзвичайно актуальним і цікавим в історичному плані є питання походження теперішньої назви села Чорторійськ, а в минулому містечка та родинного гнізда князів Чорторійських,Чорторійських тому існує кілька версій, кожна з яких має своїх прихильників. Назва літописного Чорторійська в моєму дослідженні видозмінювалась багато разів.

Перша назва за переказами – древнього міста «Горбовиця», з яким зв'язані народні легенди, як історичне поселення Волині відноситься до періоду ранньої Русі. Ця давня назва, можливо, вказує на географічне положення поселення яке з'явилося завдяки вигідному річковому сполученню (адже місцевість мала стратегічне значення), свідченням чому є знайдені тут давні кремінні поліровані знаряддя, а на березі річки залишки валів.

Другу назву Чорторій («ЧортоРий», «Чорти риють», «Черторій»). Офографічний словник сучасної української мови зазначає, що слово чорторій має зокрема такі значення - великий вир, яма, яр, провалля. **Орфографічний словник сучасної української мови /Упорядник В.В.Дубічинський. Харків, 2009, с. 432.** Нині ще чітко простежуються в сучасному Чорторійську залишки глибоких ровів. Таким чином, саме «глибокий рів, яр, провалля» є одним із значень слова чорторій. **Словник української мови – К., 1980, т.11 Х–Б, с. 366.** Інше значення цього слова, це – «великий вир; глибока яма, в якій утворюється вир». **Там само. – с. 366.**

Безумовно, що слово чорторій означає величезний і глибокий яр, про що також розповідають легенди які пов'язують назву з нечистою силою. Ніби як колись через сильну зливу вода порила в тутешніх пагорбах безліч ровів, завдаючи чимало шкоди мешканцям поселення. Люди побачили в цьому “чортову силу” й назвали село «Чорторій», а деякі «ЧортоРием». Коли дивитися із Замкової гори на річку Стир, то на водянній поверхні його безперервно піднімаються своєрідні фонтанчики у вигляді малих парасольок, ніби й справді в тих місцях чорти риють землю.

За твердженнями дослідника другої половини 19 ст. отця Сендульського, перу якого належить цілий ряд історичних розвідок зокрема «Местечко Чарторыйск», «Местечко Четвертня» та ін., покладено один з двох факторів: географічний чи природний. Але найвірогідніше, що в основі назви – природний фактор. З досліджень отця відомо, що в минулому столітті йому доводилось чути від старожилів містечка таке: «Ріка Стир, під час весняних розливів в цій місцевості робила обриви, розмивала береги і в народі повторяли, що вода «чортом рие», а звідси назва місцевості Чорторійськ. В.Рожко. Древні святині Волині. За його словами ...«Що вода «якъ чортомъ рые» і від цього могла виникнути назва цього поселення – «Чарторійськ». **А.Сендульский. Местечко Чарторыйск // Вольнские Епархиальные Ведомости. – 1878, № 19, с. 719.**

Про походження назви села, передається легенда почута від старожилів, яка також пов'язує назву села з нечистою силою і розповідає наступне: «На берегах швидкоплинної ріки розкинулося давнє поселення. Люди тут жили мирно. Займалися хліборобством, рибальством. Жили не тужили. Та одного разу на село насунула величезна хмара. Та ж така, що день став нічю. Почало гриміти. Небо розколювалося блискавичними стрілами. Незабаром посипав дощ. Не дощ, а величезна злива. Води влило стільки, що вся земля піднялася і попила. З горбів вона стікала до річки. Наробила безліч ровів, порила все село. Люди побачили в цьому «чортову силу». Почали говорити – «чортом рито» й назвали село ЧортоРием (Чорторія).

Цю ж версію підтримує доктор філологічних наук, професор Волинського університету Віктор Давидюк який стверджує, що «назва древнього містечка походить від слова «чорторій», що означає ручай, який риє землю. А назва «Чорторійськ – традиційне руське найменування».

Для прикладу в Москві є річка Черторій. Названа незалежно від Чарторійська і Чарторійських. Ось пояснення що ця назва означає: "Гидроним ручья означает быстрый поток, который прорыл себе ложе — «как будто чёрт рыл». Чертороями обычно называли овраги и глубокие ямы. У площади Пречистенские Ворота река протекала в глубокой долине, эта местность была известна с XIV века как Чертолье." Русский архив. Историко-литературный сборник. 1863. Выпуск 10-11; "Дело об измене ротмистра Хмелевскаго".

Такої ж точки зору дотримувався відомий мовознавець О. М. Трубачев, він зазначає, що слово чорторій (рос. – черторой) найпростіше пов'язувати зі словом чѣрт. **Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева–2 изд.– М., 1987, т. 4, с.**

Свою версію назви Чорторійська, доводить сучасний дослідник В. П. Шульгач, який стверджує, що назва походить від якогось контактного об'єкта, який вразив перших чорторійських мешканців, тому вони своєму поселенню дали назву «Чортория». **Шульгач В.П. Ойконіми Волині: Етимологічний словник-довідник. – К., 2001, с. 132.**

Третя назва, а перша писемна згадка «Черторыєськ». В давньоруських літописах написання Черторыєськ зустрічаються в Лаврентіївському, Іпатському та Воскресенському. В період первинного існування впродовж 1100–1289 рр. (перша і остання згадки) на сторінках літописів назва міста зустрічається вісім разів, зокрема:

Третя назва про літописне містечко Чарторійськ знаходиться в Руському Літописі «Повести Временных лет», де поселення згадується «Черторыєськ» під 1100 р. (6608 р.), під час прийняття рішення Вітичівського з'їзду щодо Давида Ігоревича ...коли за постановою князів в Увітичах, містечко дісталось Володимирському князю Давиду Ігоревичу, онуку Ярослава Мудрого. Тут вказується, що «Дубен и «Черторыєськ» дав йому від себе великий князь київський Святополк. (Повість минулих літ. Вид. Акад. Наук СРСР 1950р., стор.181). Варто відзначити, що із сімнадцяти вперше згаданих у писемних джерелах першої половини XII століття волинських міст найраніше названо Чорторійськ. **М. Н. Тихомиров «Список русских городов дальних и ближних» [Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – с. 214–259.]**

Четверта назва «Черторыськ» ("Черторыеск», «Черториеск», «Черторіск») - на черті, тобто на кордоні. Від XIV ст. літописання ввійшло в нову добу – до складання загальноруських зведень. Новгородський перший літопис вже подає назву міста через букву - е: Черторыєськ. **Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва–Ленинград, 1950, с. 476.** Подібне можна зустріти і в Ермолинському літописі: **Черторыескы. ПСРЛ. – СПб., 1910, т. XXIII, с. 163.**

Тому найбільш сприятлива назва «черта», адже в соціальному плані Чорторійськ був фортецею на північно-східних рубежах Волинської землі і на думку Л. Сендульського ця місцевість в раньокняжій добі була чертою (межею, яка відокремлювала одне слов'янське плем'я від іншого, а між ними був рів). Тому ця територія з назвою "Черторыеск", була виключно важливою контактною зоною первісності і аж до часів середньовіччя.

Вивчаючи писемні джерела і документи ми вже починаємо простежувати як змінюється написання назви сучасного Чорторійська. В літописних реєстрах містечко вже пишеться через літеру –е (на рос. мові), а саме: Черторыеск (літописна – Черторыєськ). Така назва написана в найдавніших літописних зведеннях, що дійшли до нашого часу (Радзивиллівський, Лаврентіївський (бл. 1377 р.), Іпатський(поч. XV ст.), Воскресенський (XVI ст.)). Це, наприклад:

Під волинськими містами в Списках вказані не тільки волинські, а й галицькі міста. Всі ці міста як би розділені на три групи: спочатку говориться про міста власне волинські, далі - про міста галицькі, в кінці - про міста біля Пінська і Берестя всього 30 міст. Серед них Черториеск (Черторыеск), Четвертня (Четвертая), Пінськ (Пинеск на Пине). **Словник Семенова, т. I, стор. 315; П. Н. Батюшков. Волинь, СПб .. 1888 стор. 74. М. Любавський. Обласний поділ ..., стор. 231.**

В літописному реєстрі «Список русских міст далєких і блїзьких», раніше відомому як «Список Воскресенського літопису», який охоплює й територію України, серед 30 волинських міст (це і нинішні білоруські та польські міста) згадуються «Черторыєськ», Четвертня, Луцьк та Володимир див. **ПСРЛ, т. VII, стор. 240**, а також Кременець, Белз, Холм, Львов великий, Волинь на Бугу, Перемишль, Галич, Пінеск та інші. Повне зібрання російських літописів - том четвертий. Частина перша. Новгородська четверта літопись. - Пг.-Л., 1915-1929. **[Новгородська четверта літопис. (Повне зібрання російських літописів. Том IV. Частина 1). - М., 2000. - С.623-624].**

«Список рѹських мѣст далѣких і блѣзких» — літописний реєстр під заголовком «А се имена всѣм градам рускым, далним и ближним». Раніше відомий як «список Воскресенського літопису» (вперше опублікований у складі цього літописного зведення в XVI ст.). Найдавніша версія пам'ятки міститься в Комісійному рукописі Новгородського першого літопису (серед. XV ст.). Укладення «Списка» датують 1370-90-и роками і пов'язують з іменем митрополита Кипріяна. «Список», охоплюючи й територію України (українські населені пункти зафіксовано в пам'ятці у групах подільських, київських, волинських та волоських мѣст), є цінним джерелом для вивчення вітчизняної історичної географії. Старіша редакція Новгородського четвертого літопису представлена двома списками Новоросійський і Волинський починаючи з Повісті минулих років і завершуючи статтею 1437р. [ПСРЛ, Т. VII. **Летопись по Воскресенскому списку. — СПб, 1856. — с. 240-241**].

Історик Микола Котляр підтверджує, що в XII столітті «...Найбільш північними містами на східному волинському рубежі з київським були Чарторийськ і Мичеськ» які служили сторожовими заставами Червенської землі, зведеної на «черті», тобто на кордоні. Тому місто стало предметом князівських міжусобиць і переходило з рук в руки.

В свою чергу, І.П.Крип'якевич зокрема стверджує, про приналежність Чарторийська до Пінсько-Туровського князівства, «...У північній частині Луцького князівства значним містом був Чарториск (Чорторийськ), що деякий час належав до Пінського князівства», та вказує, що «Луцьке князівство відокремилася від Володимирського в середині XII століття, але пізніше інколи знову з'єднувалося з ним.

Продовжуючи мову про прадавню «черту», можна впевнено стверджувати, що вона не мала на той далекий час конкретної лінії, яка б проходила дорогами, лісами чи урочищами. А саме пояснення слова «черта», ми зможемо віднайти в російському «Толковому словнику» Даля. Тут чітко визначено одне із його значень саме як рубіж чи кордон. Свідченням цього є наявність на території села, двох городищ давньоруського часу XI-XIII століть. На яких виявлені сліди поселень епохи неоліту і бронзи, а також сліди городища часів Давида Ігоревича на якому стояв палац Радзівілів, якого вже давно не існує. В свою чергу городища чекають свого остаточного дослідження і конкретних висновків істориків.

На думку, О.А.Сендульського який вважав, що в основі назви міг лежати географічний фактор, то скоріше, в тому місці, де було засноване наше поселення ...«пролегла некогда черта, отделявшая одно славянское племя от другого и этой чертой был ров – в просторечии рив, от чего произошло название Черторив – преобразившийся в последствии времени в устах народа в Чорторийск». **Волинские Епархиальные Ведомости. – 1878, № 19, с. 719.**

А в загальному, не даремно 25 червня 2008 р. рішенням сесії сільської ради було затверджено герб, основною фігурою якого є вершник на коні - "Погоня" - родовий знак князів Чорторийських, оскільки цей рід взяв прізвище саме від даного населеного пункту. Щит у руках вершника із зображенням герба Волині підкреслює географічне розташування поселення. Лазурова база з срібною хвилястою балкою символізує річку Стир. Також таке поєднання в нижній частині герба сприймається як смуга, "черта" (тобто на кордоні), що відображає одну з версій походження назви села.

П'яту назву «Чорторийськ» («Чорторийськ», «Чорториєск», «Чорторыйск», «Чорторыск», «Czortoryiesk», «Czortoryesk»). В період Литовсько-Руської держави (XIV–XVI ст.) назва міста вже пишеться через букву - о: Чорторийськ, Чорторыйск, Чорторыск, тому що, староруська (українська і білоруська) мова стала державною, а судоустрій спирався на правні традиції руського княжого судочинства.

Ряд дослідників зокрема Олена Бірюліна доводять, що це зросійщена форма. В Іпатіївському літописі 15 ст. (з північно-руського кутка) він. За умови, що таке звучання відповідало місцевому, то на українському мовному ґрунті "е" закономірно перейшло в "о". «Чорторийськ» («Чорториєск», «Чорториєськ». «Czortoryesk»). Чорторийськ був відомою резиденцією знаменитих князів з давнього українського роду. Чорторийські першими на Україні удостоїлись прізвищ в яких відбилась назва їх володінь.

Підтвердженням цієї назви нам дає записка яка зберігалася в секретному королівському архіві про замки та землі, що належали до князя Свидригайла, князя литовського та руського. - InirTicketa castra et terrae sunt serenissimi ducis Switirgall Magni ducis Lithuaniae, Russiae та ін. : замок Києва з багатьма районами та Чорториєск. Цей розрахунок повинен був бути приєднаний до договору Свидригайла з Тевтонськими лицарями 2 березня 1402 р. в Марієнбурзі. Німецькою мовою додано попередження про те, що ці назви здаються значною мірою експропрійованими. Взято з твору Коцеби,

під назвою» Swidrygiełło» в російському перекладі. Список міст Свидригайла. [Цей латиномовний список датується 1432 р. Нижче список подається за двома виданнями: 1) А. Коцебу. Свитригайло, великий князь Литовский или Дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской. — СПб, 1835. — Прибавления; 2) Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. — Т.1. — Wilno, 1860. — S. 330-331.] 2) Данилович І. Скарбниця папських, імператорських, королівських та князівських дипломатів; національні резолюції, резолюції різних органів та відомств, що слугують критичним поясненням історії Литви, Русі Литви та сусідніх країн. - Т.1. - Вільнюс, 1860. - С. 330-331.

В оригіналі ...Копія съ записки, хранящейся въ Секретномъ Архивѣ. Города и земли принадлежатъ Пресвѣтлѣйшему Князю Свитригайлу, Великому Князю Литовскому, Русскому и проч. Первое Кіевъ, — крѣпость со многими уѣздами. Черниговъ, съ немалымъ числомъ уѣздовъ. (Названія сїи большею частію кажутся весьма искажены). Чорторієськ. Czortoryesk N. 746. Rok 1402. В цьому списку понад вісімдесят міст, що належали до володінь Свидригайла. В оригіналі на латинській мові читаємо Czortoryesk, а в перекладі тогочасним російським правописом — Чорторієськ.

Notata dochowana w tajném archiwum królewieckim o zamkach i ziemiach, naieżących do księcia Swidrygiełły W. księcia Litwy i Rusi. — Inirascripta castra et terrae sunt serenissimi ducis Switirgall Magni ducis Lithuaniae, Russiae etc.: Naprzód zamek Kyew z wiela distriktami.Czortoryesk

Wyliczenie to musiało być załączone do traktatu Swidrygiełły z Krzyżakami 2 Marca 1402 r. w Marienburgu zawartego. W niemieckim języku dodano ostrzeżenie, że te nazwiska po większej części zdają się być wykoszlawione. Wyjęto z dzieła Kotzebue, pod tyt. »Swidrygiełło» w rossyjskiem tłumaczeniu.

Назва Czortoryesk (на латинській мові), в дослідженні А. Коцебу «Свидригайло, ВкЛ», яке вийшло з друку на німецькій мові, а в 1835 р. згідно тогочасного російського перекладу — Чорторієськ, згадується у списку міст (понад вісімдесят), що належали до володінь Свидригайла (ВкЛ в 1430-1432 pp.). Автор зазначає, що документи були віднайдені в Кенігсберзькому Таємному Архіві і буква в букву списані архівариусом Геннігом. **А. Коцебу. Свитригайло, великий князь литовский. — СПб., 1835, Прибавление СХХ, с.9 — 12.**

В ревізії волинських замків «Описания замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1545 года», ревізорам які проводили ревізію не вдалося описати Чорторійський замок, скоріше через відмову власників міста (князів Олександра і Івана Чорторійських), які свою відмову мотивували тим, що в оригіналі на польській мові читаємо: ...«imienie holownoe otczyznu naszu Czortoryesk maiem nie w Powietie Wolynskom, ale w Litowskom». Отже в оригіналі назву міста ревізори написали через букву — о, але вже в перекладі російською, назва тогочасного міста подається як Чарторійск ...«главное вотчинное имение наше Чарторійск, находится не в Волынском, но в Литовском повете». **Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі- Памятники). К., 1869, т.4, Отд.ІІ, с. 63.**

Шоста найбільш поширена назва «Чарторійськ» («Чарториськ», «Чарторіск», "Чарторыиск», «Чарторійськіє», «Чарторыжские»). Найбільш сприятливий розквіт міста досяг при князях Чорторійських, рід яких веде ще з часів святого рівноапостольного князя Володимира Святославича через Туровсько-Пінських князів. Чорторійськ стає духовним центром Волинського Полісся, відбулися зміни в її написанні (як в польській, так і в російській транскрипціях): першу букву -о замінила буква -а. Змінилося написання і князівського прізвища, які стали іменуватися Чарторійськими або Чарторизькими.

Отже назва говорить сама за себе, адже поселенням довго володіли князі Чарторійські, потомки князя Гедеміна й Ольгерда (1442-1601). Правнук Ольгерда Михайло Васильович (помер близько 1489 р.) був маршалком двору князя Свидригайла і отримав від нього численні наділи, між іншими і Чарторійськ. Його син, луцький староста Федір (помер в 1542 р.) був першим, хто взяв собі прізвище Чарторійський.

Надалі написання назви містечка через букву - а збереглося і в часи Російської імперії (1795–1921 pp.) та Речіпосполитої Польської (1921–1939 pp.). В оперативних зведеннях, журналах бойових дій різних підрозділів Червоної Армії зустрічаються назви: Чарторійск, Чарторыск, Чарториск, Черторышенский р-н, Черторыский р-н Рівненської області.

В той період Чарторійськ був містом та центром значної сільськогосподарської округи і, як вважають, столицею дрібного удільного князівства чи волості в другій половині XII–XIIIст.

(сенсаційна знахідка «Маневицький човен» є тому підтвердження), та носив назву ще «Чарториськ». Літера «а» в прізвищі Чарторийських з'явилася в наслідок перекладу польською мовою слова «чорторий», що означає «ручай, який риє землю».

Сьома назва «Старий Чорторийськ». Наприкінці XIX століття внаслідок прокладання залізниці Ковель-Сарни, виникла вже сьома назва (в нашому дослідженні) з додаванням слова «Старий» тому що, була побудована станція Новий Чорторийськ, біля якої виросло село з такою ж назвою, а Чорторийськ стали називати «Старим Чорторийськом».

В міжвоєнний період до першого приходу радянської влади офіційною назвою поселення було - містечко «Чарторийськ», одне з небагатьох поселень, де переважала українська людність. В радянський період до назви знову додано частину «Старий», що вказувало на його давнє минуле, а статус населеного пункту змінено на село «Старий Чорторийськ».

Восьма назва Чорторийськ («Чорторийськ»). Щодо восьмої нинішньої назви Чорторийськ («Чорторийськ»), то після суперечливих дискусій Волинська обласна рада в травні 2018р. на черговій сесії, на основі постійної комісії зробила висновок, що правильним написанням назви є слово, яке пишеться через літеру -о: Чорторийськ. Але Волинська обласна рада ухвалила рішення щодо внесення змін до свого ж рішення від 16 травня 2019 року № 23/31 «Про перейменування села Старий Чорторийськ Маневицького району»: слова «на село Чорторийськ» замінити словами «на село Чарторийськ». В рішенні робиться посилання на дві важливі українські інституції: Інститут української мови Академії наук України та Інститут національної пам'яті, який в той час ще очолював В'ятрович.

З позицій сьогодення України, та враховуючи ряд історичних досліджень ствердно можна сказати, що нашому літописному містечку личить назва «Чертарийськ». Особисто мій висновок є таким, що це природне розташування, а також не виключається пояснення і як «вириті рубежі-черти», а все таки головна частина назви села походить від давнього слова «Черта» тобто на кордоні, адже в стратегічно найзручнішому місці наші далекі пращури, напевне, і заснували свої перші фортифікаційні споруди з метою захисту рідної землі. Потім родове гніздечко князів Чорторийських, Чарторийських, а слово Старий взагалі не личить носити літописному містечку Чертарієск, адже Чарторийськ в історичному аспекті це потужне історичне поселення яке на сьогодні знову відроджується як в духовному так і в економічному аспекті.

Крапка на цих версіях не поставлена. Істориками, філологами, краєзнавцями будуть висунуті нові версії. Напевне, одна з усіх і стане правдоподібною у походженні назви цього древнього містечка, та нинішнього сільського поселення Чарторийська.

УДК 94(477.82)

Юрій Мазурик, (м. Луцьк)

НОВИЙ ЧОРТОРИЙСЬК ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.

(дискусійне питання, щодо його локалізації)

Анотація: *Про місто Чорторийськ відомо з початку XIIст. На початку XX ст. на залізничній гілці Ковель-Сарни була відкрита станція Чарторийськ, біля якої виникло селище з цією ж назвою, яку згодом почали називати Новий Чарторийськ. На противагу цій назві у 1946 році історичному селу Чорторийськ додали приставку Старий. Однак в історії Чорторийська у пізньосередньовічну добу деякий час існували такі ж назви. Сучасні дослідники урбанізаційних процесів на Волині поповнили джерельну базу із залученням нових писемних документів в яких під 1598-1622 роками поряд з містом Чорторийськ згадуються назви Старий і Новий Чорторийськ. Розглядається спроба локалізації цих топонімів.*

Ключові слова: *Волинь; місто Чорторийськ; Старий і Новий Чорторийськ; городище; замок; історичне населене місце.*

Перша писемна згадка про Чорторийськ (Чарториськ, Черториськ), як місто відноситься до 1100 р., коли воно дісталася володимир-волинському князю Давиду Ігоровичу. Всього в Галицько-Волинському літописі в зв'язку з різними політичними подіями місто згадується шість разів: 1100, 1142 (двічі), 1227, 1228, 1289 рр. [7 с. 155, 194, 195, 383, 384, 452]. В 1227 р. Чорторийськ захопили пінські князі, в 1228 р. волинсько-галицькі князі Данило і Василько Романовичі з боєм відібрали місто. При описі штурму згадується городська стіна. В 1289 р. в Чорторийську князем Мстиславом була заложена кам'яна башта [7 с. 452]. Ця кількість згадок вказує на помітну роль міста в житті Волинської землі на північно-східних рубежах в XIII ст.

В 1340 р. місто разом з іншими населеними пунктами увійшло до складу Литовського князівства. В XV ст. стає власністю князя Льва Свидригайла. В 1442 р. переходить до князів Чорторійських [6 с. 545].

Про постійний торговельний потік в регіоні підтверджують писемні джерела, в яких згадується митниця. В акті 1488 р. в переліку державних і приватних замків Білорусії і України вказується: *«отъ нашего дубаса и от его кояги мыта не брали бы есте: ...в Чорторыйску, ...»* [17 с. 34]; це також підтверджується в акті 1545 р. в переліку митниць на Волині: *«...В Чорторийську князей старостичей Луцких отъ кояги берут по восьми грошей, ...до отъ пособнаго шеста по три гроша»*; *«В Чорторийськъ князем Чорторыйским брать мыто вековечное, а присаднаго не надобно брать.»* [13 с. 130,141; 16 с. 66,69] На важливість даного городища в соціальному значенні вказує таке повідомлення в цьому ж акті: *«...главное вотчиное имение наше [князів Чорторійських- Ю.М.], Чорторыйськъ, находится не въ Волынском, но в Литовскомъ повете.»* [13 с. 63] Отже місто знаходилось на важливій транспортній артерії (Стир-Прип'ять-Дніпро-Чорне море).

В акті 1547 року про поділ маєтків між князями Олександром та Іваном Чорторійськими уперше виступає замок і місто Чорторійськ [3 с.48]. Треба відмітити що місто дісталось князю Олександру, разом з містом Литовижем, над р.Бугом [18 с. 515], це місто теж знаходилось на важливій транспортній артерії (Буг-Вісла-Балтійське море), що ймовірно давало родині Чорторійських можливість вигідно використовувати ці населені пункти для торгівлі. Про це місто йдеться також у володимирській гродській книзі за 1568 р. та поборових реєстрах 70-80-х років [3 с. 48]. В актах 1602 р. згадується передмістя, важливий компонент міського просторового розвитку [3 с. 125]; 1609 р. — замкова в'язниця [3 с.123]; 1620 р. — замок [3 с.134]. В 1639 р. тут був побудований дерев'яний костел, після пожежі в 1736-1741 рр. був побудований новий мурований костел домініканського монастиря (Постановою Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 № 970 пам'ятку взято під охорону держави, охоронний номер 126/1).

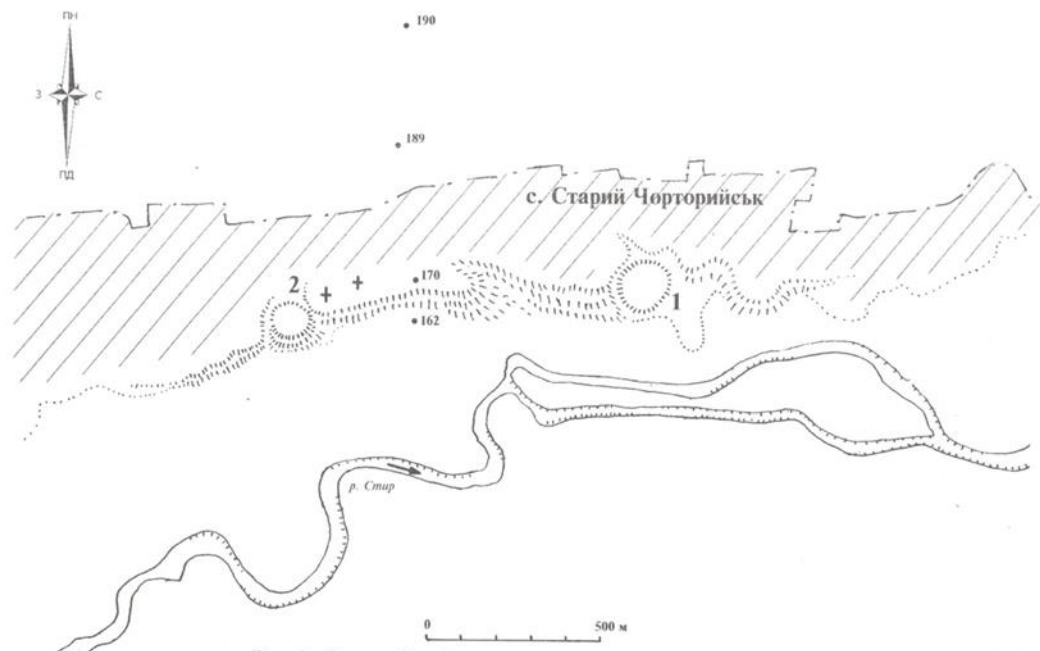
В 1601 р. Чорторійські продають місто за 400 тисяч польських злотих мінському воєводі Казимірові Пацові [19 с. 139], яке згодом перейшло до Лещинських, з 1677 р. — до Вишневецьких, а з 1725 р. — до Радзивілів [6 с. 546]. Після Радзивілів містом володів граф Федір Пацей [11 с. 158]. Після повстання 1830-1831 рр. місто було конфісковане урядом Російської імперії і передане у державну власність [6 с. 546].

З XVII століття місто Чорторійськ позначається на різних картах.

Досліджуючи урбанізаційний процес на Волині, Андрій Заяць у своїй праці «Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів. 2003», торкнувся питання творення так званих «нових» міст при вже існуючих міських поселеннях, яких не можна розглядати як цілком окремі та самостійні міські центри, але їх можна і потрібно трактувати у руслі урбанізаційного руху як його складовий елемент. В Луцькому повіті в досліджуваний час зафіксована поява наступних «нових» міст: Новий Тучин (1602), Новий Острожок (1613), Новий Остріг (1620, 1630, 1635), Новий Корець (1624, 1629), Новий Мильськ (1645). Окрім того, дослідник звернув увагу, що в акті 1602 року вживається назва Старий Чорторійськ, що відповідно мало б свідчити про існування і Нового Чорторійська [3 с. 68].

У наступній праці «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 2019» [4] дослідник залучив більш ширше коло нових писемних документів в яких зазначено, що протягом 1598-1622 р.р. поряд з містом Чорторійськ згадуються назви Старий і Новий Чорторійськ (Додаток). Отже, документи вказують на існування в цей час двох топонімів, на жаль питання історичної топографії давнього міста ще не достатньо вивчене. Ціль нашої статті спробувати локалізувати ці топоніми на теренах Чорторійська.

Сучасне село Старий Чорторійськ Камінь-Каширського району Волинської області розташоване на лівому березі р.Стир, цей берег високий з крутими схилами. Долина річки шириною в середньому біля одного кілометра, в цій частині заплави переважають лукові і заболочені пониження, а також стариці, зарослі водно-болотистою рослинністю. Русло переважно звивисте, в даному районі розгалужене. Донедавна річка була судноплавною.

На території села на краю берега знаходяться дві пам'ятки археології (Рис.1):

№1 городище XI-XIII ст. (Старий Чорторійськ-I), рішенням облвиконкому від 04.08.1969 № 360-р пам'ятку взято під охорону держави. Охоронний номер 220;

№2 городище XVI-XVIII ст. (Старий Чорторійськ-II), розпорядженням облдержадміністрації від 22.06.1999 № 415-р пам'ятку взято під охорону держави. Охоронний номер 1034.

Перше розташоване в східній частині села, в урочищі «Городище», круглої форми, діаметр верхньої площадки 117-125 м, висота верхньої площадки 11-15 м, із заходу від берегового плато городище відділене ровом [8] (Рис.2 і 3).

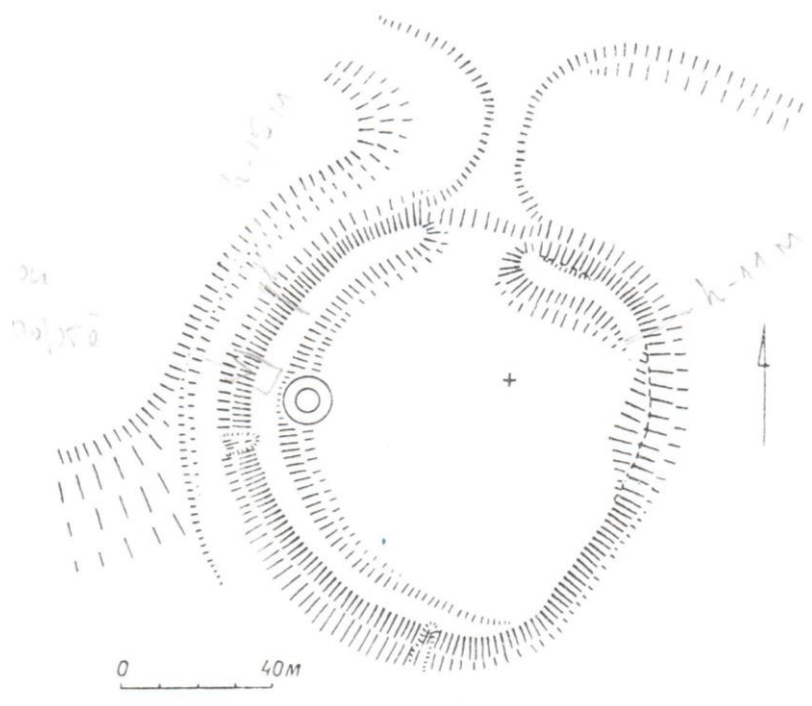

Рис. 2. План городища Старий Чорторійськ - I (за Раннопортом П.А.)

Рис. 3. Фото городища Старий Чорторийськ – I, південна частина.

На початку ХХ ст. про городище згадує В.Б. Антонович: *«Чорторийськ. На березу Стрия єсть кругле городище въ 172 сажени въ окружности на немъ сохранились остатки каменной стени»* [1 с. 51].

В 1960-1961 рр. П.О.Раппопорт, старший науковий працівник Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР на пам'ятці провів археологічні дослідження. Дослідник встановив, що культурний шар датується ХІ – ХІІІ ст.; також було виявлено фундамент башти, яку згадує літопис. Дане городище ототожнюється з дитинцем літописного Чорторийська [15 с. 37,38,103,126,128,142 – 147, 180,189. 225].

Друге городище урочище «Замок» знаходиться за 0,9 км на захід від першого городища, коло костела домініканців. В 1960-1961 рр. розвідку городища провів П.О.Раппопорт. Дослідник інтерпретує дане городище, як замок Радзивілів і датує ХVІ – ХVІІІ ст [15 с. 37].

В 2002 – 2003 рр. обстеження городища провів автор [9 с. 7-13; 10 с.137-139]. Городище круглої форми (Рис.4 і 5), верхня укріплена площадка діаметром біля 90 м; нижня частина діаметром 150-155 м. Площа городища (укріплена площадка, схили городища, оборонні рови тощо) становить приблизно 3,5 га. Майданчик рівний, будь-яких ознак валу не виявлено, схили по периметру ескарповані, висота їх не рівномірна, найвища зі сторони річки, південна частина городища — 32 м, північна частина — 6 м, крутизна схилів — в 30°-50°. Укріплена площадка відрізана від берегового плато широким ровом: з заходу ширина 70-60 м, в північно-західній частині звужується до 25 м; з півночі, напільної сторони, рів сильно запливший (ця частина забудована присадибними ділянками, що утруднює визначення ширини); зі сходу ширина 40-50 м. З заходу і сходу від пам'ятки рів понижується в бік річки до рівня заплави, тобто переходить у горизонтальну терасу з південного боку. Треба відмітити, що по східному рову городища проходить польова дорога до річки, яка ймовірно діяла і в давнину та виходила до шляху вздовж берега, переправи, пристані тощо.

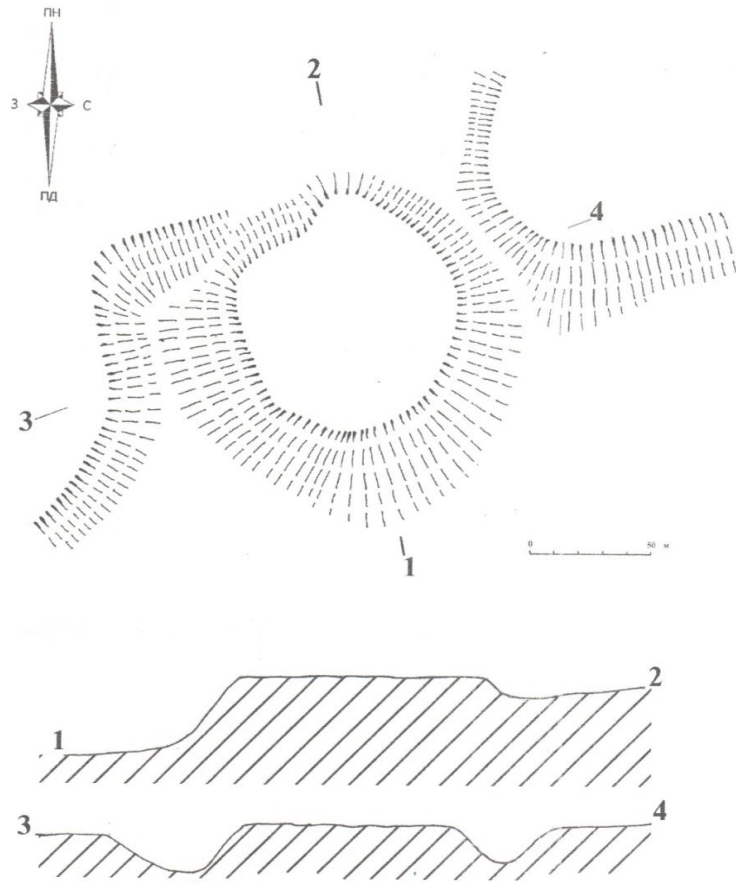

Рис. 4. План і профілі городища Старий Чорторійськ - II
(за Мазуриком Ю.М.)

Рис. 5. Фото городища Старий Чорторійськ – II, південна частина

В даному регіоні городище розташоване на найбільш високій частині берега річки, приблизно одна третя частини укріплення виступає в бік заплави. Таке розміщення фортифікаційної споруди дозволяло прострілювати підходи і вздовж крутого берегового схилу по обидва боки. Укріплення займає ніби проміжне положення між городищами, які мають круглу форму і відносяться до мисового типу. Круглий тип має давні традиції на Волині; починаючи з X ст. поряд з мисовими і острівними городищами відомі укріплення, які мають свідомо надану їм правильну круглу форму. Помітні зрушення проходять в XII ст., коли дещо більш явні посилення ролі круглих фортець видно в північно-західній частині Волинського князівства, це, зокрема, простежується на прикладі городища Старий Чорторийськ – I.

З другої половини XII –XIII ст. в розвитку типової структури оборонних споруд спостерігаються дві тенденції. Перша — посилення штучних укріплень шляхом створення багаторядної системи оборони. Друга — починається будівництво фортець на високих, важкодоступних вершинах. Ці тенденції переслідували одну ціль — значне посилення обороноздатності фортець перед фактом різкого підйому потужностей осадної техніки. У формі городища Старий Чорторийськ –II спостерігається давня традиція круглих городищ, оскільки в розвитку військового зодчества дуже важливого значення набуває функціональна доцільність.

В тактичному відношенні круглі фортеці відповідали тим же цілям, що й фортеці, розміщені на мисах або на окремих підвищеннях. Оскільки основним прийомом штурму в той час була облога, схема оборони повинна була будуватись на фронтальній стрільбі направленої вперед, у бік противника, зі всього периметру фортечних стін. Така стрільба не дозволяла обложникам наблизитися до укріплень і була основною причиною, яка перешкоджала противникові увірватись у фортецю і взяти її штурмом [15 с. 111, 112, 216].

В пізньосередньовічні часи городище знаходилося на перехресті важливих шляхів: з Луцька через Жидичин, Четвертню, Колки, Чорторийськ і вздовж Стиру можна було дістатись до Пінська і далі в Білорусь [14 с. 381]; Стиром і Прип'яттю до Києва [16 с. 135, 139, 162, 184, 190], а також, як відмічалось вище, князь Олександр Чорторийський, власник Чорторийська і Литовижа, міг вигідно використовувати сполучення між цими містами, як один з напрямків трансконтинентального торгового шляху. Таке розміщення укріпленого пункту безпосередньо над річкою дозволяло контролювати транспортний рух як сухопутний, так і річковий [17 с. 77, 99, 100, 222, 226, 246].

Місцерозташування укріплення забезпечувало якнайкращу обороноздатність, а планувальна схема сприяла неприступності городища. Ландшафтні особливості навколишнього середовища (підвищення рельєфу, наявність річки та широкої заплави, лісів і т.д.) були вирішальними факторами при виборі ділянки для будівництва фортеці: оборонна функція відіграла провідну роль. Домінування над оточенням підкреслювало суспільну роль власника. Генетичним фактором для формування більшості міст і містечок Правобережної України XIV-XVII ст. були давні городища, якщо вони виникали на місцях поселень, або природно захищених підвищених місцях, навколо яких розвивалося місто, якщо забудова міста проводилася на новому місці [2 с. 56]. Тобто, існував своєрідний «genesis loci» стосовно розміщення нового об'єкту; відбувалося історичне наслідування найкращого місцерозташування. Але в даному випадку спостерігаємо виключення. На певному етапі відбулося своєрідне просторове «роздвоєння замку» [12 с. 30]. Наявність двох городищ на території одного населеного пункту унікальне явище, як містоутворювальний чинник у розвитку міста.

Отже, співставляючи писемні, топографічні, археологічні дані ми можемо гіпотетично частково провести реконструкцію історико-топографічного розвитку міста. В давньоруський час городище №1 було дитинцем літописного Чорторийська, очевидно навколо нього формувалося і окольне місто. Нажаль укріплення окольного міста не збереглися тому нам на цей час невідомо де воно знаходилося і які його розміри. Не виключено, що воно простягалося вздовж берега в західному напрямку. В XVI столітті з невідомих нам причин виникає потреба в будівництві нового городища (замку) №2. Очевидно місце було вибрано не випадково за 0,9 км на захід від першого городища, ймовірно це була західна околиця окольного міста. Тоді при цьому, вся міська інфраструктура на цій території могла залишатися незмінною, а побудова ще одного замку принаймні тільки покращувала обороноздатність міста.

Про перебування окольного міста між двома дитинцями можливо підтверджують археологічні дослідження 2011 року у центральній частині села по вул. Єршова і Хакімова, 113, приблизно за 700 м на схід від монастиря та за 200 м на північ від давньоруського городища, де було виявлено культурний шар давньоруської доби XI—XII ст. та пізнього середньовіччя XVI—XVII ст. [5 с. 184]

Таким чином, з виникненням в місті двох дитинців (замків) зумовило міщан розрізняти ці частини міста, відповідно городище №1, як Старий Чорторійськ, а городище №2, як Новий Чорторійськ, що відклалося в документах під 1598-1622 р.р. Через деякий час коли замки втратили своє функціональне призначення, домінуючою назвою стає тільки Чорторійськ. А через три століття історія з назвами дивним чином повторилася. З будівництвом залізниці на початку ХХ ст. виникло селище Новий Чорторійськ, а історичному селу Чорторійськ додали приставку Старий, але це вже зовсім друга історія.

Зважаючи що село Старий Чорторійськ має багате історичне минуле та значну культурну спадщину, автор просить Оргкомітет Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції підтримати пропозицію звернутися з проханням до Волинської облдержадміністрації розглянути питання щодо занесення його до Списку історичних населених місць згідно вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 «Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним».

Додаток.

Цит. за: Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія / А. Заяць. – Львів, 2019.

Сторінки	77, 83, 88, 95, 188, 332, 362, 386	95, 301	92, 102	97
Населений пункт	Чорторійськ, місто	Чорторійськ-Старий, місто	Чорторійськ-Новий, місто	Чорторійськ-Новий і Старий
Події Дати	- міщани «огородники» (1576, 1579 рр.); - місто віддавали у заставу (1598, 1626 р.р.); - наїзди магнатів та шляхти на місто (1605 р.); - у вересні 1609 р. пінські міщани, зупинилися в будинку Ланця; - наявність митниці (1643 р.)	- місто віддавали у заставу (1598 р.); - застava чорторійських міщан в місті (жовтень 1612 р.)	- місто було в оренді у євреїв (1611, 1613, 1614, 1619-1622 р.р.); - пожежа (1613 р., згоріло 60 будинків).	- місто ставало об'єктом купівлі-продажу: продано з замком і шістьма селами за 30 тис. золотих (1602 р.).

Джерела та література

1. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. –Т.1.
2. Виноградська Л.І. Замок у соціально-просторовій структурі міст і містечок Правобережної України XIV – XVII ст.// Сучасні проблеми археології. К. 2002.
3. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів. 2003.
4. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія / А. Заяць. – Львів, 2019.
5. Златогорський О.Є., Дем'янчук Д.Г. Дослідження на території Волинського Полісся.// Археологічні дослідження в Україні 2011 рік.: Збірка наукових праць. – К.2012.
6. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970.
7. Літопис Руський / За Іпатієвським списком переклав Л.Махновець. – К., 1989.
8. Мазурик Ю.М. Чорторійську – 900.//Віче, 24 серпня 2000.
9. Мазурик Ю. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Старий Чорторійськ на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип 14. – К., 2005.

10. Мазурик Ю. Замок Радзивілів в с. Старий Чорторійськ на Волині // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волинської науково-практичної історико-краєзнавчої конф.:* Наук. зб. – Луцьк, 2006.
11. Митошняк О. З історії села Старий Чорторійськ//*Минуле і сучасне Волині і Полісся: історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. Матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць.* Луцьк, 2004.
12. Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ої половини XVIII –XIX століть. К. – 2000.
13. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актовъ, Высочайше учрежденного при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. – К. 1859. Т. IV.
14. Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття // *Записки наукового товариства імені Шевченка. Том CCXL.* – Львів. 2000.
15. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X –XIV вв. Л. 1967.
16. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). К. 1992.
17. Торгівля на Україні XIV – XVII століття. Волинь і Надніпрянщина // *Упорядник В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко.* – К. 1990.
18. Цинкаловський О. *Стара Волинь і Волинське Полісся.* – Вінніпег, 1986. – Т.2.
19. Orłowicz M. *Pustrowany przewodnik po Wolynin.* – Luck, 1929. – S.139.

УДК 930.26 (477.82)

Охріменко Григорій, (м. Луцьк),
Локайчук Світлана, (м. Луцьк),
Бабінчук Олександр, (м. Луцьк)

**ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЖИДИЧИН ТА СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР
(ПОПЕРЕДНЯ ІНФОРМАЦІЯ)**

Стаття присвячена висвітленню окремих питань археології с. Жидичин Ківерцівського району, а також заснуванню одного з найдавніших на Волині Свято-Миколаївського монастиря). Зібрані археологічні дані свідчать про значну заселеність Жидичина у давньоруський період, розвиток тут ремесел, а також про особливу роль монастиря як значного духовного центру.

Ключові слова: давньоруський період, християнізація слов'ян, Свято-Миколаївський монастир, центр гончарства, залізоробна справа.

Hryhorii Okhrimenko, Svitlana Lokaichuk, Alexander Babinchuk. Zhydychyn of the period of Ancient Russia and the monastery of St. Nicholas (preliminary information)

The article is devoted to highlighting certain issues of archeology p. Zhidichin of the Kivertsy region, as well as the foundation of one of the oldest monasteries in Volhynia, St. Nicholas. The collected archaeological data indicate a significant population of the village of Zhidichin in the Old Russian period, the development of crafts here, as well as the special role of the monastery as a significant spiritual center.

Key words: period of Ancient Russia, Christianization of Slavs, monastery of St. Nicholas, pottery center, ironwork.

Напевно, від середнього кам'яного віку людські шляхи міграцій пролягали вздовж річок або й по них човнами. Такими важливими магістралями Західної Волині були Прип'ять, Західний Буг, Стир, Горинь. Цими водними артеріями пізніше здійснювалися зв'язки обміну, торгівлі, відбувалися комунікації з Подніпров'ям, Подунав'ям, з містами Криму, Причорномор'я. І, нарешті, культурний взаємообмін з важливими центрами тодішніх цивілізацій – Римською, Візантійською імперіями. У різні періоди землі України, з її часто строкатим етнічним складом, були близькою периферією згаданих цивілізацій.

У період римських впливів, Великого переселення народів слов'яни та їхні сусіди стають учасниками не лише значних історичних подій, а включаються в орбіту християнізації. Вже у III–IV ст. з півдня на терени України проникають ідеї вчення Ісуса Христа. Знак хреста з'являється на прикрасах, срібних поясах, на пряслах, кераміці та інших предметах. Навіть готи, що поряд зі слов'янами проживали на теренах цієї землі у III–IV ст. тисячами приймають нову віру. Далі естафету переймають Велика Моравія, білі хорвати, проте найбільшу роль в цьому відіграє Візантія та Рим. Із згаданих країн на Волинь надходять символи християнського благочестя – кам'яні хрестики (так звані «корсунчики»), енкаліпсіони-мощевики, хрестики, а головне – слово Боже разом із проповідниками, зокрема з Моравії – послідовниками рівноапостольних братів Кирила та Мефодія [12, с. 438].

Прийнято вважати, що вже в X ст. (975) в Жидичині з'явився один з перших на Русі монастирів (про це є свідчення в одній з василіанських хронік) і нібито засновниками його були місіонери-християни – вихідці з Моравії. У XIII ст. його двічі відвідував князь Данило Галицький – у 1227 р. та пізніше, про це згадується в Іпатіївському літописі (рис. 1). За дослідженнями О. Цинкаловського, М. Кучинка, іншими осередками поширення нової віри, проте більших масштабів, стали м. Володимир-Волинський, його околиці, Свята гора в с. Зимне [8, с. 75–80; 4, с. 56, 84–85].

Розвідки та розкопки, що проводилися в різних місцях Жидичина під керівництвом М. Кучинка, О. Златогорського, С. Панишка (Археологічна служба «Волинські старожитності»), показують, що в часи Давньої Русі це був значний не лише ремісничий, імовірно, торговий, а й один з релігійних центрів Волині. Про успіхи в залізоробній справі місцевих кричників XIV ст. писали О. Златогорський, С. Панишко [3, с. 74–85] (рис. 3; рис. 4). За переказами та легендами, у часи Київської Русі й пізніше (розкопки 2014 р. великої гончарної печі XIV–XV ст. в уроч. Скуделичі проведені С. Панишком) тут працювали досвідчені гончарі, нібито вихідці з Візантії – греки.

Під час огляду місцевості поблизу городища, в уроч. Скуделичі, на своєрідному острові, обмеженому з півдня заплавою та старим руслом Стиру, яка зараз є неширокою промоїною з півночі,

з'ясувалося, що вся його площа (десятки гектарів) була густо заселена. Зафіксовано, що сучасні огороди «всіяні» фрагментами давньоруської кераміки XI–XIII ст.: вінцями великих товстостінних корчаг та менших горщиків, прикрашених паралельними лініями, хвилями тощо; денцями з клеймами; навіть уламками сопел до плавильних печей тощо. Загалом досить широкий асортимент посуду різних форм та кольорів. Проте це була не вся частина колишнього Жидичина, інша його площа знаходилася навколо сучасного Свято-Миколаївського монастиря та на південний схід від нього (вул. Д. Галицького на березі Стиру). За приблизно 100 м на схід від нього проводилися розкопки згаданими археологами під час яких відкрито залишки 2 об'єктів, в одному з яких була велика кількість сопел (31 ціле та фрагменти) до плавильних печей. Другий об'єкт з дрібними уламками кераміки, ймовірно, X (?)–XI ст. (за словами С. Панишка). Варто відзначити, що давньоруських поселень навколо м. Луцька було багато: Гнідава, уроч. Панське поле, уроч. Красне, Гірка Полонка, Липляни, Голишів (за 1 кілометр на південний захід від церкви с. Новостав – на правому березі р. Черногузки, Сирники та ін.). Їх площа різна, як і топографічні умови, але більшість з них у XIII ст. були значними. Проте кількість населення на одиницю площі, що видно із зупинки знахідок, була різною. Поселення Голишів розкинулося на площі приблизно 300x100 м, а відстань між житлами, судячи з концентрації знахідок – 40–50 м. У Жидичині, уроч. Скуделичі, відстань між житлами, ймовірно, була невеликою, а щільність заселення значною. Відповідно, товщина культурного шару за XI–XIII ст. становить тут від 0,4 м до 2,0 м.

У західній частині Жидичина так само розвідкою виявлені матеріали XI ст., північна сторона обстежена теж – навколо монастиря знайдена кераміка XI–XIII ст. Не виключено, що в центральній частині згаданого населеного пункту проходили торги, особливо відомі в пізніший, післямонгольський період.

Зі східного боку «острова» біля старого русла Стиру знаходиться невелике городище з валами (зараз має назву «Святий дух») (рис. 2). Там нібито спочатку був Святодухівський скит з церквою Святого Миколая та іншими спорудами (хоча місця для цього там зовсім небагато). Зараз це місце гарно відновлене. Під час земляних робіт там траплялася кераміка XI ст. Кераміка X ст. поки що ніде не виявлено. Припускають, що тут було первісне місцезнаходження монастиря.

Те, що Жидичинський монастир існує з X ст. (975 р.), тобто до офіційного Хрещення Русі, заслуговує на увагу дослідників. Проте варто відзначити, що напрацювань у цьому напрямку недостатньо. У роботі О. Цинкаловського «Стара Волинь та Волинське Полісся» (т. 1, 1984), сказано лише, що монастир розташований за 7 км від Луцька і згадується у зв'язку з перебуванням тут, у монастирі та Миколаївській церкві, князя Данила Галицького 1227 року [6, с. 393].

В «Ілюстрованому путівнику по Волині» М. Орловіча (1929) відзначено, що назва села походить від назви єврейської общини, яка переселилася сюди з Луцька (це, напевно, було пов'язано із можливістю займатися торгівлею). Далі М. Орловіч пише, що згаданий населений пункт розташований на правому березі Стиру «на ładnie роłożonym miejsku» і що вже в XIII ст. тут існував монастир ruski [11, s. 128–129]. За словами О. Андріяшева, Жидичин славився своїм монастирем Святого Миколая, який користувався великою повагою на Волині. Місто було укріплене, мало чотирикутне городище, щоправда, більш пізнього часу (XIV ст. – ?), на якому була колись церква Святого Духа [1, с. 62, 66]. Значну пошукову роботу на території села багато років проводить Ірина Михайлівна Майданець, вчителька історії місцевої школи.

Серед сакральних виробів Волині X–XIII ст. можуть бути предмети моравського походження (крім візантійських, сирійських, болгарських та ін.). Так само і прикраси. Фахівці відзначають, що в прикладному мистецтві Моравії відчувуються арабські та персидські впливи. Успіхи ювелірів помітні і в ювелірних жіночих прикрасах. У місцевих стилях Моравії IX ст. гравіюваний орнамент поєднувався з карбуванням, високим рельєфом, черню [10, с. 218]. Не лише вироби, а й досвід подібного оздоблення міг передаватися через Галичину на Волинь, загалом на Русь.

Після смерті Мефодія (885 р.) його послідовники змушені були піти з Моравії до Болгарії та інших країн, можливо, і на Волинь [5, с. 14–15]. Важливо згадати, що в Моравії брати заснували академію, в якій Мефодій підготував сотні слов'янських духовних осіб – проповідників, церковнослужителів, наступна діяльність яких мала велике значення для поширення християнства. Створена братами кирилиця стала стандартом алфавіту Київської Русі (сучасної Білорусі, України, Росії) [2; 9].

М. Чубатий присвятив вивченню християнізації слов'ян працю «Християнство слов'янського обряду і Русь IX–XI століття» (1965), у якій в 1 розділі «Історія християнства на Русі–Україні» зазначено, що до Царгорода прибули послы від моравського князя Ростислава з проханням вислати їм місіонерів, щоб проповідували слово Боже слов'янською мовою. Два брати із Солуня – Костянтин,

професор філософії у Візантійському університеті (послідовник Фотія), «людина великого таланту і повна ідеалізму» [9, с. 103–104] та його старший брат, Мефодій, «досвідчений адміністратор одної з провінцій недалеко Солуня», обидва слов'янського походження – у 863 р. вже були в Моравії і присвятили два роки підготовці богослужбових перекладів.

Князь Великої Моравії Святополк у 872–875 роках поширив межі держави до верхів'їв Вісли, Карпат, верхів'їв Західного Бугу та Стиру і далі на північ, де за словами арабського письменника Масуді, утворився союз племен Валінана [9, с. 113]. Розвиток християнізації у Моравії тривав недовго, після чого почалися гоніння учнів святого Методія, які перейшли в Болгарію «де каган (цар) Борис дав їм змогу вести письменницьку працю слов'янською мовою» [9, с. 121]. Потім розвиток культури Болгарії продовжувався за царя Симеона (893–927 рр.), який навчався у Візантії в академії. Не виключено, що частина проповідників з Моравії, Болгарії, Білої Хорватії перейшли на терени Волині і поширювали тут християнство ще за життя Мефодія. Одним із центрів розвитку християнства стало місто Перемишль, де польські археологи відкрили фундаменти споруд того часу (Перемишль у той час був «східним форпостом Білої Хорватії») [9, с. 124]. На думку дослідників, східні межі Білої Хорватії сягали Поділля.

Спираючись на документи папи Бенедикта VI за 973 р., довідуємось, що межі Празької децезії сягали далеко на північ. За часів князіння київського князя Олега близько 906 р. хорвати опинилися в складі Русі. У 981 р. князь Володимир Великий захопив Перемишль та Червен, що могло сприяти дальшому поширенню ідей солунських братів на волинських землях. Варто зазначити, що на сході Польщі за Болеслава Хороброго було єпископство слов'янського обряду (не католицького), використовувалася кирилична абетка. Навіть на динарах цього князя робили написи кириличними буквами.

Свідченням впливу християнства на Волинь є знахідки фундаменту церкви-ротонди, виявлені біля сучасного м. Володимира-Волинського, в уроч. Стара Катедра. Святогірський монастир у с. Зимно також дуже давній і, не виключено, побудований першими християнами [7, с. 167–168]. За повідомленням О. Цинкаловського, в с. Федорівка в 1886 р. А. Праховим було виявлено кам'яні фундаменти округлої ротондової церкви, датованої серединою X ст. Цей дослідник відносив її залишки до часів діяльності учнів просвітителя Мефодія [6, с. 227; 4, с. 56].

Отже, Західна Волинь знаходилася порівняно недалеко від християнських земель, що прийняли слов'янський обряд, і могла в різні способи переймати нову релігію. Жидичин був важливим осередком ремісництва, а раніше тут закладено один з перших на Русі монастирів. Цьому сприяли особливості його розташування на межі Волині та Полісся – поблизу часу з Києва на Володимир і далі на захід, на березі одної із більших річок Західної України – Стиру.

Джерела та література

1. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев, 1887. 239 с. . URL: <https://runivers.ru/bookreader/book43447/#page/1/mode/1up>.
2. Гимбутас М. Славяне: Сыны Перуна / пер. с англ. Ф. Капицы. Москва, ЗАО «Центрополиграф», 2007. 216 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/gimb/04.php
3. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Сопла з Жидичина. *Археологія*. 2010, С. 74–85.
4. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. 260 с.
5. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. Т. 1. 440 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IstStatOpVolGub1_1888/IstStatOpVolGub1_1888.pdf.
6. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1984, Т. 1: А–К. 601 с.
7. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. *Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. С. 155–217.
8. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. *Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. С. 60–154.
9. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1 (до 1353 р.). Рим – Нью-Йорк, 1965. 816 с.
10. Юра Р. О. 1100 років Великої Моравії. *Археологія*. 1965. Т. XVIII. С. 216–221.
11. Orłowicz M. *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*. Łuck, 1929. 380 s.
12. Sklenář K. *Od pěstního klínu k Přomyslově radlici*. Praha: Albatros, 1982, 488 s.

Рис. 1. Жидичин. Свято-Миколаївський монастир (фото Г. Охріменка)

Рис. 1. Жидичин. Уроч. Скуделичі. Церква Святого Духа (фото Г. Охріменка)

Рис. 3. Зразки давньоруських ковальських виробів з околиць Луцька
(фото Г. Охріменка, реставрація О. Бабінчука)

Рис. 4. Наконечники стріл давньоруського часу з околиць Луцька
(фото Г. Охріменка, реставрація О. Бабінчука)

ГРИВНІ ВОЛИНСЬКОГО ТИПУ

У статті досліджуються срібні прутикоподібні гривні волинського типу. Кілька років тому у зв'язку зі збільшенням знахідок грошових скарбів та окремих монет луцькими краєзнавцями та нумізматами було запропоновано виділити прутикоподібні гривні в окремий тип, відмінний від литовських, новгородських та інших. Волинські гривні були в обігу одночасно з гривнями київського типу, арабськими диргемами, візантійськими, центральноєвропейськими монетами.

Ключові слова: давньоруські скарби, прутикоподібні гривні, грошовий обіг, торговий обмін, Велика Волинь.

Кілька років тому поблизу с. Старий Чорторийськ біля обмілілого берега Стиру знайдено горщик із давньоруським скарбом, у якому були 10 прутикоподібних гривень та рідкісні прикраси. Тема грошового обігу в часи Давньої Русі є досить важливою – вона дає можливість частково побачити рівень розвитку грошової системи, економіки, торгового обміну держави. Несподіване відкриття волинських гривень, зроблене волинськими краєзнавцями, розвивають нумізмати-науковці з Києва та інших міст. Так, О. Литвинчук у публікації «Знахідка скарбу з гривнями волинського типу поблизу Луцька» (2016) звертає увагу на появу артефактів, які «...були невідомі (або майже невідомі) науковцям». А «відкрито» ці старожитності завдяки пошуковцям з металодетекторами. До таких відкриттів належать прутикоподібні волинські гривні (табл. 1). «Вперше гривня цього типу описана... нумізматом В. Нечитайлом» [9, с. 41], який опублікував кілька з них у власному виданні «Каталог монет Древнерусского государства III–XIII вв.» (Київ, 2011). В. Нечитайло поділив ці гривні на різновиди: видовжені (№ 139), широкі (№ 140) та з розплесканим кінцем (№ 141) [10]. Подібні знахідки раніше виявлялися поблизу м. Володимира-Волинського, Новограда-Волинського, с. Дорогобуж на Рівненщині та в ін. місцях [8, с. 194–196]. Ці гривні в перетині нагадують півмісяць, з країв потоншені, в середній частині ширші. Окремі з них мають зарубки або розклепані кінці [9, с. 42]. Артефакти цього типу найбільше трапляються в межах Великої Волині, але відомі також за багато сотень кілометрів від імовірних місць виробництва, тобто були активно включені у грошовий обіг Давньої Русі. Власниками ливарень могли бути князі, які володіли достатнім запасом срібла.

Важливим відкриттям волинських гривень був, зокрема, скарб, виявлений 2015 р. на березі р. Путилівки поблизу смт Цумань (рис. 1). Він складався з 26 прутикоподібних гривень (табл. 1), 3 шийних гривень, браслета, двох ланцюжків. Інший скарб було відкрито на березі р. Сарни в Луцькому районі. Він складався з 9 гривень та інших речей [3, с. 161–162]. Варто згадати «депозити» із с. Борщівки на Рівненщині, у якому було 42 прутикоподібні гривні [3, с. 168, табл. 2], із с. Городок неподалік м. Рівне (32 гривні), з Волині (без чіткої локалізації), відкритий приблизно 15 років тому (41 гривня), поблизу с. Старий Чорторийськ (10 гривень) [3, с. 172], скарб у глечичку з празькими грошима та 10 гривнями, знайдений 2019 року в Луцьку [3, іл. 73] (рис. 4) та інші.

Усього на території Великої Волині нам відомих пунктів із знахідками окремих прутикоподібних гривень та в більших скупченнях (скарбах) відкрито понад 20. Загалом прутикоподібних гривень можна нарахувати більше 150 (рис. 2; рис. 3).

Як відомо, у часи Давньої Русі в обігу були різні грошові засоби: гривні (чернігівські (1), новгородські (2), київські (3), литовські (4), татарські (5), волинські (6)), арабські диргеми (7), візантійські монети (8), князівські срібляники (9), золотники (10), гроші Болеслава Хороброго (11), німецькі на інших європейських країн (12), празькі гроші – вже XIV ст.

За даними Г. Гулька, порівняно нещодавно в Ратнівському р-ні Волинської обл., над Прип'яттю знайдено скарб із 300 арабських срібних монет. Поблизу с. Довге на Горохівщині поряд з городищем відкрито скарб монет Болеслава Хороброго та ін., неподалік с. Мар'янівка цього ж району трапився скарб празьких грошів; такі ж монети виявлені біля с. Калинівка Маневицького р-ну, с. Торговиці Млинівського р-ну на Рівненщині (200 монет). У с. Княгинине, Хрінники Демидівського р-ну, поблизу с. Перемиля на Горохівщині зібрано нещодавно візантійські монети. У Луцьку 2019 року в глечичку виявлено скарб з 10 «прутикових» гривень та празьких монет.

Існують різні думки про грошовий обіг того часу. Зокрема, аналізуючи особливості торгового обігу Волині, Прикарпаття, Закарпаття, В. Ауліх констатував невелику кількість грошових засобів на цих землях [2, с. 96]. Про відомі знахідки грошових знаків різних типів з Волині та Волинського Полісся писав М. Кучинко в книзі «Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя»

(2009) [7, с. 244–245]. За словами І. Пасюка, «в економіці Волинського князівства важливе місце займала торгівля, завдяки якій грошовий обіг постійно розширювався, як у рамках України, так і за її межами» [11, с. 47].

Грошовий обіг на згаданих землях фіксувався вже в переддержавний період. На думку авторів «Истории Украинской ССР» (1981), у VIII–X ст. засобом грошового обігу були арабські монети, «яких знайдено на руських землях сотні тисяч», крім того, в обігу були візантійські нумісми, міліарисії, західноєвропейські динарії. За князя Володимира Святославовича започатковано друк срібників та златників. Для значних торгових операцій в XI–XV ст. використовували срібні гривні вагою від 95 до 197 г. Вони були «основними грошовими одиницями» Давньої Русі [5, с. 319].

Із початком використання металодетекторів кількість знахідок грошових скарбів, окремих грошових знаків значно зросла. На сьогодні є певна інформація про скарби арабських монет, виявлених у 16 пунктах Великої Волині: Любомль (2 (?) скарби), смт Іваничі, с. Озеряни, Дажва (монетно-речовий скарб), Осмиловичі Турійського р-ну, смт Торчин, смт Клевань, Олександрія Рівненського р-ну, Острів'я Кременецького пов., Хоняків Славутського р-ну Хмельницької обл., Грудек Надбужний (Польща), Ратнівський р-н [3, с. 138–149] та ін. Окремі арабські диргеми виявлені у 18 пунктах [3, с. 106–124].

За В. Кропоткіним, на території Західної України та сусідніх землях нечисельні знахідки візантійських грошових знаків відомі в 16 пунктах (Кропоткин, 1962), окремі з них описані О. Остапуком, М. Гурульовою, О. Мусінім [4, с. 45–60]. Давньоруські гривні та монети різних типів у скарбах (монетних та монетно-речових), а також знахідки окремих грошових знаків на теренах Великої Волині та Полісся знайдені в 56 місцях. Більшість із них відкрито поблизу смт Клевань, М. Луцьк, м. Володимир-Волинський, с. Новоугрузьке Любомльського р-ну, Городок Рівненського р-ну, смт Дубровиця [3, с. 152–178]. У 2020 р. на Житомирщині знайдено рідкісний скарб срібних князівських монет, описаних О. Алфьоровим [1].

Найбільше скарбів знаходиться в давньоруських містах, городищах, особливо у зруйнованих нападами. Проте широкомасштабні розкопки таких пам'яток – справа з різних причин вкрай складна. Все ж і наявні уривкові відомості про відкриті грошові засоби вказують на велику торгівельну активність на цих землях у період Давньої Русі, різновекторність шляхів торгового обміну. Завдяки І. Пасюку, В. Свінцицькому, В. Чопюку, В. Савицькому, В. Нечитайлу з'ясовано, що в межах Волинського князівства виготовлялися власні, відмінні від інших срібні гривні, які мали прутикоподібний вигляд, а вагу приблизно 170–200 г. [9, с. 41–45; 3, с. 158, табл. 1]. Ці грошові знаки виявляються також у віддалених місцях – на Київщині, Сумщині, Полтавщині, Харківщині та ін. і це свідчить про їх активне використання. Подібні вироби були відомі або як злитки, або як заготовки і раніше в різних країнах Європи. Гривні волинського типу дещо схожі з новгородськими, литовськими, проте волинські мають властиві лише їм особливості форми та ваги.

Джерела та література

1. Алфьоров О. «Городницький скарб». Історія сенсаційної знахідки. 30. 08.2020. URL: <https://www.facebook.com>
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. / отв. ред. А. П. Черныш. Киев: Наук, думка, 1990. 187 с.
3. Гулько Г., Охріменко Г. та ін. Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 292 с.
4. Гурульова В. Мусін О., Остапук О. Візантійські монети та їхні «болгарські» і «латинські» імітації на Волині в контексті проблем грошового обігу у Східній Європі (за матеріалами Любомльського краєзнавчого музею). Волинський колекціонер. Вип. 3. Луцьк, 2020. С. 45–60.
5. История Украинской ССР. Т.1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII в.). Киев: Наук. думка, 1981. 496 с.
6. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 64 с.
7. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. 530 с.
8. Кучинко М., Охріменко Г., Локайчук С., Скляренко Н. Скарби з Волині та Полісся XI–XIV ст. *Волинський музей: історія і сучасність: наук. збірник*. Вип. 6. Луцьк, 2019. С. 190–197.
9. Литвинчук О. Знахідка скарбу з гривнами волинського типу поблизу Луцька. *Актуальні проблеми нумізматички у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей*. Київ–Кіровоград, 2016. С. 41–45.
10. Нечитайло В. В. Каталог монет Древнерусского государства III–XIII вв. Киев, 2011. 78 с.

**Метричні дані вагових гривень скарбу з околиць смт Цумань
(за О. Литвинчуком)**

№ п/п	Довжина (см)	Середина (мм)	Лівий бік (мм)	Правий бік (мм)	Вага (г)
1	18.3	17	и	10	199.9
2	17.7	14	12	13	199.1
3	17.2	14	12	11	199.0
4	17.5	15	0,9	0,9	191.4
5	17.5	20	21	18	203.5
6	17.2	20	14	15	197.4
7	17.0	13	11	9	201
8	15.9	13	11	8	200
9	16.2	17	13	13	196.8
10	15.6	20	17	18	200.3
11	15.1	20	13	12	197.5
12	15.8	20	12	11	203
13	15.4	22	13	14	201.5
14	15.2	22	13	13	201
15	15.2	19	14	15	206.5
16	15.3	22	14	13	200.9
17	15.1	23	13	13	200
18	14.8	23	13	13	200.3
19	14.3	18	10	11	202
20	14.4	20	13	12	203
21	14.2	20	13	12	201
22	13.3	19	11	11	193.3
23	11.2	25	13	12	198.7
24	11.3	20	16	15	181.5
25	13.3	14	12	10	99.4
26	12.5	14	12	11	101.4

Рис. 1. Гривні волинського типу зі скарбу поблизу смт Цумань Ківерцівського р-ну Волинської обл.

Рис. 2. Зразки гривень волинського типу з різних пунктів

Рис. 3. Гривня волинського типу.

Рис. 4. Скарб гривень та празьких грошей з Луцька (?)

УДК 904(477.81/82=114.2/3)“638.7”

Геннадій Бондаренко, (м. Луцьк)

Григорій Охріменко, (м. Луцьк)

ГОТИ: ЦІННІ ЗНАХІДКИ ТА НОВІ ПАМ'ЯТКИ

У статті описуються нововідкриті поселення, скарби, цінні знахідки вельбарської культури II–V ст. на Поліссі та Волині. Коштовні речі виявлено здебільшого в місцях поселень та поховань. Описані артефакти свідчать про рівень заможності племінної верхівки готів. Ця інформація дозволяє децю по-новому розглянути історію періоду формування слов'янства.

Ключові слова: вельбарська культура, готи, пам'ятки, скарби, коштовні прикраси, знахідки монет.

Восени 1980 року, оглядаючи Оконські джерела з південного боку, Г. Охріменко виявив поле, де на піску лежали уламки рідкісного посуду. Лише тепер стало зрозуміло, що це була кераміка готів –

вельбарської культури, яку багато років поспіль вивчав Д. Козак. Її можна було побачити над Стиром, за смт Колки (уроч. Романів), поблизу сіл Комарове, Куликовичі. На Поліссі така кераміка трапляється зрідка. За словами директора Маневицького музею П. Хомича, в Оконську знаходили срібні римські динарії (крім того, за нашою інформацією, виявлено скарб із 50 монет). Відомо, що в цих краях інколи трапляється бурштин. Тобто простежується зв'язок між поняттями: Поліська зона, бурштин, готи, скарби та окремі цінні монети (Качинський речовий скарб із Камінь-Каширського р-ну, монетні скарби зі Старовижівського, Любомльського, Турійського, Маневицького р-нів (біля с. Цміни), Брестської обл., відкриття монетного скарбу М. Борбичем на р. Стохід.

Окремі знахідки, поселення, поховання з цих територій описані В. Антоновичем, О. Цинкаловським, Е. Симоновичем, В. Кропоткіним, Ю. Кухаренком та ін. Проте тема витоків слов'янства на Поліссі залишається маловивченою. На Волині з її родючими ґрунтами пам'яток того часу та окремих знахідок відомо значно більше.

Період «римських впливів» фіксується на теренах Волині та Прип'ятського Полісся не лише знахідками вельбарської, черняхівської кераміки, пряслами, бронзовими пряжками, фібулами, але й дуже рідкісними виробами з кольорових металів: динаріїв, ауреусів, коштовних фібул, лунниць, медальйонів, ароматниць, кілечок, браслетів тощо. Інколи про подібні артефакти з'являється усна інформація, ще рідше друкована. Наприклад, цікаві повідомлення та фото, вміщені Г. Гульком, М. Черновим, А. Кальковим, О. Ройком у статті «Волинь: нові знахідки доби середньовіччя із золота» у 3-му випуску видання «Волинський колекціонер». Тут подано опис знахідок, місцезнаходження та рік виявлення: 1) ауреус А. Севера, с. Линів Локачинського р-ну, 2014; 2) ауреус імператора Галієна, с. Садів Луцького р-ну, 2015; 3) золота лунниця, с. Дорогиничі Локачинського р-ну, 2019 р.; 4) ароматниця, с. Хорлупи Ківерцівського р-ну, 2020 р.; 5) позолочений динарій імператора Гордіана, с. Мирне Горохівського р-ну, 2020 р. Подано розміри та проби монет із с. Садів та Линів [4, с. 38–44].

А ще раніше про відкриття скарбу йшлося в книзі «Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України» (2019) – у публікації Г. Гулька «Волинь: нові факти контактів з Римською імперією I–III ст.» [3, с. 68–80]. Ця інформація, особливо усна, може бути дороговказом під час пошуків поселень готів, їх шляхів над річками, потічками, а коштовності та скарби, напевне, вказують на участь готських військових загонів, інколи армій у мілітарних «контактах» з римськими провінціями. Про особливо активну роль готів у цих процесах писали відомі вчені, такі як М. Щукін (Санкт-Петербург), М. Казанський (Франція), Д. Козак (Київ) та ін. Варто додати, що до нумізматичних знахідок римського часу на Волині приділяють увагу такі відомі дослідники, як А. Бурше (Варшава) [2, с. 127–140], К. Мизгін (Харків) [6, с. 30–42; 7, с. 141–145], Я. Онишук (Львів) [8, с. 20–32] та інші. Зібрана ними інформація важлива для розуміння процесів, що відбувалися в цій частині України. Крім того, певне наукове значення мають повідомлення краєзнавців, пошуківців. Подаємо інформацію про деякі знахідки матеріалів та пам'яток вельбарської культури.

1. Біля с. Шельвів Локачинського р-ну знайдено рідкісну лунницю.
2. Неподалік смт Локачі, в уроч. Дачі, виявлено золоте колечко. Уздовж берегів р. Луги в цих місцях густо розташовані поселення вельбарської культури.
3. Поблизу с. Привітне Локачинського р-ну відкрито 1 кг динаріїв.
4. с. Шистів Володимир-Волинського р-ну над р. Лугою – знахідки римських монет.
5. Поряд із м. Нововолинськом на березі потічка знайдено рештки поховання (?): бронзова посудина, 4 рідкісні монети (з них 2 надпалені).
6. с. Зимно Володимир-Волинського р-ну. Біля Товарної гори було значне поселення вельбарської культури, де знайдено монети, лунницю, ароматницю та ін.
7. с. Бережанка Горохівського р-ну – знахідки денаріїв, кількох прикрас та трьох золотих злитків.
8. Біля с. Бужанка Горохівського р-ну 2019 року відкрито скарб динаріїв.
9. Між с. Бужани та с. Ржищів Горохівського р-ну знайдено скарб, до якого входили 265 монет, срібні фібула і кільцеподібна підвіска та залізна сокира [3, с. 69–80].
10. Неподалік с. Перемиль Горохівського р-ну виявлено підвіску з камінцем, вівтариком, монети.
11. У с. Скобелка Горохівського р-ну знайдено 3–5 рідкісних монет у бронзовій посудині біля поховання, ароматницю; на лівому плечі покійниці (?) була п'ятипала срібна фібула.
12. Поблизу с. Ощів Горохівського р-ну підібрано 2 дорогі лунниці та інші речі вельбарської культури.
13. Біля с. Мирне Горохівського р-ну знайдено срібний перстень легіонера 15/1 легіону (?).

14. Біля с. Шклінь-1 (?) Горохівського р-ну – знахідки речей вельбарської культури з кольорових металів.
15. Поблизу с. Бистровиця (Божів) Горохівського р-ну, неподалік ставка знайдено 4 ауреуси (обгорілі, які мають отвори: 2 монети Траяна Деція, одна Гордіана, одна Геранія), не виключено, речі з поховання. За словами місцевих пошуківців, на Горохівщині знайдено чимало монет згаданих правителів – найбільше монет Гордіана, також Філіпа Араба. Ще була фальшива монета Севера.
16. У с. Скірче Горохівського р-ну з обох боків річечки розташовувалося значне поселення вельбарської культури, де знаходили римські монети.
17. У цьому ж районі за останні роки нібито виявлено скарби біля сіл Красів, Журавники – в останньому орієнтовно у 2010 р. у витоках річечки, а також біля цього села знайдено до 10 ауреусів.
18. Поблизу с. Бубнів Локачинського р-ну в напрямку до с. Ватинець Горохівського р-ну поблизу ставка є значне поселення вельбарської культури.
19. Між с. Привітне та Конюхи Локачинського р-ну на підвищенні знайдено 252 денари, а поблизу с. Конюхи – скарб з приблизно 800 монет.
20. Неподалік с. Колона Іваничівського р-ну відкрито золоту та срібну лунниці.
21. У 2018 р. (?) біля с. Бужанка Іваничівського р-ну знайдено скарб із 700 денарів.
22. Біля с. Покащів Ківерцівського р-ну, поблизу джерела знайдено 60 срібних монет.
23. У с. Вікторіяни Луцького р-ну виявлено золотий браслет, медальйон.
24. У с. Коршів Луцького р-ну 2019 року знайдено золоте колечко з камінцем, ароматницю, а також ауреус.
25. с. Боратин Луцького р-ну: на березі Стиру в різних місцях знаходилися артефакти: срібні монети, скарб (близько 100 динаріїв), 3 лунниці, золотий браслет та 2 рідкісні монети.
26. У с. Новостав Луцького р-ну виявлено вельбарські поселення та 2 рідкісні монети (?).
27. Біля с. Лучиці Луцького р-ну на березі Стиру в різні роки знайдено монетний скарб та окремі срібні динарії, цінну монету; можливо, були поховання вельбарської культури.
28. Поблизу с. Вербаїв Луцького р-ну знайдено надпалений ауреус Траяна Деція.
29. Перед селом Суховоля Луцького р-ну виявили два скарби срібних монет.
30. Поблизу кладовища с. Коршівець знайдено рідкісну монету, ближче до мостика – саморобну золоту монету, а також скарб, у якому було близько 100 срібних монет.
31. На високому березі Стиру на захід від с. Крупа Луцького р-ну на поселенні вельбарської культури виявлено золоту паличку-заготовку.
32. На березі р. Черногузки навпроти с. Ратнів Луцького р-ну знайдено скарб динаріїв (близько 100 штук), на великій площі берега зібрано багато монет, ароматницю, перстень, а біля церкви – браслет (?).
33. Поблизу с. Гірка Полонка Луцького р-ну більше 20-ти років тому випадково виявлено срібний перстень давньоримського часу. На його щитку було зображення орла.
34. Поблизу с. Чаруків матеріали вельбарської культури знайдено над річечкою.
35. Біля с. Кияж Рожищенського р-ну підібрано 3 монети (2 срібні, одна бронзова), срібну фібулу вельбарської культури (повідомлення М. Вавренчука).
36. Неподалік смт Шацьк 2017 року знайдено 50 динаріїв, рідкісну монету, а в уроч. Сад під час рятувних робіт О. Златогорського, С. Демедюка у 2009 р. – 4 римські динарії II ст. [5, с. 248].
37. У Ковельському районі поблизу сіл Радошин, Угли, Мельники – знахідки динаріїв першої чверті IV ст.
38. Неподалік с. Милянєвичі Турійського р-ну знайдено три скарби римських монет – динаріїв.
39. Поблизу с. Торговиця Млинівського р-ну Рівненської обл. над р. Стир відомі знахідки ауреусів (2–3 (?)), ароматниці, срібних фібул.
40. У с. Ставрів Млинівського р-ну Рівненщини біля ферм, мису відомі знахідки лунниці, двох рідкісних монет та динаріїв.
41. Між селами Лихачівка та Красне Млинівського р-ну відкрито поселення вельбарської культури та знайдено римські монети.
42. Між селами Перекалі та Княгинине біля р. Жабичі Демидівського р-ну – знахідки римських монет.
43. На правому березі Стиру біля с. Хрінники Демидівського р-ну в різні роки на розмитому березі зібрано до 10 срібних, близько 100 бронзових та залізних фібул, золоте колечко, ауреус (?), монетний скарб динаріїв.

44. с. Пляшева Демидівського р-ну – знахідка ароматниці.

45. У трикутнику між селами Русино, Берестечко, Малево – три скарби срібних монет, в т.ч. Юлії Тіті. В одному скарбі було 150 монет, в інших менше.

46. Неподалік с. Листвин Дубенського р-ну знайдено республіканські динарії.

47. Біля с. Мирогоща Дубенського р-ну відкрито тілопальне поховання, а біля нього 6–7 пошкоджених вогнем унікальних монет, накритих мисочкою.

48. Біля с. Молодово Друге Дубенського р-ну виявлено поселення вельбарської культури, на якому траплялися знахідки срібних монет.

49. У м. Дубно, в уроч. Кривуха, відкрито скарб динаріїв, монети якого були розсунуті технікою в діаметрі 20 м.

Таким чином, за останній час з'явилися відомості (не завжди підтверджені) про відкриті в різні роки, раніше не зафіксовані скарби, зокрема: 1) Коршівець; 2) Коршів; 3) Лучиці; 4) Боратин; 5) Суховоля; 6) Ратнів Луцького р-ну; 7) Шацьк Любомльського р-ну; 8) Бужанка; 9) Бужани – Ржищів Горохівського р-ну; 10) Нові Червища Камінь-Каширського р-ну; 11) с. Миляновичі Турійського р-ну; 12) Привітне Локачинського р-ну Волинської обл.; 13) Хрінники Демидівського р-ну; 14) Русино; 15) Берестечко; 16) Малево; 17) Дубно (уроч. Кривуха) Дубенського р-ну Рівненської обл.; 18) с. Городище (пов. Звягель) (кілька сотень монет) [1]; 19) Олександрівка; 20) Черниця (пов. Звягель) Житомирської обл.; 21) с. Білогірка Ізяславського р-ну Хмельницької обл.; 22) Доманівка (пов.Кременець) Тернопільщини; 23) Переводів Сокальського р-ну [9, с. 123]; 21) Сокаль Львівської обл. (пряжки, фібули) та ін. Тобто на сьогодні кількість відомих нам скарбів вельбарської культури становить близько 50.

Стало відомо про нові місцезнаходження ауреусів: 1) Скобелка Горохівського р-ну (3–5 штук); 2) Коршів (1 шт.); 3) Коршівець (2 шт., з них одна – наслідування); 4) Боратин (2 шт.); 5) Оздів (1 шт.(?)); 6) Вербаїв (1 шт.); 7) Новостав (1 шт.); 8) Воротнів (1 шт.) Луцького р-ну; 9) Киселин (1 шт.); 10) Линів (2 (?) ауреуси) Локачинського р-ну; 11) Ізов (1 шт.); 12) Ласків (1 шт.) Володимир-Волинського р-ну; 13) Володимир-Волинський (монета Траяна); 14) смт Іваничі (1 шт.); 15) Шацьк (1 шт. та 50 динаріїв (скарб)); 16) Машів Любомльського р-ну (1 штука); 17) біля м. Нововолинськ (4 шт.) Волинської обл.; 18) Мирогоща (6–7 шт.); 19) Ставрів (1 шт. (?)); 20) Млинів (ауреус Траяна Деція); 21) Івання Дубенського р-ну (2 шт.); 22) Хрінники Демидівського р-ну (1 шт) на Рівненщині; 23) Нараївка (1 шт. (?)); 24) с. Верхівня Ружинського р-ну; 25) с. Ярунь Новоград-Волинського р-ну (1 шт.) Житомирської обл. Усього більше 40. Зазначимо, що в роботах О. Цинкаловського та І. Свешнікова, Ю. Нікольченка згадуються здебільшого срібні монети та кераміка.

Встановлено місця знахідок прикрас, зокрема лунниць: 1) Колона (2 шт. – срібна та золота); 2) Соснина Іваничівського р-ну (1 золота); 3) Ощів Горохівського р-ну (2 золоті); 4) Шельвів (1 шт.); 5) Дорогиничі Локачинського р-ну (1 шт.); 6) Зимне Володимир-Волинського р-ну (1 шт.); 7) Ратнів (2 золоті); 8) Боратин Луцького р-ну (3 шт.); 9) Ставрів Дубенського р-ну (1 шт.), тобто всього 13 штук. У селах Боратин, Вікторяни та Ратнів знайдено золоті браслети.

Ароматниці походять із таких пунктів: 1) Зимно Володимир-Волинського р-ну; 2) Коршів; 3) Чаруків; 4) Гать (денце); 5) Ратнів Луцького р-ну; 6) Скобелка 7) Бережанка Горохівського р-ну Волинської обл.; 8) Пляшева Радивилівського р-ну Рівненщини, тобто усього вісім. Крім того, відомо про три залізні ароматниці – з Олики та ін.

Підвіски знайдено поблизу пунктів: 1) Бужани – Ржищів (срібна); 2) с. Перемиль (перед в'їздом) Горохівського р-ну (підвіска з камінцем та вітвариком); 3) с. Вікторяни (квадратної форми); 4) с. Гать (форма листочка);

Перстені: 1) золотий перстень з гемою походить із с. Бережанка; 2) срібний із с. Мирне Горохівського р-ну; 3) золотий із с. Ратнів; 4) золотий із с. Коршів Луцького р-ну (тобто 4).

Фібули (золоті та срібні): 1) с. Скобелка; 2) Бужани – Ржищів (у скарбі 2 срібні двоцифрові фібули); 3) поблизу с. Хрінники – близько 10 срібних фібул знайдено в різних місцях; 4) Ратнів (?); 5) Івання (3–4 срібні фібули); 6) біля м. Рівне випадково виявлено дві (?) великі позолочені фібули, прикрашені камінцями, поліхромні. Крім цього, 2005 року довелося бачити колекцію срібних фібул та пряжок – усього більше 20 штук (переважно з Луцького р-ну).

Злитки-прутики: 1) с. Бережанка Горохівського р-ну (3 золоті прутки); 2) с. Крупа Луцького р-ну (золотий злиток); 3) с. Смордва Млинівського р-ну (срібний пруттик); та ін. Біля с. Коршівець знайдено заготовку золотої монети. У багатьох місцях Західної Волині знаходили прутикоподібні злитки зі срібла та золота. Разом із наслідуванням монет вони можуть свідчити про

ймовірність виготовлення місцевими майстрами не лише монет, а й прикрас: застібок, фібул, підвісок, перснів, браслетів.

Медальйони виявлено: 1) поблизу с. Вікторяни; 2) с. Оздів Луцького р-ну; 3) с. Борочиці (Клавдія Йовіана); 4) с. Озерці (медальйон Лізімаха) Горохівського р-ну; 5) великих розмірів у Волинській обл. (без чіткої локалізації) 2016 року (?); 6) с. Ласків Володимир-Волинського р-ну; 7) с. Верхівня Житомирської обл.; 8) північ Львівської обл. (медальйон Констанція II) [6, с. 36–37]

Імовірно поховання з ауреусами відкрито: 1) поблизу м. Нововолинськ; 2) с. Скобелка; 3) с. Бистровиця (Божів) Горохівського р-ну; 4) с. Вербаїв Луцького р-ну; 5) с. Мирогоща Дубенського р-ну; 6) с. Йосипівка Львівської обл.

Отже, вище наведені дані вказують на значну заселеність Волині носіями вельбарської, пшеворської культур, високий ступінь заможності племінної верхівки, що свідчить про участь їхніх загонів у війнах, зокрема на Балканах. Коштовні речі виявлено здебільшого в місцях поселень та поховань.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии с картой, указателем имен географических, указателем предметным и перечислением источников, послуживших при составлении карты. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. 1899. М., 1901. Т. 1. С. 1–133.
2. Бурше А. Битва при Абрите, императорская казна в Барбарикуме. *OIUM*. 2016. Вып. 5. С. 127–140.
3. Гулько Г. Волинь: нові факти контактів з Римською імперією. Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України / Гулько Г., Кричевський О., Охріменко Г., Скляренко Н., Локайчук С. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 68–80.
4. Гулько Г., Чернов М., Кальков А., Ройко О. Волинь: нові знахідки доби середньовіччя із золота. *Волинський колекціонер: альманах*. Вип. 3. Луцьк, 2020. С. 38–44.
5. Златогорський О., Демедюк С. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширицини: наук. збірн.* Вип. 37. Луцьк, 2010. С. 245–250.
6. Мизгін К. М. Знахідки римських монет на Волині: основні категорії та особливості розповсюдження. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 1 (30). С. 30–42
7. Мызгин К. В. Новые находки ауреусов Гордиана, Филиппа Араба и Траяна Деция на территории Украины. *OIUM*. 2016. Вып. 5. С. 141–145.
8. Онищук Я. Римські монети та їх значення у середовищі племен вельбарської культури. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. Львів, 2015, С. 20–32.
9. Synkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 265 s. + XXXI tabl.

УДК 94(477.8) “1944/1990”

Олександр Гаврилюк, (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент

Волинський національний університет

імені Лесі Українки, м. Луцьк

ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – 1980-Х РР.

Анотація. У статті висвітлюється специфіка розвитку промисловості Волинської області впродовж другої половини 1940-х – 1980-х рр., зумовлена економічною політикою радянської влади. Окреслені мета та особливості відбудови цього складника господарського життя у перше повоєнне десятиліття, зусилля щодо вирішення завдань індустріалізації області наприкінці 1950-х – у 1980-ті рр. Зазначено, що провідна роль відводилася машинобудівній та металообробній галузям, приладобудуванню, введенню у дію виробничих об’єктів з випуску будівельних матеріалів та ін. Увага приділялася й розвитку традиційних для області галузей промисловості, таких як деревообробна, харчова та легка. Результатом стало перетворення м. Луцька і м. Ковеля у потужні промислові центри регіону. Вирішувалися питання розвитку автомобільного, залізничного та повітряного транспорту. Зроблено висновок, що особливостями індустріального розвитку Волинської області другої половини 1940-х – 1980-х рр. стало значне піднесення її економічного потенціалу. Разом з тим

тут спостерігалася низка проблем, причини яких носили системний характер. У кінцевому підсумку індустрія Волинської області опинилася перед лицем краху, породженого загальним станом економіки промислово й технологічно неефективного Радянського Союзу.

Ключові слова: *Волинська область, промисловість, індустріалізація, енергетика, автомобілебудівна галузь, транспорт.*

Повторний прихід комуністичної влади на територію області у 1944 р. мав наслідком відбудову її економіки, зруйнованої війною. На цей процес впливали регіональні особливості Волині, зумовлені тодішніми специфікою й станом галузей господарського життя, масштабами руйнувань, силою спротиву українського повстанського руху «радянізаційним» перетворенням на початковому етапі їх здійснення. Керуючись засадами марксистсько-ленінської економічної політики, нехтуючи історичними особливостями області, вагомим зусиллям тоталітарний режим спрямував на відновлення та розвиток її промисловості. Це диктувалося намаганням створити специфічний прошарок місцевого населення в особі робітничого класу як опори для проведення подальших перетворень і зміцнення основ влади, бажанням якнайшвидше використати природні ресурси і традиційні види промислового виробництва Волині для відбудови та розвитку господарства не лише Української РСР, а й усього Радянського Союзу, подолати економічну відсталість області тощо.

Одним із складників такого курсу у перше повоєнне десятиліття стали заходи щодо розвитку паливно-енергетичної галузі. Так, впродовж 1947–1948 рр. були проведені геологорозвідувальні роботи щодо пошуку покладів кам'яного вугілля. Його запаси на території області виявилися дуже значними – 1,75 млрд. тонн. На підставі відповідних рішень загальносоюзних та республіканських компартійно-радянських органів створений у грудні 1949 р. трест «Західшахтобуд» розпочав будівництво шахт і допоміжних підприємств, під'їзних шляхів, житла та інших соціальних об'єктів. У 1950 р. неподалік с. Низкиничі Іваничівського району розпочалося спорудження шахт №№ 1, 2, 3. Першою у 1954 р. ввели в експлуатацію шахту № 1 «Нововолинська»; до 1958 р. працювало уже 7 шахт [1, 22]. 1950 р. увійшов в історію Волині і як рік заснування міста шахтарів – Нововолинська, заселеного на початках головним чином скерованими сюди з Донбасу та інших вугільних регіонів СРСР шахтарями та іншими фахівцями гірничої справи (з членами їх сімей).

Помітне місце у паливному балансі області відводилося торфу. Його видобуток зосереджувався на Ковельському, Маневицькому, Гавчицькому та деяких інших родовищах. Можливості використання цього виду палива розширилися після введення в дію у 1960–1970-х рр. Журавичівського а у 1982 р. – Маневицького заводів торф'яних брикетів [4, 519].

Щодо електрики, то потребу області у ній впродовж перших повоєнних десятиліть задовольняли понад 400 невеликих насамперед гідроелектростанцій. Згодом сюди почали подавати струм потужні енергетичні об'єкти з м. Добротвір (Львівщина) та м. Бурштин (Івано-Франківщина). Наприкінці 1960-х рр. у «верхах» виношувався задум спорудити на Волині (поблизу озера Світязь) атомну електростанцію (АЕС). Він ігнорував геологічну будову регіону, густоту розміщення тут населення, його екологічну безпеку та ін. Щоправда, тодішньому компартійно-радянському керівництву області вдалося переконати Москву та Київ у недоцільності реалізації на її території такої пропозиції. Вибір влада зупинила на Рівненщині, де з початку 1970-х рр. розпочалося будівництво АЕС, яка функціонує по нинішній час.

На межі 1940-х – 1950-х рр. промисловість Волині змогла не лише забезпечити довоєнний валовий обсяг продукції, а й на третину перевищити його. Однак провідні позиції тут тоді займали лісозаготівельна, деревообробна, харчова і частково легка галузі. Так, частка лісозаготівель і деревообробної промисловості становила 46,5%, харчової – 28,6% [1, 21, 23]. Промислові підприємства області відразу після війни являли собою головним чином об'єднання дрібних ремісників у вигляді промислових артілей.

Для вирішення завдань індустріалізації області у 1950-і рр. і наступні десятиріччя реалізовувався курс на створення нових галузей промисловості, розвиток тих, що відповідали місцевим сировинним ресурсам, і, відповідно – на спорудження великих виробничих об'єктів. Зокрема, провідна роль у розвитку промисловості відводилася машинобудівній та металообробній галузям, приладобудуванню, введенню у дію окремих підприємств хімічної промисловості, потужних виробничих об'єктів з випуску будівельних матеріалів та ін. Визначальним місцем їх територіального розташування стало м. Луцьк, початок розвитку якого як потужного індустріального центру припав на кінець 1950-х рр. Так, ще у 1959 р. на базі міських ремонтних майстерень розпочалося будівництво машинобудівного заводу; у 1962–1963 рр. запрацювали приладобудівний та електроапаратний

заводи. З лютого 1967 р. Луцький автомобільний завод, створений на базі машинобудівного заводу, розпочав серійний випуск автомобілів підвищеної прохідності «Волинь», а згодом – ЛуАЗ-969М. Найбільших обсягів виробництва завод досягнув у 1990 р., коли з головного конвеєра зійшло майже 17 тис. всюдиходів [2, 133].

Споруджуються інші потужні підприємства – картонно-руберойдовий завод, заводи синтетичних шкір та виробів із пластмас, шовковий комбінат. Останній почав видавати продукцію у 1980 р. В лютому 1974 р. на околиці міста за участі підприємств і організації СРСР розпочалося будівництво одного з найбільших у країні 28-го Державного підшипникового заводу [1, 89]. Спорудження, розширення та реконструкція промислових підприємств міста тривали й впродовж 1980-х рр. Зокрема, були введені у дію нові потужності Державного підшипникового заводу, заводу виробів з пластмас. У 1987 р. розпочалося розширення і технічне переоснащення приладобудівного заводу, який був єдиним в Радянському Союзі, що випускав термопари, в тому числі й для атомних електростанцій.

Інтенсивно розвивалася промисловість іншого виробничого центру області – м. Ковеля. У 1960 р. тут розпочав роботу деревообробний комбінат, який виробляв продукції на 665 тис. крб. на рік. У 1963 р. першу партію виробів випустив завод збірного залізобетону [5, 328]. Наприкінці 1971 р. з'явилася продукція заводу «Ковельсільмаш», який став потужним осередком сільськогосподарського машинобудування не лише Волинської області, а й усього західного регіону України. Машинобудівні підприємства Волині поповнилися зведеними у 1960-х – 1970-х рр. Ківерцівським механічним заводом з виробництва контейнерів для потреб залізничного транспорту, Рожищенським заводом машинобудування для тваринницьких комплексів і ферм, Ківерцівським заводом спеціального лісового машинобудування та низькою інших. Для потреб машинобудівної та електротехнічної промисловості випуск продукції у 1979 р. розпочав Нововолинський завод спеціального технологічного обладнання (об'єднання «Оснастка»), що належав до стратегічних об'єктів союзного значення [8].

Великі підприємства, обладнані на той час передовою (за мірками СРСР) технікою, що замінили невеликі напівкустарні виробничі об'єкти, з'явилися і у традиційних для області галузях. Зокрема, у деревообробній промисловості ними стали Ківерцівський та Цуманський комбінати, комбінат у м. Камені-Каширському, меблеві комбінати. Так, продукцією Ківерцівського деревообробного комбінату стали меблі, паркет, деревостружкові плити, деталі для новобудов та інші вироби, що знаходили великий попит у Радянському Союзі та за його межами.

Розвивалася й харчова промисловість. На початку січня 1957 р. первісток нової галузі Волині – Іваничівський цукровий завод – видав першу продукцію. Наприкінці 1958 р. до ладу став Гнідавський цукровий завод, наступного року – Горохівський, у 1960-му р. – Володимир-Волинський. Гнідавський завод був на той час найбільшим в Україні [1, 58]. Харчова галузь поповнилася й такими підприємствами, як спорудженими у Ковелі хлібокомбінатом, м'ясокомбінатом та крохмальним заводом, зведеними у дію плодоконсервними заводами у Володимирі-Волинському, Голобах, Рожищах, овочесушильними виробництвами у Головно, Заболотті, Колках, низькою інших аналогічних виробничих об'єктів.

Легка промисловість була представлена насамперед льонопереробним та швейним виробництвами, а також новими галузями – текстильною та бавовнянопрядильною. На початку 1959 р. у Ковелі введено в дію перший у західних областях України завод первинної переробки льону. Збільшенню виробництва льонопродукції сприяв пуск в експлуатацію у 1983 р. потужнішого льонозаводу у с. Мокре Старовижівського району. На початку 1960-х рр. у селищі Рожище почала працювати прядильно-ткацька фабрика; наприкінці цього ж десятиріччя – бавовнянопрядильна фабрика у Нововолинську. З'явилися швейні фабрики у Володимирі-Волинському, Ковелі, цехи з випуску швейних виробів у багатьох інших населених пунктах області.

Значного розвитку у другій половині 1940-х – 1980-х рр. набув транспорт. Насамперед суттєвим зростанням характеризувалася сітка доріг, призначена для автомобільного сполучення. До середини 1980-х рр. асфальтове покриття з'єднало між собою практично усі районні центри Волині; значно збільшилася протяжність доріг з іншими видами твердого покриття. Однак хоча мережа таких шляхів у 1985 р. порівняно з початком 1960-х рр. зросла у декілька разів, тим не менше часто-густо вона була низької якості і вимагала щорічного ремонту. Тому підтримання сухопутних доріг у належному стані та їх якісне будівництво залишалося проблемою з проблем волинського регіону як складника тодішньої радянської дійсності.

Щодо залізничної мережі області з його ключовим вузлом – Ковелем, то у цій галузі механізацію і автоматизацію виробничих процесів вдалося довести майже до 70%, перевести до

середини 1970-х рр. рухомий склад на тепловозну тягу. За чотири з половиною повоєнні десятиліття на Волині було створено й структури громадського повітряного транспорту. Так, на початку 1981 р. майже в кожному районі області функціонував власний аеропорт, обладнаний, як правило, ґрунтовою злітно-посадочною смугою. Щодо Луцька, то тут у 1984 р. введено в дію аеропорт з смугою для прийому/відправки середніх і великих пасажирських літаків. Цей аеропорт став останніми цивільними повітряними воротами в СРСР, спорудженими до розвалу цієї держави у 1991 р. [6].

Отже, індустріальний розвиток Волинської області другої половини 1940-х – 1980-х рр. зумовив значне піднесення її економічного потенціалу. Шляхом появи таких нових галузей, як вугільна, автомобілебудівна, виробництво машин для сільського господарства, підшипників, шовкових тканин, льонувиробництва та ін. складалися передумови переходу економіки області від суцільно аграрної до аграрно-індустріальної. У робітничому середовищі виростили передовики виробництва, удостоєні урядових нагород – шахтар, Герой соціалістичної праці О. Разборський, залізничник станції Ковель, Герой соціалістичної праці В. Бешта та багато інших. Так, виходець з селянської родини на Вінничині О. Разборський (1930–2005) робітничий досвід набував на шахтах Донбасу після закінчення тут школи фабрично-заводського навчання. У 1954 р. відряджений у Волинську область для будівництва шахт Нововолинська. Згодом – аж до виходу на пенсію у 1980 році – працював керівником бригади прохідників шахти № 8 «Нововолинська». Бригада під керівництвом О. Разборського не раз встановлювала всесоюзні рекорди проходження гірничих виробок. Саме за ці трудові здобутки він був нагороджений золотою зіркою Героя соціалістичної праці. О. Разборський також відзначений званням «Заслужений шахтар Української РСР», почесного громадянина Нововолинська (посмертно у 2007 р.), де й похований [9].

Говорячи про здобутки індустрії волинського краю, водночас слід пам'ятати, що вона була невід'ємним складником економіки промислово й технологічно неефективної держави, яка невпинно просувалася до свого краху. Як підкреслив відомий український історик В. Даниленко, давно застаріла економіка вугілля і сталі, колгоспний лад, нездатний прогнати зростаюче міське населення, паразитуючий оборонний комплекс робили цей крах неминучим [3, 244]. Починаючи з 1970-х рр., на Волині спостерігалися падіння темпів промислового розвитку, погіршення якісних показників, уповільнення а то й припинення запровадження нової техніки та прогресивних технологій. Дедалі більших масштабів набирали низька виробнича й технологічна дисципліна, несвоєчасне забезпечення виробництва матеріалами і комплектуючими деталями; траплялося чимало випадків безгосподарності, зокрема, недбалого ставлення до обладнання, інших недоліків. Не допомогли розв'язанню цих та інших господарських проблем численні економічні реформи та адміністративні заходи, у тому числі половинчасті акції періоду перебудови. Хоча спроби змін другої половини 1980-х рр. і почали сприяти поступовому впровадженню ринкових відносин (їх першими паростками стала індивідуальна трудова діяльність та кооперативи), однак вони виявилися неспроможними врятувати індустрію радянської держави, у тому числі й Волинської області, від розвалу.

Джерела і література

1. Бортніков В. І., Пархом'юк А. І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009): монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. 384 с.
2. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.) / Бортніков В. І., Надольський Й. Е., Денисюк В. Т. та ін. Луцьк : Ред.-відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 694 с.
3. Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
4. Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко [та ін.]; наук. ред. В. К. Баран. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. 784 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область: [у 26 т.]. Київ : Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. (Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) Т. Волинська область / обл. редкол.: Клімаш І. С. (голова) та ін. 746 с.
6. Луцьк (аеропорт). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
7. Разборський Олександр Андрійович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
8. Яким був Нововолинський завод СТО. URL: <http://bug.org.ua/news/novovolynsk>.

Степанюк Софія, (м. Луцьк)

**ТЕАТРАЛЬНІ КОЛЕКТИВИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В УМОВАХ ПОЛЬСЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ (1924-1939 рр).**

Із 19 лютого 1921 року Західна Волинь входила до Волинського воєводства Польської Республіки (так званої Другої Річпосполитої). Такий стан речей зберігався до 1939 року, тобто протягом міжвоєнного двадцятиліття. Картина театрального життя Волинського воєводства виглядало таким чином. Працювали два польських та український професійні театри, а саме: Луцький міський театр ім. Юліуша Словацького (1924–1926), пересувний Волинський театр (1930–1939) та Волинський український театр під орудою Миколи Певного. Активно діяли аматорські театральні колективи при „Просвітах” та пізніше „Просвітянських хатах”, найвищою майстерністю серед них володіли драматичні секції при луцькій та рівненській повітових „Просвітах”. Окремо слід згадати про перебування в Луцьку у 1930-1931 рр. єврейської драматичної студії Іво Галла. Крім цього на території воєводства відбувались численні виступи гастролюючих театрів.

Польський Міський театр ім. Ю. Словацького відкрився 15 листопада 1924 р. спектаклем за п'єсою Ю. Словацького „Мазепа”. Існував протягом двох сезонів до 26 травня 1926 р. Був зачинений через велику заборгованість. Серед акторів, що тут працювали, слід назвати Марію Щенсню, Юзефа Конрада, Владислава Рачка-Совинського, Гелену Ордон, Марію Чайковську, Тадеуша Пшиставського. В репертуарі переважали п'єси польських авторів, здебільшого комедії. Виставляли твори О. Фредра („Дівочі обітниці”, „Помста”), Т. Рітнера („В маленькому будинку”), Г. Запольської („Іх четверо” „Жабуся”), М. Балуцького („Велика риба”) та ін.

Пересувний Волинський театр існував із вересня 1930 р. до червня 1939 р. Протягом цього періоду офіційна його назва декілька разів змінювалась а саме: Волинський воєводський театр із розташуванням в Луцьку (II пол. 1930–I пол. 1931), Польський театр ім. Ю. Словацького на Волині (II пол. 1931–1934), Волинський театр ім. Ю. Словацького (1935–1939).

Волинський театр діяв під опікою воєводи, органів самоуправління і суспільства, об'єданого в опікунські громадські організації, зокрема Товариства польського театру, яке виникло в 1931 р., а із 1933 р. Товариства підтримки театральної культури на Волині. До складу правління цих організацій входили представники місцевої влади, підприємці, банкіри, юристи, викладачі. Із кожним новим сезоном матеріальне становище театру покращувалось. Відбувалося так завдяки ефективній формі організації його роботи. Базою Волинського театру вважався Луцьк, тут містилась адміністрація, відбувались репетиції, проходили прем'єри. Після прем'єри актори вирушали в об'їзд по містах Волині, а із 1933 р. – ще й Полісся та Люблінщини. У II пол. 1930-х рр. Театр регулярно, двічі на місяць, відвідував понад тридцять міст, у цей же час надходження від вистав покривали більше 80% затрат, а це було великою рідкістю серед тодішніх театрів.

Директорами пересувного Волинського театру були: Галина Галл і Чеслав Збежинський (1930-1931), Олександр Родзевич (1931-1938). Януш Страхоцький (1938-1939). Обов'язковими були однорічні контракти з акторами, тому склад трупи не можна назвати стабільним. У Волинському театрі працювали вихідці із інституту „Редути” та Державного інституту театрального мистецтва. Незважаючи на таку плінність, завжди було декілька акторів, що грали кілька сезонів підряд. У першій половині тридцятих років таку основу становили: Софія Славинська, Ядвіга Оконська, Мечислав Зонер і Кароль Лещинський. На кінець періоду фундаментом трупи були: Клара Сарнецька, Ірина Владзимерська, Софія Славинська, Едвард Фертнер, Пйотр Орловський, Станіслав Пужицький. Більшу частину свого творчого життя волинські актори проводили у залізничних вагонах, мандруючи по містах. У постановках Волинського театру брали участь і такі „зірки” тодішньої польської сцени, як Ванда Семашкова (1931, 1934), Марія Пшибилко-Потоцька (1933), Станіслава Висоцька (1934).

На помостах Волинського театру найчастіше з'являлися польські комедії О. Фредра, Г. Запольської, Т. Рітнера, а також сучасних драматургів: С. Кеджинського, Й. Шанявського, А. Гжимала-Седлецького, В. Пежинського, М. Ясножевської-Павликовської та ін. Із класиків польської драми ставили твори К. Ростворовського, С. Виспянського, С. Жеромського і, звичайно, покровителя театру Юліуша Словацького. Зі світової класики ставилися твори А. Дюма, Мольєра, В. Шекспіра, П. Бомарше, Б. Шоу, Е. Ростана, Г. Ібсена. Спектакль за твором Ф. Лосе „Король Арлекін” став прапрем'єрою цієї драми у Польщі. Решту репертуару становили французькі, італійські, угорські, комедії зокрема Флера і Кайяве, Деваля, Нікодемі та інших [1].

У 1928 р. до Луцька приїхав колишній артист Київського Державного театру Микола Певний. Він організував місцевих аматорів сцени, виставляючи на святі 10-річного ювілею луцької повітової

„Просвіти” 3 акт історичної п'єси Л. Старицької „Гетьман Дорошенко” [3]. Театр відразу здобув прихильність місцевої інтелігенції та деяку підтримку від польської влади. Хоча це не були великі суми, дотація Міністерства релігійних віросповідань і народної освіти складала 700 злотих на місяць [10], та вони дали можливість запросити фахових акторів, набути необхідний реквізит, костюми, перуки, тощо, що й призвело до перетворення драматичного гуртка аматорів у Волинський український театр (ВУТ).

За репертуарну основу Микола Певний узяв побутові п'єси корифеїв українського театру М. Садовського, І. Карпенка-Карого. М. Кропивницького та ін. Журналіст газети „Українська Нива” писав: „замало ще маємо інтелігенції, щоб вона одержала при житті театр з європейським репертуаром... Не для міста, а для села – це повинно бути його єдиним ударним гаслом” [5]. ВУТ переслідував завдання пробудження серед українського населення патріотичного національного духу: „по цих живих типах (героїв українських п'єс С.К.) пізнаємо історичну правду бо їх створила не уява письменника, а народній побут який лише втілює на сцені письменник. Так, таким був український нарід і Таким він, може ще є. Почуття гонору, найвна віра, своєрідне поняття обов'язку, солідарність громади – усе це разом створює зміст українського народнього життя на протязі віків(...). Відтворені ролі – це правдива художня галерея історичних і побутових типів, по яких пізнаємо наше національне і внутрішнє „я” [3].

У 1933 р. трупа Волинського українського театру налічувала 30 акторів. Театр мандрував територією Волині, не оминаючи навіть невеликих населених пунктів, як наприклад Радивилів, Мирогоща, Верба Дубенського повіту. Кожну виставу відвідувало в середньому від 100 до 300 глядачів. Праця ВУТ була надзвичайно плідною, так наприклад підчас гастролей Рівненщиною за період від 1 вересня до 9 грудня 1934 р. театр відіграв близько 80 вистав, тобто спектаклі відбувались майже щодня, кореспондент газети „Українська нива” справедливо відзначив, що театр „не грає лише під час подорожей” [4]. Серед акторів найбільше відзначались М. Певний, Ю. Шафарчук, О. Неделко, М. Лісовик, П. Зботанів, П. Куліш, Н. Певна, Г. Крих, М. Лісовик та ін. [3].

Волинський український театр, подібно як і польський, перебував під опікою громадськості, зорганізованої і Волинське українське театральне товариство (ВУТТ). Товариство займалось фінансовою стороною діяльності театру, але крім цього організовувало й різноманітні концерти, конкурси, виставки, що мали на меті поширення української культури. Головою управи ВУТТ незмінно залишався сенатор Микола Маслов [8].

Щодо єврейських театральних колективів, то на найбільшу увагу заслуговує праця Гебрайської драматичної студії, що на сезон 1930-1931 рр. разом з керівником Іво Галлом переїздить до Луцька. Гебрайська драматична студія виникла у Вільні, з 1929 р. фактично керував студією Іво Галл. Під час перебування студії в Луцьку Галл вів тут заняття зі сценічної майстерності. У першому півріччі тривали теоретичні приготування, а в квітні та червні поставили дві інсценізації: „Цвіркун за припічком” Дікенса і „Загібель в домі Цадика” Переса [2]. Стиль роботи Гебрайської драматичної студії нагадував польський авангардний театр „Редута” на початковому етапі існування: не подавались прізвища виконавців, у підготовці спектаклю багато часу присвячувалось аналізу тексту. Актори промовляли до глядачів сефадійським діалектом давньоєврейської мови. Однак молоді люди, що входили в колектив студійців уміли передати зміст творів й глядачам, що не розуміли цього діалекту. Найкритичніший волинський рецензент Тадеуш Загурський навіть прирівняв виконавця головної ролі у „Цвіркуні...” до одного з найкращих акторів в історії польського театру Стефана Ярача, що було неабияким визнанням в його устах. Він же наголошував на „фантастичній колективності” акторів студії і на „відокремленні артистів від буденного життя, яке притягує до себе глядачів” [6].

Картина театрального життя Волині у міжвоєнний період суттєво доповнювалась виступами гастролуючих колективів різних національностей та художнього рівня. Варто перелічити хоча б деякі з них. Серед українських частими гостями були: пересувний театр Радіона Бугайова-Полтавченко, український наддніпрянський театр Городничого-Огородникова, український пересувний театр Олександра Заліського, театр Яна Волощука, львівський театр Йосипа Стадника, театр Миколи Орла-Степняка. Із російських слід назвати: акторський колектив „Тард”, пересувні російські театри Володимира Шубінова, Овсія Чарського, Полікарпа Павлова, колектив російських артистів Миколи Греля. Однак найчисельнішою була група єврейських театральних колективів, серед яких: Варшавський артистичний колектив Іди Камінської, єврейські мандрівні театри Гарта Герша, Міхала Блахмана, І. Белковича, Вольфа Бенхауса, Давида Гальтмана, А. Абрамова, Бернарда Гарта, Янаса Туркова, колектив артистів єврейських сцен на чолі з Лідією Потоцькою, єврейський театр Емануеля Дессера, колектив звільнених артистів під керівництвом Герша Гельсмана. Із польських театральних труп найчастіше можна було побачити театр „Редута” [7].

Серед аматорських театральних колективів найбільше вирізнялись драматичні гуртки при луцькій та рівненській повітових „Просвітах”. Товариство українських артистів при рівненській повітовій „Просвіті” у 1927 р. навіть приїздило на гастролі до Луцька та Ківерцея. Рівненські аматори сцени відіграли тут вистави „Сватання на Гончарівці”, „Каїн і Авель” „Наталка Полтавка” „Майська Ніч” „Жидівка - вихрестка” [9].

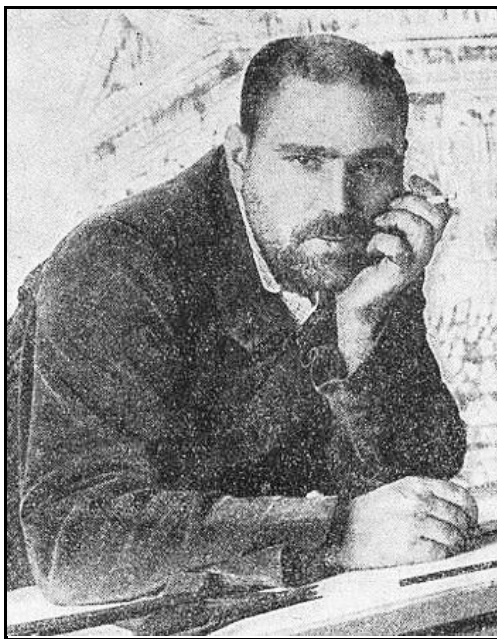
Література:

1. *Детальніше про це: Кучерена С. М. Польський театр на Волині. Луцьк, 2005. 116 с.*
2. *Aszyk-Milewska U. Iwo Gall: poszukiwania teatralne. Łódź, 1978. S. 28-30.*
3. *Українська нива. 1933. №42. С.1*
4. *Українська нива. 1935. №1-2. С.6*
5. *Українська нива. 1935. № 1-2. С. 3*
6. *Przegląd Wołyński. 1931. 17 maja. № 19. S. 2*
7. *ДАВО (Державний архів Волинської області). Ф. 46, оп. 9, спр. 1075.*
8. *ДАВО. Ф. 46, оп. 13, спр. 227.*
9. *ДАВО. Ф. 54, оп. 1, спр. 126.*
10. *ДАВО. Ф. 200, оп. 1, спр. 3.*

Анатолій Трембіцький, (м. Хмельницький)

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА НА ВОЛИНІ У МАЛЮНКАХ ЛЕОНІДА САЛОГУБА (СОЛОГУБА)

Попри існування значної кількості наукових праць, присвячених перебігу Першої світової війни, глобальному збройному конфлікту від 28 липня 1914 р. до 11 листопада 1918 р. між силами Антанти (*Велика Британія, Російська імперія, США, Французька республіка*) і Союзом Центральних держав (*Австро-Угорська імперія, Болгарське царство, Німецька імперія, Османська імперія*), на українських, зокрема й подільських, теренах, у фокусі дослідження вперше опинилася творча спадщина учасника тих буремних подій, всесвітньовідомого, але майже не відомого в Україні, архітектора-художника Леоніда Романовича Салогуба (Сологуба) [4, с. 438; 9].

Леонід Салогуб (Сологуб), 1910-ті р.

Леонід Романович Салогуб народився 16 квітня 1884 р. у м. Єйськ (*Краснодарський край*), у родині прямого нащадку запорожців Романа Стефановича і Катерини Семенівни [3; 8; 11, с. 437]. Прадід Леоніда – Терентій проживав на військовій слободі Лиман у 9 верстах від Старобільська (нині – *Луганська обл.*), а в 1851 р. переселився у портове місто Єйськ, де й народився Леонід [1, с. 125–126].

Загальну освіту отримав у Московській практичній академії комерційних наук (1896–1902, але не закінчив), одночасно навчався у Московському училищі живопису, скульптури і архітектури (09.1898–05.1902). Згодом закінчив архітектурне відділення Вищого художнього училища при Імператорській Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі (*клас професора Л. Бенуа*) (06.1902–05.1910), де ще під час навчання за конкурсну роботу – проект купецького банку у Харкові (1909) отримав першу премію, а за проект будівлі Державної думи – звання художника-архітектора (22.05.1910) і відрядження за кордон (1911) [11, с. 437]. 21.10.1910 р. його обрали дійсним членом Санкт-Петербурзького товариства архітекторів [4].

У 1911 р. Леонід Салогуб повернувся із-за кордону, змінив своє прізвище з «Салогуб» на «Сологуб» [4] і представив на конкурси проекти пам'ятників: Дома Романових, за який отримав першу премію; імператору Олександру II у Санкт-Петербурзі – четверту премію (листопад 1911 р.); імператриці Марії Федорівни – четверту премію, що принесли йому досить широку популярність. Майже всі численні архітектурні проекти, в т. ч. «Палацу мистецтв» у Петрограді (1912), пам'ятника артилеристам 12-ої батареї роти на Шевардинському редуті на Бородінському полі, казарми лейб-гвардії стрілецького артилерійського дивізіону у Стрельні, павільйону Костромської ювілейної виставки в честь святкування 300-річчя Дома Романових (1913), реконструкції Михайлівського палацу у Санкт-Петербурзі (1913), п'ятиповерхового будинку для робітників експедиції заготовки державних паперів та санаторію для мистців імені М. В. Крестовської у містечку Маріюкі (Мар'їна гора) під Зеленогірським (1914). У 1912–1913 рр. брав, як мистець у галузі графіки й акварелі, активну участь у виставках «Світ мистецтва» (Москва, Петербург). У 1912 р. заснував Об'єднання живописців, архітекторів і скульпторів «Майстерня трьох мистецтв», яке мало на меті «встановлення духовного і матеріального зв'язку між архітекторами, скульпторами і живописцями, заснованого на взаємному братському спілкуванні і на застосуванні своїх мистецьких сил при будь-яких можливих забудовах – домів, церков, театрів, виставок і т. п.». У 1917 р. воно було офіційно зареєстровано і ввійшло у Спілку діячів мистецтва [4; 11, с. 437].

З початком Першої світової війни значна частина патріотично налаштованої творчої інтелігенції, визнаючи необхідність захищати батьківщину, пішла добровольцями на фронт, де поєднувала служіння батьківщині зі служінням мистецтву. Чільне місце серед них займав талановитий художник-архітектор Леонід Сологуб, який пожертвував усе своє майно на потреби війни і відмовившись від права бути звільненим від військової повинності як співробітник Академії мистецтв, пішов добровольцем на фронт, рядовим 1-ої батареї лейб-гвардії стрілецького артилерійського дивізіону. Він добросовісно виконував свій обов'язок, невдовзі отримав чин унтер-офіцера і був нагороджений Георгієвським хрестом 4-го ступеня «за те, що 13.02.1915 р. знаходячись на спостережному пункті командира батальйону, під сильним вогнем важкої артилерії ворога, склав артилерійську панораму для стрільби батареї, яка дала можливість не переривати вогонь батареї під час зміни спостережного пункту та сприяла зупинці ворожої атаки артилерійським вогнем». 26 квітня 1915 р. він отримав чин прапорщика лейб-гвардії, а в першій половині 1916 р. – підпоручика лейб-гвардії стрілецької артилерійської бригади [3; 8; 9; 10; 11, с. 437].

Леонід Сологуб, пішовши добровольцем на фронт, не тільки не втратив свій мистецький хист, а навпаки, ще більше розвинув його від тривалого доторкання до великих картин війни і переживань вояків. Талановитий майстер пензля й олівця не розставався з етюдником й фарбами, він «стріляв й писав з натури» цінні ілюстрації про війну і побут вояків [10; 11, с. 437]. Свої фронтові малюнки й замальовки виконанні на полях битв мистець частково опублікував у популярному щотижневому журналі «Нива» [4–8]. Мистець своє бачення різних сторін життя і побуту вояків-побратимів, воєнних подій, які привертали його увагу, а також свої спостереження, пам'ятки, замітки, які вражали своєю неординарністю, вносив у похідний альбом. Ці майже миттєво накиданні ескізи, й досі мають велику цінність і викликають велику зацікавленість, як явище війни, відображеної очима мистця, його розумом і особистим темпераментом через призму мистецького споглядання. Завдяки цим мистецьким творам ми бачимо війну такою, як її бачив і показав безпосередній учасник подій. Із «записної книжки» мистця перед нами встають, як живі, різні типи хвацько безтурботних, вдумливо зосереджених чи поранених вояків-артилеристів, що вели бойові дії на теренах Поділля [11, с. 437].

Леженям [4, с. 440]

Конаков [4, с. 441].

Розвідник Захар'їн [4, с. 446].

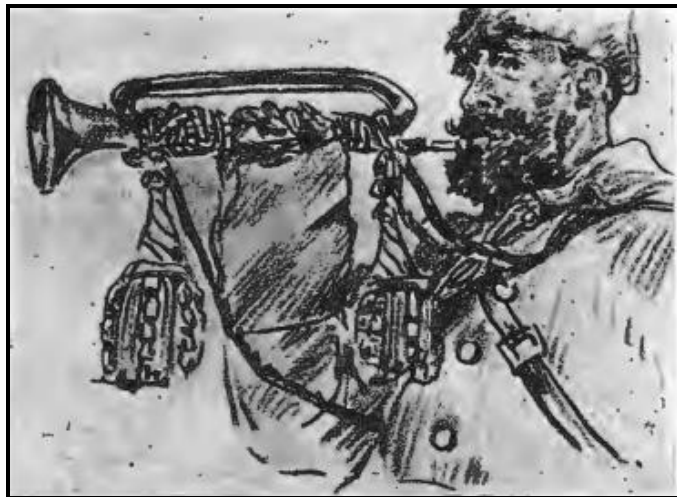
Навідник Никонів [4, с. 447].

Мій друг Х.
не боїться морозу [4, с. 442].

Мій друг І. П. Семенів [4, с. 443].

Штаб-грубач Герасимов [4, с. 437].

Гармоніст [4, с. 437].

Відстав [4, с. 445].

Санітар [7, с. 70].

Поранений [7, с. 74].

Поранений [7, с. 71, 72]

Поранений [7, с. 71, 72]

У мистецьких замальовках картин воєнних буднів, зокрема, солдатського побуту (*обід, відпочинок*), харчового і перев'язочного пункту, біваку з нашвидку розложеними вогнищами, обозів, транспорту, розбитих непрохідних доріг війни, по яких перевалюючись з ями на яму переходила 1-ої батареї лейб-гвардії стрілецького артилерійського дивізіону, чи добираються до лазарету поранені, відчувається велика, гостра спостережливість мистця, його вміння схватити й передати рух і незвичайну енергію графіки [11, с. 438].

Наші обідають [4, с. 444].

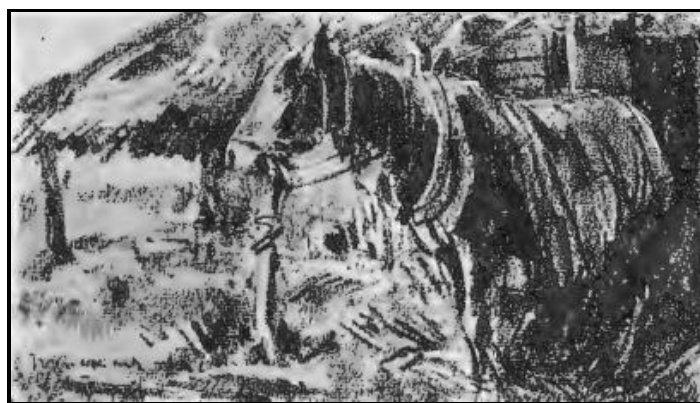
На відпочинку [4, с. 444].

Перепочинок! [7, с. 70]

П'є [7, с. 74].

Слухає [4, с. 439].

У фільварку Соловин (нині – с. Солотин Ковельського р-ну) на річці Стохід. Тищенко поїть нашу Машку у воронці від 12-дюймового снаряду [6, с. 745].

Селянський кінь «Афроська» [4, с. 441].

Артилерійські коні на відпочинку [4, с. 445].

Артилерійський кінь «Шпала», 3-го взводу [6, с. 748]

Бівуак на полі [4, с. 442].

Наш бівуак [4, с. 447].

Привал нашої бригади у поході [6, с. 748].

На позиції. Ординарці за працею у «фурманки»,
на якій возять офіцерські речі [6, с. 745].

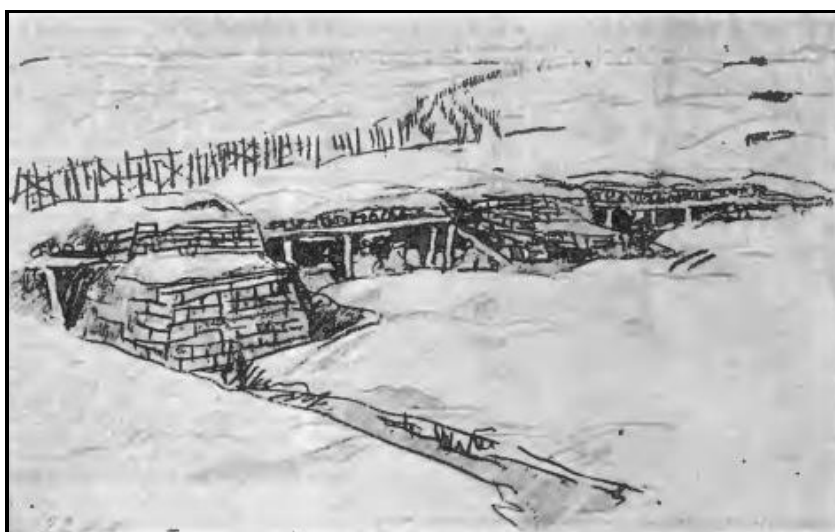
Наші обози [6, с. 748].

Транспорт [4, с. 443].

Зарядный ящик [4, с. 443].

Зимовий окоп [4, с. 445].

У районі Луцького прориву. «Зимові» австрійські окопи у станції Клевань; в деяких місцях розтрощені нашою артилерією. Австрійці вважали ці окопи неприступними [6, с. 746].

Дорога поранених [7, с. 69].

У села Тристеня (нині – село Рожницького р-ну) [7, с. 43].

Перехід нашої батареї після боя [4, с. 438].

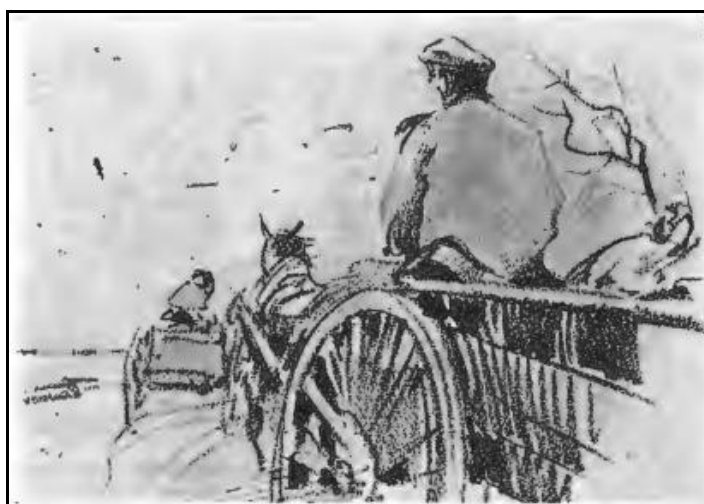
Батарея у поході [4, с. 440].

Наша батарея у поході під дощем [4, с. 440].

Телефона двоколка у поході [4, с. 439].

За фуражем [4, с. 439].

Ворожа батарея, розбита нашою артилерією [4, с. 448].

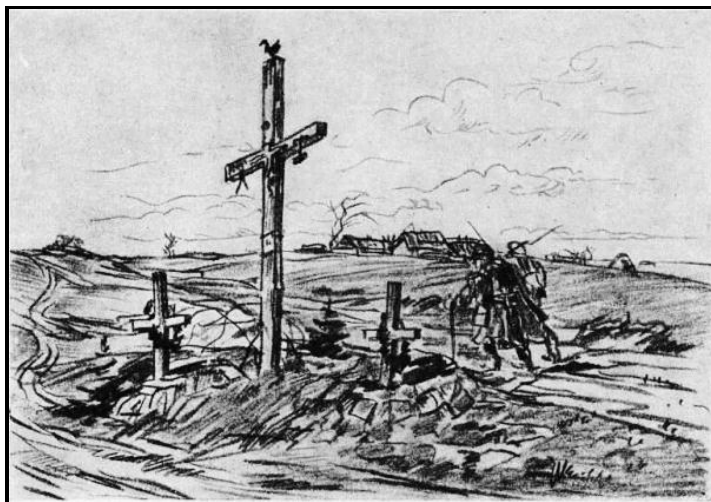
Малюнок Леоніда Сологуба «Латиський придорожній хрест» повний чисто-ліричного, теплого і м'якого настрою, а в ескізах «Після атаки. Перед могилою», «Могили», «Братські могили у фільварку Соловин, поблизу ріки Стохід», відчувається глибока душа філософа-мистця, яка уважно слідкує за самим духом війни, за його відображенням на людях, подіях і місцевостях [11, с. 438].

Латиський придорожній хрест [5, с. 460]

Після атаки. Перед могилою [4, с. 448].

Могили [5, с. 461].

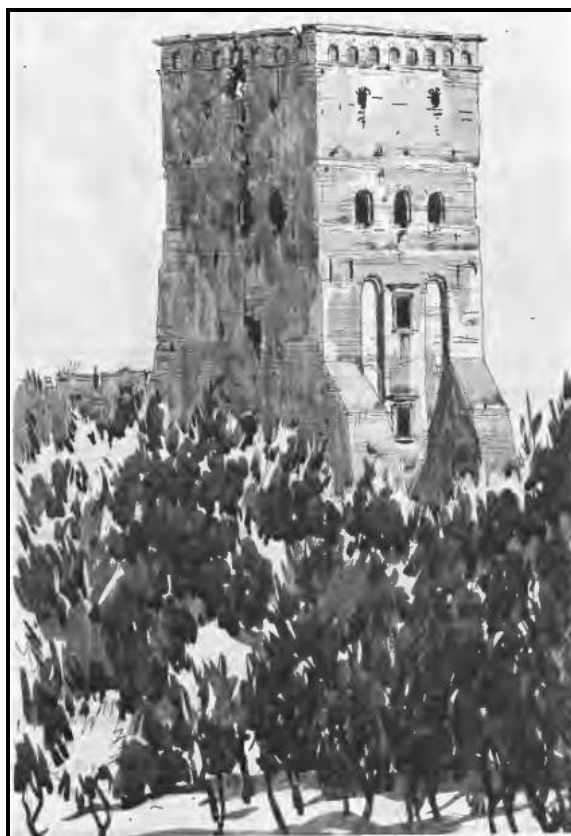
Братські могили у фільварку Соловин (нині – с. Солотин Ковельського р-ну), поблизу ріки Стохід [6, с. 744].

Багато настрою і в простих пейзажах, в графічних замальовках волинських місцевостей, де відбувалися бойові дії, або через які проїжджав талановитий мистець.

Лавка у Торчині (нині – містечко Луцького р-ну) [4, с. 447].

Талановитий мистець Леонід Сологуб перебуваючи на фронтах Першої світової війни не забував і про свої архітектурні знання. Він замальовував і обміряв пам'ятники давнини, які зустрічалися йому на дорогах війни і яких так багато на Волині. Зокрема, зробив графічні замальовки подільських сіл через які він проїжджав, дерев'яних церков і дзвіниць, костелів, замків та їх руїн, що дають можливість прийдешнім поколінням українців побачити свої терени під час війни. За цю дуже велику, незмірно значну і важливу працю мистця, за його мистецтво ми вдячні художнику-вояку [11, с. 438].

Вежі старого замка у Луцьку (Волинської губ.) відбитого нашими військами в австрійців. Вежа цегляна, червона (наличники оброблені сірим каменем), висотою близько 12-ти сажнів. Вежа чудово красива рано вранці, коли проектується на небі блідим квадратним силуетом. Як і дві інших по кутах трикутника-замку, вежа квадратна, і ця форма надає особливий спокій і благородство [6, с. 741].

Старий замок у Луцьку (Волинської губ.) відбитий нашими військами в австрійців [6, с. 742].

Підсумком творчості вояка-художника Леоніда Сологуба стала виставка фронтних замальовок «На війні» влаштована у грудні 1916 р. у залах Академії мистецтв (*Петроград*) за ініціативи й сприяння президента Академії великої княгині Марії Павлівни. Виставка 279 етюдів і малюнків, значна частина яких відображала перебіг бойових дій на теренах Волині і Поділля, побут вояків, їхні типи тощо, мала благодійну мету: допомогти дітям вояків-фронтовиків. На виставку добрим словом відгукнувся колишній вчитель Леоніда – Олександр Бенуа, який писав: «... роботи архітектора-художника і артилерійського офіцера Л. Сологуба в Академії мистецтв, по духу, близькі Гаршину і Толстому, а моментами навіть викликають спомини про самих характерних серед верещагінських картин» [3; 8; 10; 11, с. 437]. Цієї ж думки притримується й невідомий автор статті «Художник – воїн», присвяченої фронтовому життю і творчості мистця («Нива», 1916): «Малюнки Сологуба точні, енергійні і, так мовити, «лаконічні», як відточена, зжата фраза. Нічого лишнього, ніякої дрібної орнаментики, ніякої «рисовки» і пози. У них відчувається архітектор, який звик мати справу з

чіткими і благородними лініями монументальних споруд. Однак у них немає і тіни властивої архітектури холодності» [11, с. 437].

У грудні 1917 р. поручика лейб-гвардії Леоніда Сологуба звільнили від військової повинності і 21.02.1918 р., на прохання Академії мистецтва, від військової служби. Впродовж весни-літа 1918 г. працював в архітектурній майстерні В. Щусєва і одночасно в муніципальному будівельному комітеті при Московському Совдепі, а згодом переїхав у Краснодар. Тут він влаштувався художником в інформаційно-пропагандистський орган Добровольчої армії – ОСВАГ (*Інформаційно-агітаційне відділення Департаменту закордонних справ Особливої наради Добровольчої армії. – переклад наш*) і робив замальовки різних «жертв красного терору», могил вбитих солдат і т. п. У січні 1919 р. одружився з донькою відомого купця-мільйонера Ганною Миколаївною Красильщиковою (*1898, Москва – †1936, Париж) і, не гаючи часу, подружжя поїхало у весільну подорож, маршрут якої пролягав по Уралу, Алтаю, Сибіру, а далі до Харбіну, Китаю, Японії, Індії, Цейлону, Константинополя, Греції, Італії. Упродовж усієї подорожі мистець робив не лише окремі замальовки, а творив вугіллям, кольоровим олівцем, пастеллю, цілі колекції малюнків. Серед них, знаменита італійська колекція: з Венеції (*масний і кольоровий олівець*), Капрі, Неаполя, Помпеї, Риму, Флоренції... Осінню 1919 р. подружжя повернулося у Краснодар і тут 25 листопада 1919 р. народилася донька Ірина (†2007, Париж). У грудні 1919 р. родина виїхала до Новоросійська, а звідтіля через Далекий Схід до Італії. Шлюб тривав недовго, оскільки дружина вийшла заміж за графа Василя Бутурліна. Леонід залишив Італію і в 1921 р. оселився в Гаазі. Тут мистець продовжував активно й плідно творити, проводив персональні виставки, брав участь у колективних. У 1925–1926 рр. мистець мандрував по Італії [3; 8; 9].

Про мистця Леоніда Сологуба писали кращі газети й журнали Азії, Америки, Європи, як про «великого художника». Він влаштовував персональні виставки у найбільш престижних залах європейських столиць, зокрема, у приватній галереї Раймона Дункана (1922, Париж), Гаазі (*січень-лютий* 1924, 1932), «Осінньому салоні» (1924, Париж), салоні «Незалежних» (1928–1930, Париж). Брав участь у Міжнародній виставці живопису (1929, Белград), великій виставці російського мистецтва у Белграді (1930) і в галереї «La Renaissance» (1932, Париж), а також у Токіо (1919). Це принесло йому всесвітню славу, його обрали дійсним членом Московського архітектурного товариства (01.04.1924), членом Гаазького об'єднання «Pulchri Studio» (1931). Після Другої світової війни декілька його робіт придбала королева Голландії, а більше 350 – зберігаються у Державному музеї образотворчого мистецтва ім. А. С. Пушкіна (Москва) [3; 8; 9].

Художник Сологуб у повоєнні роки

Останні роки свого життя і творчості славний представник запорозьких козаків Леонід Сологуб провів у Гаазі і 17 липня 1956 р. помер у власній майстерні, так і не прийнявши чужого громадянства. Похований на цвинтарі Westduin в Гаазі [3; 9; 10].

Список використаних джерел:

1. Бельцев Н. В. Портовый город Ейск в истории Черноморского казачьего войска (1792–1860), 3-е изд. Ейск, 2007. 167 с.
2. Гребенюк В. А. Леонид Романович Сологуб. Жизнь и судьба русского художника. Краснодар, 1991. (на правах рукописи).
3. Леонид Романович Сологуб [Електронний ресурс]: URL: <http://www.sologub-family.ru/sologub/eisk/lrs> (дата звернення: 11.07.2021). Назва з екрану.
4. Сологуб Л. Из походного альбома. Рисунки. *Нива* (СПб.). 1916. № 26. 25 июня. С. 437–449.
5. Сологуб Л. Из походного альбома. Рисунки. *Нива* (СПб.). 1916. № 27. 1 июля. С. 458–464.
6. Сологуб Л. Из походного альбома. Рисунки. *Нива* (СПб.). 1916. № 45. 5 ноября. С. 741–748.
7. Сологуб Л. Из походного альбома. Рисунки. *Нива* (СПб.). 1917. № 5. 4 февраля. С. 69–74.
8. 13. Сологуб Леонид Романович (1884–1956) [Електронний ресурс]: URL: <http://korners.kiev.ua/russian/painters/180> (дата звернення: 11.07.2021). Назва з екрану.
9. Сологуб Леонид Романович [Електронний ресурс] / *Википедия*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сологуб_Леонид_Романович (дата звернення: 11.07.2021). Назва з екрану.
10. Художник, его дочь и вилла на Капри [Електронний ресурс]: URL: http://chernosvitov.narod.ru/whoiswho_sologub.html (дата звернення: 11.07.2021). Назва з екрану.
11. Художник-воин. *Нива* (СПб.). 1916. № 26. 25 июня. С. 437–438.

Ірина Харлінська, (м. Острого)

**СКЛАД ВОЛОДИНЬ КНЯЗІВ САНГУШКІВ НА ВОЛИНІ
в XVI – першій половині XVII ст.**

Анотація: *Стаття присвячена вивченню складу володинь князів Сангушків на Волині в XVI – першій половині XVII ст. В ній розглядаються сільські та міські поселення, а також духовні маєтки, які перебували у власності князів Сангушків. Увага приділяється способам примноження володинь, а також причинам їх втрати.*

Ключові слова: *Волинь, земельні володіння, магнатські латифундії, волость, місто, село.*

В структурі землеволодіння Волині переважали магнатські латифундії. Це були значні за розміром господарські комплекси, які вимагали спеціальної організації. Всередині кожної латифундії існували маєтки, які управлялися адміністрацією власника, або переходили на утримання до слуг-клієнтів, а також надавалися як фундації для церков чи монастирів.

Латифундії князів Сангушків були розташовані переважно на території Волині. Більшість маєтків знаходилися на волинському Поліссі, в північно-західній та частково в південній частині регіону. Маєтки Сангушків відрізнялися за своїм складом. Для визначення складу маєтностей потрібно використовувати податкову документацію – поборові та подимні реєстри, а також інвентарні описи.

З первинних поборових реєстрів, які безпосередньо стосувалися володинь князів Сангушків на території волинського Полісся, збереглися дані про Несухоїзьку, Чернечгородську та Турійську волості. В складі Несухоїзької волості перебувало м. Несухоїжі, а також замкові (Буцен, Войгоща, Боровне, Кречевичі, Старосільці, Грабове, Березове, Сереховичі) та боярські (Ломачин, Пісочне, Лапневичі) села. Були також духовні маєтки: монастирські (Пісочне, Неці, Комарове, Соловєве, Синове, Підсинівка) та церковні (Дороготіш). Цей реєстр зберігся в неповному вигляді, тому що село Лапневичі відокремлені від опису волості десятком аркушів, а також відсутні Заріччя і Задиби, яке було монастирським селом (Милецький монастир). Цей монастир згадувався у інвентарному описі 1593 р., який був складений для Несухоїзької волості. До складу Турійської волості належали м. Турійськ, замкові (Болбли, Ставок, Долзьк, Торговище, Растове, Задиби) та боярські (Гаруша, Залісці, Сільце, Обиніж, Мировичі, двоє Солович, Кустичі, дві Осої, Тагачин, Колчин) села [8, с. 32].

За первинним реєстром 1569 р. Чернечгородська волость немала міських поселень, там були виключно села. У її складі перебували також Чернечгородок, Маневичі, Колки, двоє Рудників, Козлиничі, Брюховичі, Козин Став, Своз, Сопотовичі, Дідовичі, Васильковичі, Карасин, Поворськ та село Остапа Ханчовича (назва не вказана) [8, с. 33]. У сумарії 1570 р. є згадки про міста Кошер та Камінь (нині Камінь-Каширський), а також Горохів, які в той час належали князю Леву Сангушку-Кошерському. Але до наших днів поборові реєстри цих міст не збереглися.

У квітні 1578 р. було проведено три описання маєтків брацлавського воєводи князя Романа Сангушка: Чернеггородського двору, Береського двору і дворця Зубильна та Голятинського замку і Звиняцького двору. Незадовго до смерті (12 травня 1571 р.) князь Роман Сангушко заповітом від 10 травня 1571 р. призначив свою матір Ганну Деспотівну Збаразьку, а також Г. Ходкевича, К. Острозького, П. Загоровського і К. Вишневецького опікунами своїх маєтків та неповнолітніх дітей: сина Федора, дочок Марину, Олександру та Федору [11, с. 386]. В результаті цього були складені інвентарі. В 1578 р. проводився інвентарний опис Чернеггородської волості, в якому фіксуються вже згадані села. Незмінним залишається те, що волость від моменту проведення поборового реєстру 1569 р. і до інвентарного опису немає міст. Лише згодом з'являється місто Романів (Колки), яке стає центром Чернеггородщини.

В інвентарі 1578 р. фіксується Береська волость, до складу якої входили м. Бересько, села Стара Береська, Вичина, Стидин, Волосова Воля, Зубильне. У складі Голятинської волості перебували місто Голятин, села Новоставці, Старий Голятин, а також Голятинський замок. До складу Звиняцької волості належали село Звиняче, Красове [1, с. 388-414].

Подимний реєстр 1629 р. фіксує найбільші латифундії князів Сангушків, які належали їм в першій половині XVII ст., а саме: Несухойзька, Турійська, Коширська, Романівська, а також Горохівська волості, які були великі за площею. Завдяки цьому подимному реєстру можна дізнатися приблизний склад вище згаданих латифундій (див. таблицю 1).

Склад латифундій князів Сангушків у 1629 р.

Волость	Кількість димів			Кількість поселень		
	Міських	Сільських	Загалом	Сільських	Міських	Загалом
Несухойзька	193	756	949	17	1	18
Коширська	143	166	309	8	1	9
Турійська	251	829	1080	16	1	17
Романівська	468	512	980	9	1	10
Горохівська	152	233	385	5	1	6
Всього	1207	2496	3703	55	5	60

«Таблиця 1» Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. К, 1930. Ч. 1. С. 47-79

У кожній із цих латифундій були посесорські маєтності. За подимним реєстром 1629 р. у складі Несухойзької волості було 12 маєтків, які належали посесорам (Василь з Бенева – м. Несухойжі, Беневський – Сереховичі, Ал. Пясецький – Кречевичі, Бліновський – Буцинь, Барбара Домбровська – Ломачинська Воля, Семен Гулевич – Лапневичі, Воютинський – Зарічче, Петро Гулевич – Обзир, Степан Павловський – Верхи, Владислав Подгороденський – Стобихівська Лобода, Сам. Фащевський – Уховецьк). У Коширській (Перевісся) та Романівській (Жоравичі) волостях було по 1 посесорському маєтку. В Горохівській волості було 3 посесорські маєтки (м. Горохів і Марковичі – А. Вельгорський, Старий Став – Юрій Красицький). У Турійській волості не було посесорських маєтків [9, с. 47-79]. У тарифі 1629 р. зафіксовано 20 поселень, у яких не було зазначено імені посесора. Виходить, що близько 10 поселень були фільварками, а ще 10 перебували у власності службової шляхти.

У подимному реєстрі 1629 р. згадується родинне гніздо княжого роду Сангушків Ковельщина, яка в той час вже належала державі. В 1543 р. князь Василь Михайлович Сангушко обмінявся маєтностями з королевою Бонею. В результаті цього обміну Ковельщина була передана у власність королеви Бони, а князь Василь Сангушко отримав маєтності на території західнобілоруських земель. За подимним реєстром 1629 р. у складі Ковельської волості знаходилося 29 сільських та 3 міських поселень, а також нараховувалося 680 міських та 1417 сільських димів. Виходить, що в колишньому володінні князів Сангушків Ковельщині на той час була розгалужена система сільських та міських поселень.

Княжий рід Сангушків примножував свої володіння різними способами. Вони отримували земельні пожалування, наприклад, у 1508 р. Сигізмунд I надає Янушу та Василеві Михайловичам Сангушкам землі Смідинські, для того, щоб вони там побудували місто. 12 лютого 1514 р. Сигізмунд I надає князю Андрію Олександровичу Сангушку Губеєвичі та Липи. У 1515 р. Сигізмунд I надав Роману Сангушку дозвіл на користування поселеннями Бобли, Селець та Соловичі. Сангушки також купляли маєтності, наприклад, у 1512 р. володимирський староста князь Андрій Олександрович Сангушко повідомляв великого князя литовського Сигізмунда I Старого, що купив отчизний і дідичний маєток Долзьк у Володимирському повіті в Ядвіги Стецьківни Ламанової та її сина Якуба, а на доказ своїх слів

пред'явив купчий лист. Князь просив господаря підтвердити купівлю великокнязівським листом. Вже в 1 квітня 1512 р. Сигізмунд I Старий задовольнив прохання А. Сангушка, підтвердивши право на володіння маєтком Долзьк «вічним правом» [10, с. 122]. У 1525 р. король підтверджує князю Андрію Олександровичу Сангушку та його синові, князю Федору придбання Залісців (нині Луцький район Волинської області) та Тагачина. 19 червня 1531 р. Гречко Войнович Кульчинський продає князю Андрію Олександровичу Сангушку Кульчин. 20 листопада 1532 р. Василь Федорович Єнкович продає кн. Федору Сангушку свій маєток Обиніж (12 серпня 1533 р. король підтверджує цю покупку). 10 вересня 1533 р. король Сигізмунд I підтвердив князю Федору Андрійовичу Сангушку купівлю Холопичів в Івана та Олега Богдановичів Княгинінських. 24 жовтня 1533 р. Марія Вохновична Вербська продає князю Федору Андрійовичу Сангушку Біличі (нині село в Володимир-Волинському районі Волинської обл.) [2, с. 156-158]. 17 травня 1535 р. князю Петро Михайлович Острожецький продає князю Федору Андрійовичу Сангушку весь свій Туличів, а 20 травня 1536 р. Сигізмунд I підтверджує цю покупку. 12 липня 1537 р. Яковицький продав князю Федору Сангушку частину свого села Миркова. 5 січня 1538 р. Левко Ласкович Задибський продав князю Василю Сангушку частину свого села Задиби. 20 вересня 1539 р. король підтверджує князю Федору Сангушку покупку Губина, а також Карасина від Лецька та Петра Баєвських. 1 травня 1542 р. Іван та Василь Федоровичі Четвертинські продають князю Федору Андрійовичу Сангушку Локачі. 14 квітня 1545 р. Сигізмунд Август підтверджує князю Федору Сангушку покупку села Обиніжа в Василя Федоровича Янковича [3, с. 455-476].

Отже, володіння на території Волині безпосередньо належали шляхті, яка в ті часи відіграла важливу роль в політичному та соціально-економічному житті даного регіону. В структурі землеволодіння Волині переважали крупні магнатські латифундії. Князі Сангушки мали володіння на території Волині, а саме на волинському Поліссі, в північно-західній та частково в південній частині Волині. У складі латифундій, які належали князям Сангушкам були як міські, так і сільські поселення, винятком була Чернегородська волость, в якій до певного моменту не було жодного міста і лише з часом там з'явилося місто Романів (Колки). На склад волинських володінь Сангушків також впливали втрати маєтностей, які були спричиненні різними обставинами. Наприклад, у 1543 р. Сангушки втратили Ковельщину, яка перейшла до королеви Бони, а пізніше стала королівщиною. Досліджуючи склад володінь Сангушків, я розглянула також їхнє формування. Переважно володіння княжого роду Сангушків формувалися завдяки купівлі маєтків, отримання їх за державну чи військову службу, через шлюбні зв'язки тощо.

Джерела та література:

1. Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття / В. Кравченко. *Записки НТШ*. Львів, 1999. Т. ССXXXVIII. С. 385–414.
2. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. III: 1432–1534. *Wydane przez Bronisława Gorczaka*. Lwów, 1890. S. 375.
3. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. IV: 1535–1547. *Wydane przez Bronisława Gorczaka*. Lwów, 1890. 686 s.
4. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie: 1513–1547. *Wydane przez Bronisława Gorczaka*. Lwów, 1890. T. V. S. 600.
5. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: "Ziemie ruskie" Rzeczypospolitej. *Opracował i wydał Aleksander Jabłonowski*. Warszawa; Wiedeń, 1899–1904.
6. Mapa dóbr XX. Sanguszków i innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego na podstawie documentów i mapy A. Jablomowskiego zestawil Bronislaw Gorczak. *Opracował Z. L. Radziwiński*. Lwów, 1906. T. 1.
7. *Źródła dziejowe*. Warszawa, 1877. T. 5. S. 151.
8. Атаманенко В. Б. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 29-45.
9. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. *Укрполіграфоб'єднання ім. Леніна*. Київ, 1930. С. 155.
10. Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440-1572 pp.). *Відп. ред. П. Сас. Інститут історії України*. Київ, 2017. С. 423.
11. Кравченко В. В. Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття. *Записки НТШ*. Львів, 1999. Т. ССXXXVIII. С. 385–414.

**ПРИРОДНІ ЧИННИКИ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ВОЛОДИМИРА
У X–XIV СТ.**

Однією із найбільш важливих проблем при дослідженні історії середньовічних міст є вивчення їх історичної топографії, тобто географічної характеристики особливостей їх розташування впродовж історичного процесу в певну епоху. Історична топографія міста не тільки визначає його просторову структуру, але й також перебуває у нерозривному зв'язку з географічним природно-територіальним комплексом, у якому місто розташоване. Саме тому при детальному дослідженні історичної топографії того чи іншого міста в конкретний період на передній план виходить дослідження природно-географічних чинників, у яких місто формувалося в певний час свого існування.

Історична топографія міста Володимира в період середньовіччя, безумовно, має ряд особливостей, які визначали його розташування у географічному середовищі та просторі в цілому. Однак перш ніж аналізувати вплив природних чинників на топографію міста, необхідно спочатку охарактеризувати фізико-географічне положення регіону, в якому розташоване місто.

В IX–X ст. Володимир виник і почав розвиватися як одне з найважливіших міст Волині – історико-географічного регіону, що знаходиться у басейнах правих приток Верхньої Прип'яті та Західного Бугу. Регіон складається з двох основних природних областей – Волинського Полісся та Волинського Опілля – лісостепової зони; останнє являє собою своєрідний острів, обмежений зоною мішаних лісів – з півночі Поліссям, а з півдня Малим Поліссям, основна частина якого розташовується на території Галичини. Такий лісостеповий острів у зоні мішаних лісів України є найбільшим. Масив опідзолених чорноземів та сірих лісових ґрунтів, що переважають у Волинському Опіллі, оточений менш родючими ґрунтами поліської зони [5, 59].

Волинь розташована в зоні помірного континентального клімату, що визначає відсутність різких коливань температури та рівномірний розподіл опадів впродовж року, а отже, кліматичні умови впродовж досліджуваного періоду були цілком сприятливими для проживання і ведення господарства.

В гідрографічному плані Волинь теж має сприятливе розташування. Оскільки по Волині проходить вододіл між басейнами Чорного та Балтійського морів – так званий Великий Європейський вододіл – з цього випливає висновок, що наявна річкова система вже здавна створювала умови для всебічних зовнішніх зв'язків регіону. Річки східної частини Волині впадають у Прип'ять, що пов'язує Волинь і Володимир із Подніпров'ям – не випадково ще з раннього середньовіччя відзначається їх спільність історичного розвитку. У той же час західна частина Волині (басейн Західного Бугу) мала хороші можливості для зв'язків з Європою [3, 358].

Вищезазначені природно-географічні умови є справедливими і безпосередньо для міста Володимира. Володимир розташовується на межі Полісся та лісостепового Опілля, що було вигідним, оскільки це давало змогу поєднувати родючість лісостепових чорноземів та лісові ресурси Полісся. Не випадково одні з найбільших та найважливіших міст Волині періоду середньовіччя – Володимир, Луцьк, Пересопниця, Дорогобуж та ін. – розташовувалися саме на межі лісостепу та зони мішаних лісів. Геологічною ж підосною Володимира-Волинського є досить потужні крейдяні шари, покриті зверху лесовими та чорноземними ґрунтами. В минулому ця територія була порізана річковими заплавами, болотистими озерцями та ярами, про що свідчать такі топоніми, як Біла Криниця, Білі Береги, Безодня, Глинка, Озеро, Став тощо [8, 185]. Як зауважує М. Кучинко, такі топографічні умови утворили мережу долин і підвищень, на яких сформувалася система компонентів міста [2, 11].

Загалом територія, на якій розташовується Володимир, може бути зарахована до рівнинного ландшафту, хоча його центральна частина має дещо горбистий характер. Денна поверхня території міста розчленована, коливання відносних висот над рівнем моря становить близько 28 метрів [1, 219]. Відповідно це вплинуло на суспільно-економічний, адміністративний та військово-оборонний чинники, оскільки територія міста була зручною для організації оборони від нападів загарбників і була добре придатною для будівництва укріплень.

Місто розташовувалося на правому березі річки Луги (в старій літературі – Луг) поблизу впадіння до неї невеликих правих приток під назвою Смоча (Смоч) та Риловиця (Рилавиця) на відстані близько 12 км від її впадіння до Західного Бугу, відносна близькість до якого сприяла широкому залученню міста до економічних зв'язків з країнами Європи в період середньовіччя. В той

же час місто не було занадто віддаленим (а тому відносно близько розташованим) від річок басейну Прип'яті, зокрема Турії, Стоходу та Стиру, через які Володимир мав зв'язки з іншими містами Волині, розташованими в їх басейнах. Обидві ріки міста – Луга та Смоча – як в період середньовіччя, так і зараз мають доволі широкі заплави, де просторі лугові ділянки перемежувалися з болотами, які теж були одним з потенційних захисних факторів. В процесі історії річкової русла Луги та Смочі постійно змінювали свій напрям, зокрема в результаті антропогенної діяльності людини, що теж впливало на характер розташування міських об'єктів.

О. Цинкаловський у своїй праці «Матеріали до археології» детально описує гідрографічну систему міста: «Головна ріка Луг протікає південною стороною міста. Поодинокі місця на ній мають назви: „Безодня“ (найглибше місце), „Глинка“ (на схід від Безодні) та „Білі Береги“. ... Смоча витікає з озера-болота, що на північ від міста, пропливає серединою міста, обходячи з двох сторін володимирське замчисько. Рилавиця пропливає на схід від міста передмістям Провалле і відділяє від півночі й заходу передміські укріплення, що колись тут були. Долина, якою спливають весняні та і дощеві води, znana під назвою „Смуги“. Вона простягається від північного краю жидівського окописька, протинає Ковельську і Гноїнську вулиці й лучиться з озером-болотом що, як уже згадано, лежить на північний схід від міста. Це болото ще донедавна було укрите озерцями, які звать тут вікнами. Воно ще й досі вкрите очеретом і осокою і через нього не можна пройти навіть у найсухшу пору року» [8, 198]. Звичайно, дослідник фіксує сучасний йому стан топографії міста, однак, аналізуючи її, він також робить спробу ретроспективно прослідкувати як окремі її елементи, так і її всю в цілому, і зокрема те, якою вона була в попередні епохи. Однак враховуючи, що рельєф, природне зонування, гідрографічна мережа та ін. могли змінюватися, до подібних висновків слід ставитися обережно.

У своїй праці Цинкаловський також докладно характеризує окремі елементи топографії міста Володимира: «Ур. Мочиська, положене на захід від Володимира, простягається аж до потоку Біла криниця на Півнику, на цім потоці однозвучне ур. Біла криниця, а далі на схід ур. Купки й Ляхівка. На схід від ур. Мочиська аж до дороги на Білин ур. Стервяга, а від нього горбок на південь, – зветься „Соколянка“. За ур. „Стервяга“ далі „на схід аж до Ковельського тракту ур. „Кути“, яке простягається на північ аж до колонії – Білозівщина. Від Ковельського тракту на схід аж до великої цегольні лежать урочища „Ковалівщина“ і „Глиниська“. Ур., що лежить з обох боків пільної дороги, зветься „Стінка“. Поля, що межують із ґрунтами с. Верби, зветься „Підвербщиною“» [8, 196–198]. У своїй праці дослідник подає докладний список форм ландшафту, наявних у місті: міські урочища – «„Замок“, „Замочок“, „Підзамче“, „Веденщина“, „Михайловець“, „Апостольщина“ (на Островецькій вулиці), „Лозівщина“, „Туховщина“, „Шкартані“, „Кільщина“, „Завале“, „Капуцинські мури“, „Прокопівщина“, „Запятниче“, „Лінщина“, „Поїздники“»; урочища, розташовані в полі – «„Мочиська“, „Півник“, „Біла криниця“, „Купки“, „Ляхівка“, „Стервяга“, „Соколянка“, „Кути“, „Ковалівщина“, „Глиниська“, „Стінка“, „Підвербщина“, „Гукалівщина“, „Бабина долина“, „Новини“, „Монастирська дубина“» і, що є особливо важливим, передмістя – як давні („Провале“, „Федоровець“, „Білі береги“, „Лобачин“, „Залуژه“, „Заріччя“, „Піщаниця“, „Запятниче“, „Завале“), так і сучасні [8, 196]. Назви значної частини урочищ пов'язані з особливістю їх географічного розташування, а також відображають історичні події, осіб, явища і т.д., які вплинули на їх найменування.

Очевидно, що в існуючих природно-географічних умовах просторова структура Володимира виникла не відразу, а поступово, пройшовши певні стадії у своєму розвитку – як прогресивні, так і регресивні (руйнації, занепад). Певний вплив на це мали також і стихійні лиха – повені, посухи, сильні вітри, пожежі і т. п. Дослідник П. Ричков, враховуючи фактичне ландшафтно-просторове структурування міста, вважає можливою спробу уявити хоча б гіпотетично генеральну тенденцію розвитку міста з кінця X до початку XIV ст. [6, 106]. Як вважає дослідник, логіка цієї еволюції значною мірою може бути зумовлена виразним розчленуванням міста в кінці XIII – на початку XIV ст. на чотири окремішні ландшафтно-просторові зони: городище (згодом замок), посад (згодом єпископський замочок), посад на правому березі Смочі та посад на лівому березі Смочі. Відповідно до послідовності цього переліку площі кожної з цих зон послідовно і доволі помітно збільшуються – приблизно від 1,5 га (городище) до 30 га (зона посаду на лівому березі Смочі), а уявна лінія, що по черговою поєднує центри рівноваги цих зон, тяжіє до спіралевидної форми [6, 106]. Звідси автор виділяє три стадії в просторовому розвитку княжого Володимира:

– перша (кінець X – середина XII ст.), коли відбувалося становлення і розвиток Володимира як міста, на якій відбулася просторова фіксація його функціонального ядра – дитинця з князівською

резиденцією. Тоді місто набуло типову двокомпонентну просторову композицію, яка складалася з автономного укріпленого дитинця з помешканням князя і його челяді та безпосередньо прилеглого до дитинця посаду, заселеного переважно ремісниками, купцями та іншим служилим людом;

– друга стадія просторового розвитку міста (друга пол. XII – сер. XIII ст.), яка характеризувалася стрімким розростанням дитинця і появою навколо нього надійних укріплень з власними брамами, згаданими в писемних джерелах;

– третя стадія (сер. XIII – XIV ст.), яка завершила процес формування містобудівної структури давньоруського Володимира як цілісного просторового утворення. Земляні укріплення окольного міста отримали в плані форму, наближену до півкільця, яке обома своїми кінцями безпосередньо примикало до берегів Луги, охоплюючи місто з усіх боків, окрім південного, де пролягало річкове русло. Лише один невеликий розрив кільцевого оборонного кордону був на півночі – там, де до міста підступали болота з витоком річки Смоча [6, 106–110]. Внаслідок цих трьох стадій, як вважає автор, і сформувалася просторова структура Володимира в середньовіччі.

Слід зауважити, що в історичній топографії міста на сьогодні існує досить важлива дискусійна проблема. Центр міста, його основу являє собою городище, яке обіймає доволі просторий пагорб острівного типу, східна сторона якого майже впритул омивається течією річки Смочі. На городищі у середині XIV ст. функціонував замок польського короля Казимира Великого, який, втім, проіснував досить нетривалий термін – у 60-х – 70-х рр. [4, 69], а в XV–XVI ст. на городищі існував дерев'яно-земляний старостинський замок. Впритул до західної сторони городища прилягає ще один пагорб напівострівного типу, також захищений з півдня болотом, що прилягає до русел річок Луги та Смочі, на якому розташовується кафедральний Успенський собор та єпископська резиденція. Ці ділянки, найімовірніше, були первинними щодо подальшого просторового розвитку посаду (окольного міста). Втім, С. Терський висловив думку про відсутність зв'язку валів, які охоплювали центральну частину міста півколом, з окольным містом Володимира у XII ст., а також локалізацію останнього у той час навколо Успенського собору. Укріплення площі у 66 га він відносив до XIII–XIV ст. [4, 69; 7, 261].

На сьогодні більшість дослідників вважає першу ділянку, на якій розташовані вали городища, дитинцем давньоруського Володимира. У тій чи іншій мірі переважна більшість вчених сходяться на думці, що Володимир виник саме у цьому місці впадіння Смочі у Лугу. Однак дослідник С. Панишко вважає, що первинний дитинець Володимира знаходився не на городищі, а на місці єпископського замку – на пагорбі, де розташовано Успенський собор. Своєю думку С. Панишко аргументує кількома чинниками. По-перше, слід звернути увагу на просторову конфігурацію стін замку Казимира Великого, які примикають впритул до внутрішнього боку валу без будь-яких слідів рову між ними і валом. Таке розташування стін замку виглядає щонайменш дивним, оскільки при спорудженні стін замку логічніше було б використати існуючі вже вали, а не будувати перші у такому вигляді, а отже, таке спорудження стіни виглядає недоцільним і тому малоімовірним. Натомість спорудження стіни було цілком виправданим, якщо на момент її будівництва вал принаймні на більшості ділянок був відсутній [4, 70] – а отже, існуюче нині городище могло бути спорудженим вже після руйнування замку Казимира, тобто не раніше другої половини XIV ст. По-друге, дослідник звертає увагу на те, що на захід від Успенського собору знаходився добре морфологічно виражений яр, який простежується і в теперішній час. Як відзначає дослідник, таке утворення могло сформуватись внаслідок тривалих і активних водних ерозійних процесів, спричинених проходженням тут постійного водотоку (річки). У центральній частині Володимира цей яр є найбільшим і єдиним, що частково зберігся у природному стані. Тому найімовірніше, що саме по цьому яру проходило первинне природне русло нижньої течії р. Смочі (а отже, сучасне її русло в нижній течії цілком могло виникнути і розвинутись в більш пізні часи), яка у місці впадіння у Лугу утворювала великий, зручний для проживання та оборони мис, що було надзвичайно сприятливим для влаштування там городища. Враховуючи те, що даний чинник має природну зумовленість, він є особливо важливим в контексті досліджуваної теми. По-третє, С. Панишко відзначає той факт, що у «Хроніці Яна із Чарнкова», історичному джерелі другої половини XIV ст., міститься важлива інформація, у тому числі і історико-топографічна щодо будівництва вищезгаданого замку Казимира Великого, зокрема і про те, що поряд із мурованим замком впродовж всього періоду його будівництва та руйнування існував і «старий дерев'яний замок... на іншій замковій горі»; причому цей старий замок згаданий двічі – у момент вибору місця для спорудження нового мурованого замку та у момент руйнування останнього. На думку дослідника, є всі підстави пов'язати цей «старий дерев'яний замок» з дитинцем давньоруського Володимира, відновленим після відомого руйнування укріплень міста на вимогу

Бурундя у 1259 році [4, 70]. Ці та інші аргументи свідчать, що проблема локалізації дитинця середньовічного Володимира є однією із найбільш важливих проблем історичної топографії міста, яка наразі залишається відкритою.

Таким чином, бачимо, що місто Володимир виникло у доволі сприятливих природно-географічних умовах, які визначали як його загальне географічне розташування відносно інших міст Волині та сусідніх регіонів, так і його внутрішню топографію. З одного боку, наявні природно-географічні умови розташування Володимира були сприятливими для обороноздатності міста, а з іншого боку, вони не давали змогу суцільно заселити наявну територію і дещо перешкоджали її просторовому розширенню. Однак все ж у наявних умовах в середньовічний період Володимир був одним із найбільших і найважливіших міст і князівських центрів Волині.

Джерела та література

1. Володимир-Волинський / Географічна енциклопедія України. К., 1990. С. 219.
2. Кучинко М. М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 144 с.
3. Панишко С. Д. Природні чинники в історії Волині / Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Луцьк, 2004. С. 358–359.
4. Панишко С. Просторовий розвиток середньовічного Володимира / Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимир-Волинського та України: Матеріали 54 Всеукр. наук. істор.-краєзнавч. конф., присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовтня 2015 року., м. Володимир-Волинський: наук. зб. Вип. 54. Луцьк, 2015. С. 69–79.
5. Панишко С. Д. Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття / Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. № 22 : Історичні науки. С. 58–64.
6. Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст. / Архітектурна спадщина Волині. Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 105–121.
7. Терський С. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X–XIV ст.) у світлі розкопок 1999–2000 років / Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11. 2007. С. 256–263.
8. Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту / Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Т. CLIV. Львів, 1937. С. 183–240.

РОЗДІЛ VI. ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, РЕЦЕНЗІЇ

Геннадій Бондаренко, (м. Луцьк)

ПРЕЗЕНТАЦІЯ МОНОГРАФІЇ: БОНДАРЕНКО Г. В. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1939-2019 РОКИ). ЛУЦЬК : ВОЛИН. НАЦ. УН-Т ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ, 2021. 534 с.; іл. (КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА ВОЛИНІ)

У монографії розповідається про традиції, історію краєзнавства і краєзнавчого руху Волинської області 1939 – 2019 роках. Представлено напрями краєзнавчих досліджень в історії, археології, культурі, етнографії, пам'яткознавстві, а також історіографію, історичну бібліографію і окремих відомих в області та Україні краєзнавців. Особлива увага приділена волинезнавству в області та в українській діаспорі.

Розраховано на студентів і викладачів, на вчителів історії, науковців, краєзнавців, а також тих, хто цікавиться краєзнавством і краєзнавчою освітою. Рецензенти книги: Голова НСКУ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Олександр Петрович Реєнт; Почесний краєзнавець України, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти Олександр Йосипович Дем'янюк; зав кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності ВНУ імені Лесі Українки, доктор історичних наук, професор, Світлана Віталіївна Гаврилюк.

Монографію рекомендовано вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки, протокол № 15 від 24 грудня 2020 року і Правлінням Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, протокол № 3 від липня 2020 року.

Книга присвячується всім тим, хто своєю думкою і працею намагався дослідити і вивчити історію, зберегти історичну пам'ять, будити національну свідомість і формувати історичне мислення, спрямоване на національно-культурне відродження України і Волино-Поліського краю.

Впродовж багатьох років існувала задумка написати нову книгу про історичне краєзнавство і краєзнавців Волинської області. Цей процес пришвидшився у зв'язку з 30-тиліттям Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (ВООНСКУ) і можливими адміністративними реформами, які суттєво можуть змінити і так складні поняття Волинь і Полісся в історичній і політичній географії, щодо районування, а можливо і змін всього обласного ділення України.

Звичайно, що книга не може охопити всіх аспектів життя і діяльності суспільства навіть з точки зору лише історичного краєзнавства. Разом з тим існують інші галузі краєзнавчої діяльності, освіти і накопичення знань та досвіду. Вони тісно перетинаються з історичним краєзнавством, особливо у галузі етнографії, культури, природи та екології, мови і літератури тощо. Всі інші галузі краєзнавства можуть бути об'єктами окремих досліджень.

Книга складається з частин поділених на розділи відповідно до найбільш актуальних і об'ємних тем. Докладно висвітлюється процес створення краєзнавчих інституцій як зі сторони держави, так і зі сторони громадськості. Успіхи, якими може пишатись краєзнавство Волині, досягнуті завдяки спільній діяльності краєзнавців аматорів з краєзнавцями, що працювали в освітянських, наукових, культурно-просвітницьких установах, бібліотекарями, музейниками, архівістами, колекціонерами як носіями важливої інформації та артефактів.

Ця монографія є другою спробою узагальнити і проаналізувати розвиток історичного краєзнавства та історико-краєзнавчих досліджень у Волинській області від 40-х років ХХ ст. Висловлюю вдячність рецензентам докторам історичних наук Петрові Тимофійовичу Троньку, якого вже на жаль немає, академіку НАН України, праці якого стали методологічною основою цієї монографії, Івану Григоровичу Патеру, який поклав початок ґрунтовному вивченню діяльності січових стрільців на Волині і Поліссі, Михайлові Михайловичу Кучинку за конструктивну критику і допомогу в ході підготовки книги «Історичне краєзнавство Волині», що вийшла у 1994 році. Вдячний також рецензентам нової монографії докторам історичних наук Олександр Петровичу Реєнту і Олександр Йосиповичу Дем'янюку за зауваження і позитивну оцінку моєї праці при підготовці до видання. Автор намагався врахувати зауваження усіх рецензентів, зібрати як найбільше відомостей про діяльність краєзнавців та історико-краєзнавчі

дослідження, показати подвижників краєзнавчого руху, які у різні часи, навіть несприятливі для їхньої діяльності, продовжували досліджувати історію, культуру і природу рідного краю.

У монографії зроблено спробу визначити основні напрями і тенденції розвитку краєзнавчого руху та історичних досліджень у Волинській області на основі традицій минулого і порівняти їх з іншими областями Великої Волині. Вона охоплює великий і складний для Волині проміжок часу, вміщує велику кількість імен, чисельну історіографію, але вона не вичерпує всіх проблем історичного краєзнавства другої половини минулого і початку нового – ХХІ століття.

Особливістю у діяльності краєзнавців Волині є створення широкого поля краєзнавчої освіти і пошукової діяльності, у чому величезна заслуга освітніх і наукових установ, архівів, музеїв і бібліотек. Створенню цього поля сприяли пошукова робота і популяризація краєзнавчих знань шляхом проведення краєзнавчих конференцій, зокрема «Минуле і сучасне Волині та Полісся», запровадження факультативного курсу «Волинезнавство» в школах області, поглиблення краєзнавчої пошукової і наукової роботи учнів, студентів, а також підготовка наукових і конкурсних робіт та дисертацій. Частиною цього поля стали державні програми з підготовки «Історії міст і сіл України», «Зводу пам'яток історії та культури», «Книги пам'яті», «Книги скорботи», серій книг «Реабілітовані історією», «Універсальної енциклопедії Волині» тощо. Частина цих програм продовжує діяти і на них потрібно звернути увагу щодо фінансування.

Історична доля краю і людей виводиться у книзі як історичне джерело, створене за свіжими подіями у суспільстві і краєзнавчому житті. Ці питання висвітлюються крізь призму дослідницької діяльності. Тому вони можуть бути дискусійними. Це означає що не всі, хто познайомиться з книгою поділятиме погляди автора, особливо у проблемних питаннях політичної історії краю.

Особливе місце у книзі займає історія створення і діяльності Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, яка починалася з організації Волинського обласного товариства краєзнавців у 1989 році, яка постійно поповнює свої лави і веде свої традиції від краєзнавчої спадщини ХІХ століття, про що зазначено у «Вступі».

Врахування історичного досвіду, традицій різних поколінь в історичному краєзнавстві і є важливою складовою до розуміння історії і до виховання патріота і громадянина Української держави і Нації.

The book is dedicated to all those who with their thoughts and work tried to research and study history, preserve historical memory, awaken national consciousness and form historical thinking aimed at the national and cultural revival of Ukraine and the Volyn-Polissya region.

For many years there was an idea to write a new book about historical local lore and local historians of Volyn region. This process has accelerated in connection with the 30th anniversary of the Volyn regional organization of the National Union of Local Historians of Ukraine (UNFICYU) and possible administrative reforms that could significantly change the already complex concepts of Volyn and Polissya in historical and political geography, zoning and possibly change. of the entire regional division of Ukraine.

Of course, the book can not cover all aspects of life and society, even in terms of historical local lore. However, there are other areas of local lore, education and accumulation of knowledge and experience. They closely intersect with historical local lore, especially in the field of ethnography, culture, nature and ecology, language and literature, and so on. All other fields of local lore can be the subject of separate research.

The book consists of parts divided into sections according to the most relevant and voluminous topics. The process of creation of local lore institutions both on the part of the state and on the part of the public is covered in detail. The successes that the local lore of Volyn can be proud of have been achieved thanks to the joint activities of amateur local historians with local historians who worked in educational, scientific, cultural and educational institutions, librarians, museum workers, archivists, collectors as carriers of important information and artifacts.

This monograph is the second attempt to summarize and analyze the development of historical local lore and historical and local lore research in the Volyn region from the 40s of the twentieth century. I express my gratitude to the reviewers, Doctors of Historical Sciences Petro Timofeevich Tronko, who unfortunately no longer exists, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, whose works became the methodological basis of this monograph, Ivan Grigoryevich Pater, who initiated a thorough study of Sich riflemen in Volhynia and Mykhailo criticism and assistance in the preparation of the book «Historical local lore of Volyn», published in 1994. I am also grateful to the reviewers of the new monograph, Doctors of Historical Sciences Oleksandr Petrovich Reyent and Oleksandr Yosypovych Demyanyuk, for their remarks and positive assessment of my work in preparation for publication. The author tried to take into account the comments of all reviewers, to gather as much information about the activities of local historians and local

lore research, to show the devotees of the local lore movement, who at different times, even unfavorable for their activities, continued to study the history, culture and nature.

The monograph attempts to identify the main directions and trends in the development of local lore and historical research in the Volyn region on the basis of traditions of the past and compare them with other regions of Greater Volyn. It covers a large and complex period of time for Volyn, contains a large number of names, numerous historiography, but it does not cover all the problems of historical local lore of the second half of the past and the beginning of the new - XXI century.

A feature of the activities of local historians in Volyn is the creation of a wide field of local history education and research, which is a great merit of educational and scientific institutions, archives, museums and libraries. The creation of this field was facilitated by exploratory work and popularization of local lore knowledge through local lore conferences, in particular «Past and present of Volyn and Polissya», introduction of the optional course «Volyn studies» in schools of the region, deepening local lore search and scientific. Part of this field were state programs for the preparation of «History of Cities and Villages of Ukraine», «Collection of Monuments of History and Culture», «Books of Memory», «Books of Sorrow», a series of books «Rehabilitated by History», «Universal Encyclopedia of Volyn» etc. Some of these programs continue to operate and need to be addressed in terms of funding.

The historical destiny of the region and the people is presented in the book as a historical source, created by recent events in society and local history. These issues are covered through the prism of research activities. Therefore, they can be debatable. This means that not everyone who gets acquainted with the book will share the views of the author, especially in problematic issues of political history of the region.

A special place in the book is occupied by the history of creation and activity of the Volyn regional organization of the National Union of Local Historians of Ukraine, which began with the organization of the Volyn regional society of local historians in 1989.».

Taking into account the historical experience, traditions of different generations in historical local lore is an important component in understanding history and in educating patriots and citizens of the Ukrainian state and nation.

Автори збірника

Акаш Крішан, магістр історії, експерт з проектної діяльності АТ «Фармак».

Бабінчук Олександр, краєзнавець.

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, доцент Волинського національного університету імені Лесі Українки, голова ВООНСКУ.

Борбич Микола, краєзнавець.

Вознюк Оріся, адміністрація Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир».

Гаврилюк Олександр, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології історії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Гаврилюк Олександр, Маневицький селищний голова.

Дмитренко Алла, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Жулкус Владас, науковий співробітник Центру підводних досліджень, Інституту історії Балтійського регіону та археології, університету Клайпеди.

Златогорський Олексій, директор ТЗОВ «Волинські старожитності».

Карпюк Аліна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Карпюк Василь, зберігач фондів I категорії, філія Національного військово-історичного музею України – Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки.

Кондратович Олександра, краєзнавець.

Коць Любов, начальник відділу інформації Волинського обласного державного архіву.

Краняускас Рокас, науковий співробітник Центру підводних досліджень, Інституту історії Балтійського регіону та археології, університету Клайпеди.

Кучинко Михайло, доктор історичних наук.

Локайчук Світлана кандидат філологічних наук, доцент Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Мазурик Юрій, головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури Луцької міської ради.

Мамчич Тетяна, канд. фіз.-мат. наук, доцент ВНУ ім. Лесі Українки.

Нагорнюк Олексій, старший науковий співробітник сектору етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Надольська Валентина, кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Нефедов Валерій, завідувач відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця».

Остапенко Максим, кандидат історичних наук, директор Національного заповідника «Хортиця».

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук.

Петраускас Андрій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології НАН України.

Петрович Валентина, кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Пранцкенайте Елена, доктор, науковий співробітник Центру підводних досліджень, Інституту історії Балтійського регіону та археології, університету Клайпеди.

Сіренко Сергій, кандидат історичних наук, Національний музей історії України.

Степанюк Софія, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та археології історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Трембіцький Анатолій, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження Поділля, член НТШ, УІТ і НСКУ, Почесний краєзнавець України.

Харлінська Ірина, студентка інституту Міжнародних відносин та національної безпеки Національний університет «Острозька академія».

Хомич Петро, директор Маневицького краєзнавчого музею.

Чебелюк Світлана, студентка спеціальності «Музеєзнавство, пам'яткознавство» ВНУ імені Лесі Українки.

Чорний Іван, науковий співробітник адміністрації державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир».

Юхимчук Анна, молодший науковий співробітник відділу фондів Волинського краєзнавчого музею.

Юхимчук Микола, аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки, завідувач сектору маркетингу та комунікацій Волинського краєзнавчого музею.

Ярмолук Руслана, начальник відділу формування НАФ та діловодства, державний архів Волинської області.

ЗМІСТ

<i>Гаврилюк Олександр</i> Вітальне слово	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ	4
<i>Коць Любов</i> ТОРГИ І ЯРМАРКИ МІСТЕЧКА ЧАРТОРИЙСЬК У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД...4	
<i>Акаш Крішан</i> ЧЕРНІГОРОДСЬКА ВОЛОСТЬ У 70-ИХ РР. XVI СТ.: СКЛАД ТА ВОЛОДІЛЬЦІ.....	6
<i>Юхимчук Анна, Юхимчук Микола</i> РУКОПИСНЕ ЄВАНГЕЛІЄ ІЗ СЕЛА КУКЛИ 1611 РОКУ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА АТРИБУЦІЯ	10
<i>Хомич Петро</i> ДЕНІКІНСЬКА «ЧОРТОРИЙСЬКА ОПЕРАЦІЯ», АБО «ПОЛІНЕЗІЙСЬКА КАДРИЛЬ В ЧОРТОРИЙСЬКУ».....	14
<i>Мазурик Юрій, Мамчич Тетяна, Златогорський Олексій, Хомич Петро, Пранцкенайте Елена, Краняускас Рокас, Жулкус Владас</i> ГІДРОАРХЕОЛОГІЧНА ЗНАХІДКА ЧОВНА-ДОВБАНКИ (МОНОКСИЛ) НА РІЧЦІ СТИР БІЛЯ СЕЛА СТАРОСІЛЛЯ	20
<i>Мазурик Юрій</i> ПАМ'ЯТКА СУДНОБУДУВАННЯ НА РІЧЦІ СТИР БІЛЯ СЕЛА СЕМКИ, ВТРАЧЕНА У 2016 РОЦІ.....	26
<i>Петраускас Андрій, Мазурик Юрій, Остапенко Максим, Нефедов Валерій</i> ПЕРША ГІДРОАРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА ВОЛИНІ (за результатами польових робіт 2018 року на території Старосільської сільської ради)	29
РОЗДІЛ II. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ Й ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ	36
<i>Карпюк Аліна, Карпюк Василь</i> КЛИКУН ЯК ТУРИСТИЧНИЙ СИМВОЛ МІСТА ЛУЦЬКА	35
<i>Надольська Валентина</i> МУЗЕЇ ВОЛИНИ І ВІДВІДУВАЧІ: СУЧАСНІ ФОРМИ РОБОТИ.....	41
<i>Хомич Петро</i> НОВОВІЯВЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ	45
РОЗДІЛ III. ЕТНОГРАФІЯ КРАЮ	49
<i>Дмитренко Алла, Нагорнюк Олексій</i> ЕТНОКУЛЬТУРНІ НАДБАННЯ МЕШКАНЦІВ СЕЛА ЧАРТОРИЙСЬК МАНЕВИЦЬКОЇ ТГ (за експедиційними матеріалами)	49
<i>Сіренко Сергій</i> ЯГІДНИЙ ПРОМИСЕЛ МАНЕВИЧЧИНИ (за польовими матеріалами)	54
<i>Кондратович Олександра</i> ЕТНОКУЛЬТУРА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ. НАРИСИ.....	63
РОЗДІЛ IV. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТА ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ КРАЮ	81
<i>Борбич Микола</i> СТОЛИНСЬКІ СМОЛЯРИ – ПОСЕЛЕННЯ НА ДАВНЬОМУ ВОДНОМУ ШЛЯХУ	81
<i>Борбич Микола</i> ХУТІР ЛОШЕ – ПОСЕЛЕННЯ З ДАВНЬОЮ ІСТОРІЄЮ	83
<i>Борбич Микола</i> ТОБОЛИ – ПОЛІСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ СТОХОДУ	86

<i>Борбич Микола</i> ТИМОФІЙ ЯЦУК – УЧЕНЬ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ НА ВОЛИНІ.....	88
<i>Вознюк Орися</i> ГУТОВСЬКІ. БУЛИ ТАКІ ПАНИ З ПОЛЯКІВ.....	91
<i>Чебелюк Світлана</i> КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДОРА БУСЛА.....	95
<i>Петрович Валентина, Ярмолюк Руслана</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТРУДОВОГО АРХІВУ ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ ПРИЛІСНЕНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	97
<i>Хомич Петро</i> З ІСТОРІЇ НАЗВИ МАНЕВИЧ.....	100
<i>Хомич Петро</i> З ІСТОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ЛІТОПИСНОГО ЧОРТОРИЙСЬКА «ЧЕРТОРИЄСЬК, ЩО НА ЧЕРТІ».....	101
<i>Мазурик Юрій</i> НОВИЙ ЧОРТОРИЙСЬК ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (дискусійне питання, щодо його локалізації).....	106
РОЗДІЛ V. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА І ВОЛИНЕЗНАВСТВА ... 114	
<i>Охріменко Григорій, Локайчук Світлана, Бабінчук Олександр</i> ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЖИДИЧИН ТА СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР (ПОПЕРЕДНЯ ІНФОРМАЦІЯ).....	114
<i>Охріменко Григорій, Кучинко Михайло, Локайчук Світлана</i> ГРИВНІ ВОЛИНСЬКОГО ТИПУ.....	119
<i>Геннадій Бондаренко, Григорій Охріменко</i> ГОТИ: ЦІННІ ЗНАХІДКИ ТА НОВІ ПАМ'ЯТКИ.....	123
<i>Гаврилюк Олександр</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х –1980-Х РР.....	127
<i>Степанюк Софія</i> ТЕАТРАЛЬНІ КОЛЕКТИВИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ В УМОВАХ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1924-1939 РР).....	131
<i>Трембіцький Анатолій</i> ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА НА ВОЛИНІ У МАЛЮНКАХ ЛЕОНІДА САЛОГУБА (СОЛОГУБА).....	133
<i>Харлінська Ірина</i> СКЛАД ВОЛОДІНЬ КНЯЗІВ САНГУШКІВ НА ВОЛИНІ В XVI – першій половині XVII ст.....	150
<i>Чорний Іван</i> ПРИРОДНІ ЧИННИКИ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ВОЛОДИМИРА У X–XIV СТ.....	153
РОЗДІЛ VII. ІСТОРІОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, РЕЦЕНЗІЇ 157	
<i>Бондаренко Геннадій</i> ПРЕЗЕНТАЦІЯ МОНОГРАФІЇ: Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волинської області (1939-2019 роки). Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2021. 534 с.; іл. (Краєзнавча бібліотека Волині).....	157
Автори збірник.....	160

Підписано до друку 07.12.2021. Формат 60×84 1/16
Ум. друк. арк 11. Замовлення № 171. Тираж 300
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.

Друк ПП Іванюк В. П.
43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65.
Свідоцтво Держкомінформу України
ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.